

उपोदुघातः ।

कारणेन विना कार्यं नोदेति । भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदापि न जायते । सर्वेषामधिकारिणामनधिकारिणं भक्तियोग एव प्रशस्यते । भक्तियोगो निरुपद्रवः । चतुर्भुवादीनां सर्वेषामपि विना विष्णुभक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते ॥ १ ॥—त्रिणद्विभूतिमहान्तगयलोपनिषत् ।

विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाचेतसो जयम् ।
ते नियवन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥ २ ॥—मुक्तिकोपनिषत् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ३ ॥—योगशिशोपनिषत् ।

स्वप्नं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाब्ध्ययम् ॥ ४ ॥—यामुदेयोपनिषत् ।

इत्यादिभिर्वचनैर्भगवद्भक्तिरेवैकं मोक्षसाधनं निरूपितम् । कलौ केशवकीर्तनादितिवचनात् साधनान्यत् निरस्तृत्य कलौ तु सुविशेषतः सैव

साधनम् । सकलोपनिषत्पुराणेतिहासादिशास्त्रमहासागरोन्मथनात् स्वरो-
चिया कलिघनान्धकारनिरसनाय संजातमिदं श्रीमक्तिकौस्तुभं कलावृतद्ध-
तमः पिहितदृष्टीनामपारशास्त्रपारापातितरणासम्भवात् ॥

आमूलान्नं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वदन्ते यथा ।
पृथग्भूतोऽमृतप्रस्थः फले विश्वमनोहरे ॥
यथा दुग्धे स्थितं सर्पिर्न खाद्यायोपकल्पते ।
पृथग्भूतं हि तद्विव्यं देवानां रसवर्धनम् ॥
इक्ष्णामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा श्रीकौस्तुभी कथा ॥
विपायतेऽमृतं कुत्र विषं चाप्यमृतायते ।
विषत्वं अमृतत्वं च जायते हीश्वरे च्छया ॥
ईश्वरस्य वशे सर्वं चराचरमिदं जगत् ।
कटाक्षेण विमोस्तस्य स्वरूपेणाधितिष्ठति ॥

गणेशं गिरीशं विरञ्चं रमेशम् ।
 शिवां भास्करं चैव ज्योतिः स्वरूपम् ॥
 सदा भक्तियुक्तं जगद्रूपरूपम् ।
 नमामः स्मरामो गृणीमो भजामः ॥

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया । गृहीत-
 शक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवायानुपलब्धवर्त्मने ॥ १ ॥ भूयो नमः सद्वृजि-
 नच्छिदेऽसतामसंभवायाऽखिलसन्धमूर्तये । पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रये
 व्यवस्थानामनुगृह्यदाशुपे ॥ २ ॥ नमो नमस्तेऽस्तवृषभाय सान्त्वतां विदूर-
 काष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् । निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि
 ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ ३ ॥ यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छृचणं
 यदर्घ्यणम् । लोकस्य सद्यो विद्युनोति कलमपं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो
 नमः ॥ ४ ॥ विचक्षणाय यच्चरणेषु सादनात्संगं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।

विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतकामास्तस्मै सुभद्रअवसे नमो नमः ॥ ५ ॥ तय-
 स्थिनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः । चेमं न विन्दन्ति
 विना यदर्पणं । तस्मै सुभद्रअवसे नमो नमः ॥ ६ ॥ किसलहृणान्धपुलिन्दपुष्कसा
 आभीरकङ्का घवनाः शकादयः । येऽन्वे च पापा यदुपात्राश्रयाः सुध्यन्ति
 तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥ ७ ॥ स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो
 धर्ममयस्तपोमयः । गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितवर्थलिंगो भगवान्प्रसीद-
 ताम् ॥ ८ ॥ अत्रयःपतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्यियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
 पतिर्गतिश्चान्धकघृणिणसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः ॥ ९ ॥
 यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धियाऽनुपरयन्ति हि तत्त्वमात्मनः । वदन्ति
 चैतत्कवयो ययारुचं स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥ १० ॥ प्रचोदिता येन
 पुरा सरस्वती चित्तन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि । स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किला-
 ऽऽस्पतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ ११ ॥ भूतैर्महद्भिर्द्य इमाः पुरो
 विसुनिर्माय शेते यदमृषु पुरुषः । सुहृत्ते गुणान्पोडश पोडशात्मकः

सोऽलंकृषीष्ट भगवान्वचांसि मे ॥ १२ ॥ नमस्तास्मै भगवन्ते वासुदेवाय
वेधसे । पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहांसवम् ॥ १३ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे प्रथमाह्निके श्रीभगवद्भक्त्या नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

नारद उवाच ॥ भवतानुदितप्रायं यशो भगवन्तोऽमलम् । येनैवासौ
न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ १ ॥ यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकी-
र्तिताः । न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णिताः ॥ २ ॥ न यद्वचश्चित्रपदं-
हर्येशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा
न यत्र हंसा निरमन्त्युशिकूल्याः ॥ ३ ॥ तद्वाग्विसर्गोजनताऽघविष्ववो
यस्मिन्प्रतिरलोकमवद्ववत्यपि । नामान्यनन्तस्य यशोऽर्कितानि यच्छृण्वन्ति
गायन्ति गृणन्ति सायवः ॥ ४ ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते
ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शशवदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यद-
प्यकारणम् ॥ ५ ॥ अथो महाभाग भवानमोघदृक्कुचिश्चित्राः सत्वरतो घृत-
व्रतः । उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ ६ ॥

ततोऽन्यथा किंचन यद्विचक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः । न कुत्र-
 चित्कापि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् ॥ ७ ॥ जुगुप्सितं
 धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्वयतिक्रमः । यद्वाक्यतो धर्म इती-
 तरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ ८ ॥ विचक्षणोऽस्याहति
 वेदितुं बिभेरनन्तपारस्य निवृत्तिः सुखम् । प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्त-
 तो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः ॥ ९ ॥ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरैर्भज-
 न्नपथ्योऽथ पतेत्ततो यदि । यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं को वाऽर्थ-
 व्याप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥ १० ॥ तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते
 यद्गुणमतामुपर्यधः । तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीर-
 रंहसा ॥ ११ ॥ न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदंग संशु-
 तिम् । स्मरन्मुकुन्दांघ्र्युपगृह्णन् पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ १२ ॥
 इदं हि विश्वं भगवानिचेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः । तद्वि-
 स्वयं वेद भवांस्तथाऽपि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ १३ ॥

त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् । अजं प्रजातं
जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ १४ ॥ इदं हि पुंस-
स्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः । अविच्युतोऽर्थः
कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ १५ ॥ एतत्संसृचितं ब्रह्म-
स्तापत्रयचिकित्सितम् । यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ १६ ॥
आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत । तदेव ह्यामयं ब्रह्मं न पुनानि चिकि-
त्सितम् ॥ १७ ॥ एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवात्म-
विनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ १८ ॥ यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परि-
तोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ १९ ॥ कुर्वाणा
यत्र कर्माणि भगवच्छिन्त्याऽसकृत् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति
च ॥ २० ॥ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सि-
तम् आख्याहि दुःखैर्मुहुर्दुर्दितात्मनां संकलेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ॥ २१ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे प्रथमाह्निके उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

यम उवाच । परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र
 विश्वम् । यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य ब्रशे च लोकः ॥ १ ॥
 यो नामभिर्बोचि जनान्निजायां वध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः । यस्मै
 बलिं न इमे नामकर्मनिबन्धवद्वाश्चकिता वहन्ति ॥ २ ॥ अहं महेन्द्रो
 निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः । आदित्यविश्वे
 वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ ३ ॥ अन्ये च धे विश्व-
 सृजोऽम्भरेशा भृगवाद्योऽस्पृष्टरजस्तमस्काः । यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः
 सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ ४ ॥ यं वै न गोर्भिमनसाऽसुभिर्वा हृदा
 गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते । आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृत-
 यस्ततः परम् ॥ ५ ॥ तस्यात्मतन्त्रस्य हरैरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्म-
 हात्मनः । प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ ६ ॥
 भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिङ्गानि महाद्भुतानि । रक्षन्ति तद्भक्ति
 मतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यो नथ सर्वतश्च ॥ ७ ॥ धर्मतु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं

न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः । न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्या-
 धरचारणादयः ॥ ८ ॥ स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः । प्रह्लादो
 जनको भीष्मो बलिवैयासकिर्वयम् ॥ ९ ॥ द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं
 भद्राः । गुह्यं विशुद्धं दुर्वोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ १० ॥ एतावानेव लोके-
 ऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ॥ भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः
 ॥ ११ ॥ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ॥ अजामिलोऽपि येनैव
 नृत्पुपाशादमुच्यत ॥ १२ ॥ एतावताऽलमयनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भग-
 वतो गुणकर्मनाम्नाम् ॥ चिक्रुश्व पुत्रमयवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति
 म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ १३ ॥ प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या
 विमोहितमतिर्वत माययाऽलम् ॥ त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैता-
 निके महति कर्मणि गुज्यमानः ॥ १४ ॥ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते
 सर्वार्त्तमना विदधते खलु भावयोगम् ॥ ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीपां
 स्यात्पातकं तदपि हन्त्युरुगापवादः ॥ १५ ॥ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा

ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः । तान्नोपसीदत हरेर्गदयाऽभिगुसान्नैपां वयं
 न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ १६ ॥ तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुन्दपादार-
 विन्दमकरन्दरसादजस्रम् । निष्किञ्चनैः परमहंसकुलै रसज्ञैर्जुष्टाद् गृहे निर-
 यतर्मनि चद्वतृष्णान् ॥ १७ ॥ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न
 स्मरति तच्चरणारविन्दम् । कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानय-
 ध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ १८ ॥ तत्त्वम्यतां स भगवान् पुरुषः पुराणो
 नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः । स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां ज्ञा-
 न्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ १९ ॥ तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमह-
 साम् । महतामपि कौरव्य विद्वयैकान्तिकनिष्कृतिम् ॥ २० ॥ शृण्वतां गृणतां
 वीर्याणुदामानि हरेर्मुहुः । यथा सुजातया भक्त्या शुध्येन्नात्मा व्रतादिभिः
 ॥ २१ ॥ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिङ् न पुनर्विष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।
 अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एवरजः पुनः स्यात् ॥ २२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे प्रथमा आह्निके श्रीमद्भगवन्नाम साहात्म्यं नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

उद्धव उवाच । वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां
 विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ याभिर्भूतानि
 भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा । यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥ २ ॥
 एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् । पारम्पर्येण केषांचित्पाख्यण्डम-
 तयोऽपरे ॥ ३ ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यने-
 कान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ४ ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ।
 अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥ ५ ॥ केचिद्यज्ञं तपोदानं व्रतानि
 नियमान्यमान् । आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः । दुःखोदकास्त-
 मोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचार्पिताः ॥ ६ ॥ मय्यर्पितात्मनः सम्य निरपेक्षस्य
 सर्वतः । मयात्मना सुखं यत्तत् कुतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥ ७ ॥ अकिंचनस्य
 दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः । मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमयादिशः ॥ ८ ॥
 न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रविष्णुं न सर्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीर-
 पुनर्भवं वा मेय्यर्पितात्मेच्छति मद्भिनान्यत् ॥ ९ ॥ न तथा मे प्रियतम

आत्मयोनिरं शंकरः । न च संकर्षणो न श्रीनैवात्मा च यथा भवान् ॥ १० ॥
 निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् । अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरे-
 णुभिः ॥ ११ ॥ निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीव-
 चत्सलाः । कामैरनालब्धधियो जुपन्ति यत् तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं
 मम ॥ १२ ॥ बाध्यमानोऽपि मङ्गक्तो विपर्ययैरजितेन्द्रियः । प्रायः प्रगल्भया
 भक्त्या विपर्ययोभिभूयते ॥ १३ ॥ यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येघांसि
 भस्मसात् । तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ॥ १४ ॥ न साधयति
 मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममो-
 जिता ॥ १५ ॥ भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् । भक्तिः
 पुनरिति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् ॥ १६ ॥ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या
 वा तपसान्विता । मङ्गक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनरिति हि ॥ १७ ॥
 कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनानन्दाश्रुकलया शुद्धेद्भक्त्या
 विनाऽऽशयः ॥ १८ ॥ बाग् गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति

कचिच्छ । विलज्ज उदुगायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ १६ ॥
 यथाऽग्निना हेम मलं जहति ध्मातं पुनः स्वं भजते स्वरूपम् । आत्मा च
 कर्मनुशयं विदूष्य मद्भक्तियोगेन भजत्येतां माम् ॥ २० ॥ यथा यथात्मा
 परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणभिधानैः । तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं
 चतुर्थैवाज्जनसंप्रयुक्तम् ॥ २१ ॥ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपज्जते ।
 मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ २२ ॥ तस्मादसदभिध्यानं यथा
 स्वप्नमनोरथम् । हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् ॥ २३ ॥ न
 रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव न । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्त
 न दक्षिणा ॥ २४ ॥ व्रतानि यज्ञरङ्गान्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथाच-
 क्त्वैवे सत्संगः सर्वसंगापहो हि माम् ॥ २५ ॥ सत्संगेन हि दैतेया यातुधाना
 मृगाः खगाः । गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धारचारणगुह्यकाः ॥ २६ ॥ विद्या
 धरा भुज्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः । रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मि-
 न्युगेऽनघ ॥ २७ ॥ बहवो भक्तपदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः । वृषपर्वा

दलिर्चाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ २८ ॥ सुग्रीवो हनुमान्चो गजो गृध्रो
 वलिर्कपथः । व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ॥ २९ ॥ ते
 नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अव्रतातप्ततपसः सत्संगान्मामु-
 पागताः ॥ ३० ॥ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः । येऽन्ये
 मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥ ३१ ॥ यं न योगेन सांख्येन दान-
 व्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यन्नवानपि ॥ ३२ ॥ रामेण
 सार्द्धं मथुरां प्रणीत श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः । चिगाढभावेन न मे
 वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ ३३ ॥ तास्ताः क्षपाः प्रेष्टतमेन नीता मयैव
 धृन्दावनगोचरेण । क्षणार्धवृत्ताः पुनरंगतासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः
 ॥ ३४ ॥ ता नाविदन्मय्यनुपंगवद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् । यथा समाधौ
 मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ ३५ ॥ मत्कामा रमणं जार-
 मस्वरूपविदोऽवलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छतसहस्रशः ॥ ३६ ॥
 तस्मात्स्यमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् । प्रवृत्तं च निवृत्तं च

श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३७ ॥ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 ग्राहि सर्वविमभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ ३८ ॥ कैवल्यं सात्त्विकं
 ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतम्
 ॥ ३९ ॥ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते । तामसं व्यूतसदनं
 मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम् ॥ ४० ॥ सात्त्विकः कारकोऽसंगी रागान्धो राजसः
 स्मृतः । तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ ४१ ॥ सात्त्विक्याध्या-
 त्मिकी अद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मे या अद्धा मत्सेवायां तु
 निर्गुणा ॥ ४२ ॥ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् । राजसं चे-
 न्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥ ४३ ॥ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विप-
 येत्यं तु राजसम् । तामसं मोहदैर्घ्यात्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ ४४ ॥ द्रव्यं
 देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः । अद्धावस्था कृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः
 सर्व एव हि ॥ ४५ ॥ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् । गुणसंगं
 विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ॥ ४६ ॥ संगं न कुर्यादसतां शिशोदरतृपां

फचित्र । तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगाऽन्धवत् ॥ ४७ ॥ ततो दुःसंग-
 मुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् । सन्त एतस्य छिन्दन्ति मनोव्यासंगसु-
 क्तिभिः ॥ ४८ ॥ सन्तोऽन्येष्वामिच्छताः प्रशान्ताः समदर्शिनः । निर्ममा
 निरहंकारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥ ४९ ॥ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु
 मत्कथाः । संभवन्ति हि तानृणां जुपतां प्रपुनन्त्यघम् ॥ ५० ॥ ता ये
 शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चाहताः । मत्पराः अश्वाभिरश्च भक्तिं
 विन्दन्ति ते मयि ॥ ५१ ॥ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यद्वशिष्यते ।
 मय्यनन्तगुणे ब्रह्मस्यानन्दानुभवात्मनि ॥ ५२ ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं
 विभावसुम् । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ५३ ॥ निम-
 ज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवान्धौ परमायनम् । सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्दृढे-
 वाप्सु भज्जताम् ॥ ५४ ॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राणा आर्तानां शरणं त्वहम् ।
 धर्मो विसं नृणां प्रेत्य सन्तोऽर्वाङ् विभ्यतोऽरणम् ॥ ५५ ॥ सन्तो दिशन्ति
 चक्षुषि बहिरर्कः समुत्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माऽहमेव

च ॥ ५६ ॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा सृच्छिलामयाः । ते पुनन्त्युत्कृ-
 लेन दर्शनादेव साधवः ॥ ५७ ॥ नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका न भूर्जलं
 खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः । उपासिता भेदकृतो हरन्त्यधं विपश्चितो घ्नन्ति
 सुहृत्तसेवया ॥ ५८ ॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलात्रादिषु
 भौम इन्द्रयधीः । यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव
 गोस्वरः ॥ ५९ ॥ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो माऽसकृन्मुनेः । कामा हृदय्या
 नरयन्ति सर्वे मयि हृदिस्थिते ॥ ६० ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व-
 संशयाः । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ॥ ६१ ॥ तस्मान्म-
 न्नक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च चैराग्यं प्रायः श्रेयो
 भवेदिह ॥ ६२ ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दान-
 धर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ६३ ॥ सर्वमद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽनुसा ।
 स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ॥ ६४ ॥ न किञ्चित्साधवो धीरा
 भक्ता ह्येकान्तिनो मम । वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ६५ ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् । तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे
भवेत् ॥ ६६ ॥ न मध्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः । साधूनां सम-
चित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥ ६७ ॥ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे
पथः । क्षेमं विन्दन्तिमत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ ६८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सत्सङ्गमाहात्म्यं नाम द्वितीयः आह्निकः ॥

एतां महामायां तरन्त्येव ये विष्णुमेव भजन्ति नान्ये तरन्ति कदा-
चन ॥ १ ॥ तत्तत्कर्मफलवासनाजालवासितान्तःकरणानां पुनः पुनस्तत्तत्क-
र्मफलविषयप्रवृत्तिरेव जायते । संसारनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तिः कदापि न जाय-
ते । तस्मादनिष्टमेव इष्टमिव भाति । इष्टमेव अनिष्टमिव भाति अनादिसंसार-
विपरीतभ्रमात् ॥ २ ॥ तस्मात् सर्वेषां जीवानामिष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिर्दुःख-
बुद्धिरच भवति । परमार्थतत्त्ववाधितव्रह्मसुखविषये प्रवृत्तिरेव न जायते ।
तत् स्वरूपज्ञानाभावात् ॥ ३ ॥ तत्किमिति न विद्यते । कथं बन्धः कथं मोक्ष-
इति विचाराभावाच्च । तत्कथमिति । अज्ञानप्राचल्यात् । कस्मादज्ञानप्रा-

वल्यमिति । भक्तिज्ञानवैराग्यवासनाभावाच्च । तदभावः कथमिति । अत्य-
 न्तान्तःकरणमलिनविशेषात् ॥ ४ ॥ अतः संसारतरणोपायः कथमिति ।
 देशिकस्तमेव कथयति । सकलवेदशास्त्रसिद्धान्तरहस्यजन्माभ्यस्तात्थन्तो-
 द्दृष्टसुष्ठुक्तपरिपाकचशात् सद्भिः संगो जायते । तस्माद्विधिनिषेधविवेको
 भवति । ततः सदाचारप्रवृत्तिजायते । सदाचारादखिलदुरितक्षयो भवति ।
 तस्मादन्तःकरणमतिविमलं भवति । ततः सद्गुरुकटाक्षमन्तःकरणमाकां-
 क्षति ॥ ५ ॥ तस्मात् सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषेण सर्वसिद्धयः सिध्यन्ति ।
 सर्वधन्याः प्रविनश्यन्ति । श्रेयोविघ्नाः सर्वे प्रलयं यान्ति । सर्वाणि श्रेयांसि
 स्वयमेवायान्ति ॥ ६ ॥ यथा जात्यन्धस्य रूपज्ञानं न विद्यते तथा गुरूपदेशेन
 विना कल्पकोटिभिस्तत्त्वज्ञानं न विद्यते । तस्मात् सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषेण
 अचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति ॥ ७ ॥ यदा सद्गुरुकटाक्षो भवति तदा
 भगवत्कथाश्रवणध्यानादौ श्रद्धा जायते । तस्माद्धृदयस्थितानादिदुर्वासना-
 ग्रन्थिविनाशो भवति । ततो हृदयस्थिताः कामाः सर्वे विनश्यन्ति । तस्मा-

बुद्धयपूण्डरीककर्णिकायां परमात्माविर्भावो भवति ॥ ८ ॥ ततो दृढतरा
 वैष्णवी भक्तिर्जायते । ततो वैराग्यमुदेति । वैराग्याद्बुद्धिविज्ञानाविर्भावो
 भवति । अभ्यासात्तज्ज्ञानं क्रमेण परिपक्वं भवति । एकविज्ञानाब्जीवन्मुक्तो
 भवति । ततः शुभाशुभकर्मोणि सर्वाणि सवासनानि नश्यन्ति ॥ ९ ॥ ततो
 दृढतरशुद्धसात्त्विकवासनया भक्त्यतिशयो भवति । भक्त्यतिशयेन नारा-
 यणः सर्वमयः सर्वावस्थासु विभाति । सर्वाणि जगन्ति नारायणमयानि
 प्रविभान्ति । नारायणव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति ॥ १० ॥ तस्मात्सर्वेषाम-
 धिकारिणामनधिकारिणां भक्तियोग एव प्रशस्यते । भक्तियोगो निरूपद्रवः ।
 भक्तियोगान्मुक्तिः । बुद्धिमतामनायासेन अचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति ॥ ११ ॥
 तत्कथमिति । भक्तवत्सलः स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्तिनिष्ठान्
 सर्वान् परिपालयति । सर्वाभीष्टान् प्रयच्छति । मोक्षं दापयति ॥ १२ ॥
 चतुर्मुखादीनां सर्वेषामपि विना विष्णुभक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते
 ॥ १३ ॥ कारणेन विना कार्यं नोदेति । भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदापि न

जायते ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमपि सर्वोपायान् परित्यज्य भक्तिमाश्रय ।
 भक्तिनिष्ठो भव । भक्तिनिष्ठो भव । भक्त्या सर्वसिद्धयः सिध्यन्ति ।
 भक्त्याऽसाध्यं न किञ्चिदस्ति ॥ १५ ॥ मधुपासकः सर्वोत्कृष्टः स भवति ।
 मधुपासनया सर्वमंगलानि भवन्ति । मधुपासनया सर्वं जयति ।
 मधुपासकः सर्ववन्यो भवति । मदीयोपासकस्यासाध्यं न किञ्चिदस्ति
 ॥ १६ ॥ सर्वे वन्याः प्रविनश्यन्ति । सहृत्तमिव सर्वे देवास्तं सेवन्ते । महा-
 श्रेयांसि च सेवन्ते । मधुपासकस्तस्मान्निरतिशयाद्धैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्म-
 भवति ॥ १७ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे तृतीये आह्निके परममोक्षमार्गनिरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

शुको मुक्तो वामदेवोऽपि मुक्तस्ताभ्यां विना मुक्तिभाजो न सन्ति ।
 शुक्रमार्गं येऽनुसरन्ति धीराः सद्यो मुक्तास्ते भवन्तीह लोके ॥ १ ॥ वामदेवं
 येऽनुसरन्ति नित्यं मृत्वा जनित्वा च पुनः पुनस्ततः । ते वै लोके क्षममुक्ता
 भवन्ति योगैः सांख्यैः कर्मभिः सत्त्वयुक्तैः ॥ २ ॥ शुकरश्च वामदेवश्च द्वे

सृती देवनिर्मिते । शुक्ती चिहंगमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका ॥ ३ ॥
 अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन वा । महावाक्यविचारेण सांख्ययोग-
 समाधिना ॥४॥ विदित्वा स्वात्मनो रूपं संप्रज्ञातसमाधितः । शुक्ममार्गेण
 विरजाः प्रधानं परमं पदम् ॥ ५ ॥ यमाद्यासनजायासहठाभ्यासात्पुनःपुनः ।
 विघ्नबाहुल्यसंजात अणिमादिवशादिह ॥ ६ ॥ ब्रलब्ध्वापि फलं सम्यक्
 पुनर्भूत्वा महाकुले । पुनर्वसन्नयैवायं योगाभ्यासं पुनश्चरन् ॥७॥ अनेक-
 जन्माभ्यासेन वामदेवेन वै पथा । सोऽपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं
 पदम् ॥ ८ ॥ द्वाविमाद्यपिपन्थानौ ब्रह्मप्राप्तिकरौ शिवौ । सद्योमुक्तिप्रदश्चैकः
 क्रममुक्तिप्रदः परः । अत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपस्यतः ॥ ९ ॥
 पर्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते । तद्बुद्धिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते
 सर्वपातकैः ॥ १० ॥ लेचरा भूचराः सर्वे ब्रह्मविद्बुद्धिगोचराः । सद्य एव
 विमुच्यन्ते कोटिजन्मार्जितैरथैः ॥११॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे तृतीये आह्निके मुरारेस्तुतीयः पन्था नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन्बहुधा ये विभसति । तं
पीठं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१॥ नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तं पीठगं
येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥२॥ एतद्विद्वानोः परमं
पदं ये नित्योद्भूयुक्तास्तं यजन्ति न कामात् । तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्ना-
त्प्रकाशयेदात्मपदं तदेव ॥३॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यां तस्मै
गोपायति स्म कृष्णः । तं ह देवमात्मयुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुः शरणं ब्रजेत्
॥४॥ ॐ नमो विश्वस्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तर्देतवे । विश्वेश्वराय विश्वाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥५॥ नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे । कृष्णाय
गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६ ॥ नमः कमलनेत्राय नमः कमल-
मालिने । नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ७ ॥ वर्हापीडाभिरामाय
रामायाकुण्डमेधसे । रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ ८ ॥ कंसवंश-
चिनाशाय केशिचाणूरघातिने । धृपमध्वजचन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ ९ ॥

येणुनादचिनोदाय गोपालायाहिमर्दिने । कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डल-
 धारिणे ॥१०॥ बल्लवीचदनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने । नमः प्रणतपालाय
 श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥११॥ नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च । पूतना-
 जीवितान्ताय तृणावर्तासुहारिणे ॥१२॥ निष्कलाय विमोहाय शुद्धायाशुद्ध-
 चैरिणे । अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥१३॥ प्रसीद परमामन्द
 प्रसीद परमेश्वर । आधिब्याधिभुजंगेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ १४ ॥ श्रीकृष्ण
 रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर । संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो
 ॥१५॥ केशव केशहरण नारायण जनार्दन । गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर
 माधव ॥१६॥ तस्मात्कृष्ण एव परमो देवस्तं ध्यायेत् । तं रमयेत् ।
 तं यजेत् । तं भजेत् ॥ ३७ ॥ तत्सत् ॥ १७ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे तृतीये आह्निके मुमुक्षोः शरणागतिर्नाम तृतीय परिच्छेदः ॥

राम केचिन्मुनिश्रेष्ठा मुक्तिरेकेति चक्षिरे । केचित्त्वन्नामभजनात्काश्यां
 तारोपदेशतः ॥ १ ॥ अन्येतु सांख्ययोगेन भक्तियोगेन चापरे । अन्ये
 वेदान्तवाक्यार्थविचारात् परमर्पयः ॥ २ ॥ सालोक्यादिविभागेन चतुर्धा
 मुक्तिरोरिता । सहोवाच श्रीरामः । कैवल्यमुक्तिरेकैव पारमार्थिकरूपिणी
 ॥ ३ ॥ दुराचाररतो वापि मन्नामभजनात् कपे । सालोक्यमुक्तिमाप्नोति
 न तु लोकान्तरादिकम् ॥ ४ ॥ काश्यांतु ब्रह्मनालेऽस्मिन् मृतो मत्तारमा-
 प्नुयात् । पुनरावृत्तिरहितां मुक्तिं प्राप्नोति मानवः ॥ ५ ॥ यत्र कुत्रापि वा
 काश्यां मरणे स महेश्वरः । जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु मत्तारं समुपादिशेत् ॥ ६ ॥
 निर्धत्ताशेषपापैघो मत्सालूप्यं भजत्ययम् । सैव सालोक्यसालूप्यमु-
 क्तिरित्यभिधीयते ॥ ७ ॥ सदाचाररतो भूत्वा द्विजो नित्यमनन्यधीः ।
 मयि सर्वात्मके भावो मत्सामीप्यं भजत्ययम् । सैव सालोक्यसालूप्यसा-
 मीप्या मुक्तिरिष्यते ॥ ८ ॥ गुरुपदिष्टमार्गेण ध्यायन्मद्गुणमन्ययम् । मत्सा-
 युज्यं द्विजः समग्रभजेद्रुभ्रमरकीटवत् ॥ ९ ॥ सैव सायुज्यमुक्तिः स्याद्ब्रह्मा-

नन्दकरी शिवा । चतुर्विधा तु या मुक्तिर्महुपासनया भवेत् ॥१०॥ एवमष्टो-
त्तरशतं भावनान्ननाशनम् । ज्ञानवैराग्यदं पुसां वासनान्नयनाशनम् ॥११॥
पूर्वोत्तरेषु विहिततत्तच्छान्तिपुरःसरम् । वेदविद्याव्रतस्नातदेशिकस्य मुखात्
स्वयम् ॥ १२ ॥ गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः । प्रारब्धव्ययपर्यन्तं
जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥ १३ ॥ ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ।
वैदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ सर्वोपनिषदां मध्ये
सारमष्टोत्तरं शतम् । सकृच्छ्रवणमात्रेण सर्वोद्योगनिकृन्तनम् ॥ १५ ॥ मयोप-
दिष्टं शिष्याय तुभ्यं पवननन्दन । इदं शास्त्रं मयादिष्टं गुह्यमष्टोत्तरं शतम् ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि पठतां बन्धमोचकम् ॥ १६ ॥ राज्यं देयं धनं देयं
याचतः कामपूरणम् । इदमष्टोत्तरशतं न देयं यस्य कस्यचित् ॥ १७ ॥ नास्ति-
काय कृतघ्नाय दुराचाररताय वै । मङ्गक्तिविमुखायापि शास्त्रगर्तेषु मुह्यते ।
गुरुभक्तिविहीनाय दातव्यं न कदाचन ॥ १८ ॥ सेवापराय शिष्याय हित-
पुत्राय मारुते । मङ्गक्ताय सुशीलाय कुलीनाय सुमेधसे ॥ १९ ॥ सम्यक्

परीक्ष्य दातव्यमेवमष्टोत्तरं शतम् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि स मामेति न
 संशयः ॥ २० ॥ उच्छ्वासं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं मतम् । तत्रोच्छ्वा-
 सत्रसनर्थोय परमार्थोय शास्त्रितम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती
 वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ २२ ॥ अशुभेषु समा-
 चिष्टं शुभेर्ब्रह्मवाच्यतारयेत् । पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥ २३ ॥
 वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते । समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति
 फलदा मताः ॥ २४ ॥ त्रय एवं समं यावद्वाभ्यस्ताश्च पुनः पुनः । तावन्न
 पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाश्रितैः ॥ २५ ॥ एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरम-
 प्यलम् । तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीर्तिता इव ॥ २६ ॥ त्रिभिरेतै-
 श्विराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थो दृढाः । निःशंकेव ब्रुव्यन्ति विसृज्येदाद्गुणा
 इव ॥ २७ ॥ जन्मान्तरशताभ्यस्ता मिथ्यासंसारवासना । सा चिराभ्या-
 सयोगेन विना न जीयते क्वचित् ॥ २८ ॥ तस्मात् सौम्य प्रयत्नेन पौरुषेण
 विवेकिना । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेव समाश्रय ॥ २९ ॥ वासनां

सम्परित्यज्य मयि चिन्मात्रविग्रहे । यस्तिष्ठति गतव्यग्रः सोऽहं सच्चित्सु-
 खोत्मकः ॥ ३० ॥ समाधिमथ कार्याणि मा करोतु करोतु वा । हृदययेनात्त-
 सर्वेहो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ ३१ ॥ नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न
 कर्मभिः । न समाधानजाप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ ३२ ॥ सन्त्य-
 क्तवासनान्मौनाहते नास्त्युत्तमं पदम् । वासनार्हीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं
 स्वतः । प्रवर्तते बहिः स्वाऽर्थे वासनामात्रकारणम् ॥ ३३ ॥ तावन्निर्याच
 वेत्ताला वलगन्ति हृदि वासनाः । एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्योवन्न विजितं मनः
 ॥ ३४ ॥ प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विपः । पद्मिन्य इव हेमन्ते
 क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥ ३५ ॥ हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्य
 च । अंगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ३६ ॥ उपविश्योपविश्येकां
 चिन्तकेन सुहृर्मुहुः । न शक्यते मनो जेतुं चिना युक्तिमनिन्दिताम् । अंकु-
 शेन विना मत्तो यथा दुष्टो मतंगजः ॥ ३७ ॥ अध्यात्मविद्याधिगमः साधु-
 संगतिरेव च । वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्द निरोधनम् । एतास्ता युक्तयः

पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥ ३८ ॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति
ये । चेतसो दीपमुत्सृज्य विचिन्वन्ति तमोऽब्जनैः ॥ ३९ ॥ विमृढाः कर्तु-
मुद्युक्ता ये हठान्चेतसो जयम् । ते निवघ्नन्ति नागेन्द्रम् उन्मत्तं विसतन्तुभिः
॥ ४० ॥ दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वासना सा
प्रकीर्तिता ॥ ४१ ॥ भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्सदेव सः । भवत्याशु
कपिश्रेष्ठ विगतेतरवासनः ॥ ४२ ॥ तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
संपश्यति यदैवैतत्सदस्त्विति विमुह्यति ॥ ४३ ॥ वासनावेगवैचिञ्चयात्
स्वरूपं न जहति तत् । भ्रान्तं पश्यति दुष्टं सर्वं भववशादिव ॥ ४४ ॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा । मलिना जन्महेतुः स्यात्
शुद्धा जन्मविनाशिनी ॥ ४५ ॥ अज्ञानसुधनाकारा घनाहंकारशालिनी ।
पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः । पुनर्जन्मांकुरं त्यक्त्वा स्थितिः
संभृष्टबीजवत् ॥ ४६ ॥ बहुशास्त्रकथाकन्थारोमन्येन वृथैव किम् । अन्वेष्टव्यं
प्रयत्नेन मारुते ज्योतिरान्तरम् ॥ ४७ ॥ अधीत्य चतुरो वेदान् दर्पापहत

चेतनः । ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दूर्वापाकरसं यथा ॥ ४८ ॥ स्वदेहाशुचिगन्धेन
 न विरज्येत यः पुमान् । विरागकारणं तस्य किमप्यदुषदिश्यते ॥ ४९ ॥
 अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं
 विधीयते ॥ ५० ॥ बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः । वासनां
 संपरित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ ५१ ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा
 विषयवासनाः । मैत्र्यादिवासनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥ ५२ ॥ ता
 अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि । अन्तःशान्तः समस्नेहो भव चिन्मात्र-
 वासनः ॥ ५३ ॥ तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् । शेषस्थिरसमा-
 धानो मयि त्वं भव मारुते ॥ ५४ ॥ अनामगोत्रं मम रूपमिदं भजस्यनित्यं
 पवनात्मजार्तिहृन् । दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकम-
 क्षरम् ॥ ५५ ॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णतत्त्वं पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
 पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ तत्सत् ॥ ५६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे मोक्षप्रकारनिर्णयो नाम चतुर्थः अध्यायः ।

कृपित्तदुभक्तिवचनो नरच तदास्थकारकः । भक्तिदास्यप्रदाता यः स
 कृष्णः परिकीर्तितः ॥ १ ॥ कृपित्तच परमानन्दे णश्च तदास्थकर्मणि । तयो-
 दीता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ ककाराद्गीतिमापन्ना यमदृता
 भवन्ति हि । अकारात् पातकानि स्युः पलायन पराणि च ॥ ३ ॥ पकारो-
 च्चारणात् सर्वे भूतराक्षसपक्षगाः । विद्वच्चन्ति भगवन्तो वै लकाराद्रोगराशयः ।
 अकारात् सर्वतः शान्तितरेष कल्पद्रुमः प्रभुः ॥ ४ ॥ कृष्णेति मंगलं नाम
 यस्यवाचि प्रवर्तते । अस्मीभवति तस्यासु महापातककोटयः ॥ ५ ॥ परिणा-
 माशुभं कर्म भ्रातानां मधुरान् मधु । करोति सूदनं यो हि स एव मधु-
 सूदनः ॥ ६ ॥ मुक्तिश्च द्विविधा साध्वि श्रुत्युक्ता सर्वसम्मता । निर्व्याण-
 पददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम् ॥ ७ ॥ मुक्तिश्च सेवारहिता भक्तिः
 सेवाविवर्द्धिनी । हरिभक्तिस्वरूपां च मुक्तिं वाञ्छति वैष्णवाः ॥ ८ ॥ वैष्णा-
 वाश्चरणांभोजे परमानन्दसंयुताः । सारात्सारतरा भक्तिरसपीयूषपायिनः
 ॥ ९ ॥ पुराणेषु च वेदेषु चेतिहासेषु सर्वतः । निरूपितं सारभूतं कृष्णपा-

दांयुजार्चनम् ॥ १० ॥ दानानां च व्रतानां च सिद्धीनां तपसां परम् ।
 योगानां चैव वेदानां कीर्तनं सेवनं हरेः ॥ ११ ॥ मुक्तत्वममरत्वं वा सर्व-
 सिद्धित्वमेव वा । श्रीकृष्णसेवनस्यैव कलां नार्हति पोडशीम् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणाद्वैष्णवादन्ये सकामाः सर्वजन्मसु । न तेषां निर्मला बुद्धिर्विष्णुभ-
 क्तिविवर्जिता ॥ १३ ॥ अथैष्णवाद्द्विजाद्विप्र चण्डालो वैष्णवो वरः ।
 सगणः श्वपचो मुक्तो ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ १४ ॥ हरिभक्तिविहीनारश्च
 महाहंकारसंयुताः । स्वप्रशंसारता धूर्त्ताः शठा वै सायुनिन्दकाः ॥ १५ ॥
 वरं हुतवहज्ज्वालं भक्तो वाञ्छति पिञ्जरम् । वरं च कन्दकं वासं वरं च
 विपभक्षणम् ॥ १६ ॥ हरिभक्तिविहीनानां न संगं नाशकारणम् । स्वयं
 नष्टो भक्तिहीनो बुद्धिभेदं करोति च ॥ १७ ॥ श्वपाकमिव नेक्षत लोके
 विप्रमवैष्णवम् । वैष्णवो वर्णवाह्योऽपि पुनाति सुवनत्रयम् ॥ १८ ॥ स कथं
 ब्राह्मणो यस्तु हरिभक्तिविवर्जितः । स कथं श्वपचो यस्तु भगवद्भक्ति-
 मानसः ॥ १९ ॥ स्मृतः संभाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तम । पुनाति

भगवद्भक्तस्वांङ्गालोऽपि यदृच्छया ॥ २० ॥ यथामधेय अवणानुकीर्त्तनात्
 घत् प्रहृणाद्यत् स्मरणादपि क्वचित् । श्वादोऽपि स्युः सचनाय कल्पते कृतः
 पुनस्ते भगवन्तुदर्शनात् ॥ २१ ॥ अहो वत् श्वपचोऽतो गरीपान् । यज्जिह्वाऽग्रे
 वर्त्तते नाम तुभ्यम् । तेषुस्तपस्ते जुहुवुः सस्तुरार्या ब्रह्मानुबुर्नाम् गृणन्ति
 ते ये ॥ २२ ॥ वेपां चित्ते वसेद्भक्तिः सर्वदा प्रेमरूपिणी । न ते पश्यन्ति
 कीनाशं स्थग्रेऽप्यमलमूर्तयः ॥ २३ ॥ न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वासु-
 रोऽपि वा । भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रमुर्भवेत् ॥ २४ ॥ न तपोभिर्न
 वेदैश्च न ज्ञानेन न कर्मणा । हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः
 ॥ २५ ॥ अलं ब्रतैरलं तीर्गैरलं योगैरलं मलैः । अलं ज्ञानकथालापैर्भक्ति-
 रेकैव मुक्तिदा ॥ २६ ॥ नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलम् । व्ययं
 ह्यविद्योपमृतं स्वमे स्वप्न इवानघ ॥ २७ ॥ यथाहि पुरुषो भारं शिरसा
 शुम्भुद्रहन् । स्कन्धेन च समाधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥ २८ ॥ वासुदेवे
 भगवति भक्तियोगः समाहितः । सद्गीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयि-

एति ॥ २६ ॥ सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युत कथाश्रयः । शृण्वतः
 श्रद्धानस्य नित्यदा स्यादधीयतः ॥ ३० ॥ यत्र भागवता राजन् साधवो
 चिशवाशयाः । भगवद्गुणानुक्तयन् श्रवणव्यग्रवेतसः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्
 महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति । ता ये पिव-
 न्त्यवितृपो नृप गाढकर्णैस्ताम्र स्पृश्यन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः ॥ ३२ ॥
 एतैरुपप्लुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः । न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ-
 रतिम् ॥ ३३ ॥ प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान् गिरिशो मनुः । दत्तादयः
 प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमे-
 श्वरम् ॥ ३४ ॥ शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरन्त उरुविस्तरे । मन्त्रलिङ्गैर्व्ययच्चिन्नं
 भजन्तो न विदुः परम् ॥ ३५ ॥ यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
 स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ ३६ ॥ तस्मात् कर्मसु
 बहिष्मन् अज्ञानादर्थकाशिपु । मार्थद्वष्टिं कृथाः ओन्नस्पृशेद्वस्वस्पृष्टवस्तुपु
 ॥ ३७ ॥ आहुर्धूम्रघियो वेदं सकर्मकमतद्रिदः । फलश्रुतिं कुसुमितां न

वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ ३८ ॥ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ।
 अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते । उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा
 नीहारचक्षुषः ॥ ३९ ॥ तत्कर्म हरितोपं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया ।
 तद्वर्णं तत्कुलं श्रेष्ठं तदाश्रमं शुभं भवेत् ॥ ४० ॥ हरिदेहभृतामात्मा स्वयं-
 प्रकृतिरीश्वरः । तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह ॥ ४१ ॥ स वै
 प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्यपि । इति वेद स वै विद्वान् यो विद्वान् स
 गुरुर्हरिः ॥ ४२ ॥ नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते । कलौ भक्तिः
 कलौ भक्तिर्भक्त्या कृष्णः पुरःस्थितः ॥ ४३ ॥ ये मे भक्तजनाः पार्थ न
 मे भक्ताश्च ते जनाः । मद्भक्तानाञ्च ये भक्ताः ते मे भक्ततमा मताः ॥ ४४ ॥
 अत्युग्रो वैष्णवद्रोहो वेदादिषु सुविश्रुतः । न शक्यते वारयितुं कल्पकोटि-
 शतैरपि ॥ ४५ ॥ भक्तिद्रोहकरा ये च ते सीदन्ति जगत्रये । दुर्वासा दुःख-
 मापन्नः पुरा भक्तिविनिन्दकः ॥ ४६ ॥ यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन
 समाधिना । तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ४७ ॥ सत्यादि-

त्रियुगे बोधवैराग्यौ मक्तिसाधकौ । कलौ तु केवलं भक्तिब्रह्मसायुज्य-
 कारिणी ॥ ४८ ॥ ऋषिभिर्बहवो लोके पंथानः प्रकटीकृताः । अमसाध्याश्च
 ते सर्वे प्रायः स्वर्गफलप्रदाः ॥ ४९ ॥ वैकुण्ठसाधकः पन्थाः स तु गोप्यो
 हि वर्तते । तत्सोपदेष्टा पुरुषः प्रायो भाग्येन लभ्यते ॥ ५० ॥ द्रव्ययज्ञास्त-
 पोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ते तु कर्मविसूचकाः ।
 सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ॥ ५१ ॥ भाग्योदयेन बहुजन्म-
 समार्जितेन सत्संगमं च लभते पुरुषो यदा वै । अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्ध-
 कारनाशं विधाय तदोदयते विवेकः ॥ ५२ ॥ भर्तुषु गोविन्दस्वरूपधन्त्री
 प्रेम्ककत्री भवरोगहन्त्री । सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंश्रया निरन्तरं वैष्णव-
 मानसानि ॥ ५३ ॥ सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसति हृदि
 येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका । हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतो विहाय प्रविशति
 हृदि तेषां भक्तिसूत्रोपनद्धः ॥ ५४ ॥ इदं तत्त्वमिदं तत्त्वं मोहितेनैव
 मायया । भक्तितत्त्वं यदा प्राप्तं तदा विष्णुमयं जगत् ॥ ५५ ॥ चारि

तपक्त्वा यथा हंसः पथः पिवति नित्यशः । एवं धर्मान् परित्यज्य विष्णु-
 भक्तिं समाश्रयेत् ॥ ५६ ॥ तोयं वद्ध्वा तु वस्त्रेण कृतं कार्यं कथं भवेत् ।
 प्राप्य देहं विना भक्तिं क्रियते स वृथाश्रमः ॥ ५७ ॥ बाहुभ्यां सागरं तनु
 यथा सूक्ष्मोऽभिवाञ्छति । संसारसागरं तद्विष्णुभक्तिं विना नरः ॥ ५८ ॥
 योगैरष्टविधैर्विष्णुर्न प्राप्यश्चेहजन्मनि । भक्त्या चै प्राप्यते विष्णुः सर्वथा
 सुलभो भवेत् ॥ ५९ ॥ सन्तसानां मुनिश्रेष्ठ विष्णुभक्तिसुधारण्यम् । विना-
 न्यच्छरणं किंवा भवारण्ये भयानके ॥ ६० ॥ दुर्लभं मानुषं जन्म सत्सङ्गस्त्यति-
 दुर्लभः । त्वत्कथाश्रवणं सद्भिस्तत्र चाप्यति दुर्लभम् ॥ ६१ ॥ वक्तारो
 बहवः सन्नि परेषां बुद्धिदा भुवि । दामोदरवशो भक्तो दुर्लभः खलु
 भूतले ॥ ६२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भक्तमाहात्म्यं नाम पञ्चम अध्यायः ।

सत्कथाश्रवणे बुद्धिर्यस्य यस्य प्रवर्तते । स एव स्वयंविष्णुस्तस्मै तस्मै
 नमो नमः ॥ १ ॥ सर्वधर्मोज्झिता विष्णोर्नाममात्रैकजल्पिनः । सुखेन
 यां गतिं यांति न तां सर्वेऽपि धर्मिकाः ॥ २ ॥ हरे राम हरे राम कृष्ण कृष्ण
 हरे हरे । एवं वदन्ति ये नित्यं न हि तान् वाधते कलिः ॥ ३ ॥ हरेर्नाम
 हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । दिवानिशि च सन्धायां सर्वकालेषु संस्मरेत् ॥ ४ ॥
 अशुचिर्वा शुचिर्वापि सर्वाविस्थसु सर्वदा । अहर्निशं स्मरन्नाम कृष्णं
 पश्यति चतुष्टया ॥ ५ ॥ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः स्मरेत् पुरण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः ॥ ६ ॥ कुरुक्षेत्रं तथा काशी
 गया वै द्वारका तथा । सर्वं तीर्थं कृतं तेन नामोच्चारणमात्रतः ॥ ७ ॥ ये
 नमन्ति जगद्योनिं वासुदेवं सनातनम् । न तेभ्यो विद्यते तीर्थम् अधिकं पाप-
 नाशनम् ॥ ८ ॥ गंगागयानौमपपुष्कराणि प्रयागकाशीकुरुजांगलानि । तिष्ठन्ति
 देहे कृतभक्तिपूर्वं गोविन्दभक्तिं वहतां नराणाम् ॥ ९ ॥ शुभग्रहा भूतपिशाच-
 कारच ब्रह्मादयो देवगणाः प्रसन्नाः । लक्ष्मीः स्थिरा तिष्ठति मन्दिरे च

गोविन्दभक्तिं वहतां नराणाम् ॥१०॥ नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये
 न च । मङ्गलं यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥११॥ धन्यं गृहं गृह-
 स्थानां यत्र गच्छन्ति साधवः । प्रसन्नास्तद्गृहं यान्ति पितरः सर्व-
 देवताः ॥१२॥ येषां पादोदकं तीर्थं तीर्थानामपि पावनम् । न पुनान्ति गृहं
 यत्तु श्मशानमिव तद्गृहम् ॥ १३ ॥ न विष्णुकीर्त्तनं यत्र न वै भागवता
 जनाः । जम्बूक सदनं तद्धि तद्गृहस्थजनि वृथा ॥१४॥ अधना अपि ते
 धन्याः साधवो गृहमेधिनः । यद्गृहा ह्यर्हव्याम्बुतृणभूमीश्वराचराः ॥१५॥
 द्यालालयद्रुमा वै ते अरिक्ताखिल सम्पदः । यद्गृहास्तीर्थपादीय पादतीर्थ
 विवर्जिताः ॥१६॥ न चासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । हरैः सुदर्शनश्चक्रं
 शशचक्रं च वैष्णवान् ॥१७॥ ध्यन्यास्ते वैष्णवाः शशवद्गोविन्दपदपंकजम् ।
 ध्यायन्ते तांश्च गोविन्दः शशक्तेपां च सन्निधौ ॥१८॥ शशवद् ये नाम गायन्ति
 गुणं मन्त्रं जपन्ति च । कुर्वन्ति श्रवणं गाथा वदन्ति तेऽतिवैष्णवाः ॥१९॥
 मद्गुणश्रवणद् ये च पुलकांकितविग्रहाः । गद्गदाः साश्रुनेत्राश्च नरास्ते

चैष्णवोत्तमाः॥२०॥पुत्रादपि परः स्नेहो मयि येषां निरन्तरम् । गृहाद्याश्च मयि
 न्यस्तास्ते नरा वैष्णवोत्तमाः ॥२१॥ सतामयं सारश्रुतां निसर्गो यदर्थवाणी
 श्रुतिचेतसामपि । प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया विद्यानामिव साधु-
 धार्ता ॥२२॥ ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निःसङ्गा भूतवत्सलाः । एकान्तभक्ता
 अस्मासु निवैराः समदर्शिनः ॥२३॥ सलोका लोकपालास्तान् वन्दन्त्यर्चन्त्यु-
 पासते । अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥२४॥ याचन्नृकाय-
 रथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् । ज्ञानासिमञ्च्युत-
 बलो दधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥२५॥ नो चेत्
 प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिस्तृता नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु निक्षिपन्ति । ते दस्यवः
 सह्यसूतमशुं तमोऽन्धे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपन्ति ॥२६॥ शरीरंच
 नवच्छिद्रं व्याधिग्रस्तं निरन्तरं । औषधं जान्हवीतोयं वैद्यो नारायणः
 स्वयं ॥२७॥ अश्रुत्वा भगवद्वाक्तां योऽन्नं मुंक्ते गृहेषु हि । पीयेत च तथा
 पानं पापमुक्त् सोऽधमोमतः ॥२८॥ अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवे-

दितम् । वैष्णवाश्च न स्वादन्ति नैवेद्यभोजिनः सदा ॥२६॥ विष्णोः पादोदकं
 पुण्यं नित्यं ये भुंजते नराः । तत्पापानि पलायन्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥३०॥
 कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः । जलं भित्त्वा यथा पद्मं
 नरकाद्दुद्धराम्यहम् ॥ ३१ ॥ जितं तेन जितं नेन जितं तेन यमात् भयं ।
 जिह्वाग्रे वत्तते यस्य हरित्यक्षर द्वयं ॥३२॥ यदि कृष्णपदे चिन्ता भक्ति-
 स्तत् पादपंकजे । दुर्गमे गहने वापि का चिन्ता मरणे रणे ॥ ३३॥ रतिः
 कृष्णकथायां च यस्याश्रुपुलकोद्गमः । मनो निमग्नं तत्रैव स भक्तः कथितो
 बुधैः ॥३४॥ न च विज्ञो भवेत्तस्य परमायुर्न नश्यति न याति तत्पुरः कालो
 वैनतेयमिवोरगः ॥३५॥ न जहाति समीपं च क्षणं तस्य हरिः स्वयम् । उप-
 तिष्ठति तूर्णं तमणिमादिकसिद्धयः ॥३६॥ सुदर्शनं भ्रमत्येव तस्य पार्श्वे
 दिवानिशम् । कृष्णज्ञया च रत्नार्थं को वा किं कर्तुमीश्वरः ॥३७॥ व्या-
 धयो विपदः शोका विघ्नाश्च न प्रयांति तम् । न याति तत्समीपं च मृत्यु-
 र्मृत्युभयान्मुने । स च सर्वत्र निःशंकः सुखी कृष्णप्रसादतः ॥ ३८ ॥

हतो देशो हतं आद्धमपात्रकम् । हतमश्रोत्रिये दानमनाचारहतं कुलम् ॥ ५७ ॥
 विश्वासो गुरुवाक्येषु स्वस्मिन्दीनत्वभावना । मनोदोषजयश्चैव कथायां
 निश्चला मतिः ॥ ५८ ॥ एवमादि कृतं चेत् स्यात्तदा चैव श्रवणे फलम् ।
 पुनः श्रवणं सर्वेषां चैकुण्ठे वसतिर्ध्रुवम् ॥ ५९ ॥ नारायणो नाम नरो
 नराणां प्रसिद्धचौरः कथितः पृथिव्याम् । अनेकजन्मार्जितपापसञ्चयं हरत्य-
 शेषं स्मरतां सदैव ॥ ६० ॥ ब्रह्मशशेषादि सुरैर्नगम्यं ध्यानैश्च योगैः सनका-
 दिभिश्च । वेदैः पुराणैश्च निरूपितं न भजस्व भक्त्या नवनीतचौरम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भक्तमाहात्म्यं नाम पष्ठ आह्निकः ।

आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् । नाराधितो यदि हरिस्तपसा
 ततः किम् ॥ १ ॥ अन्तर्वहिर्यदि हरिस्तपसा ततः किम् । नान्तर्वहिर्यदि
 हरिस्तपसा ततः किम् ॥ २ ॥ नहि धर्मो नहि तपः श्रीकृष्णसेवनात्परम् ।
 परिश्रमं च विफलं तपसा वैष्णवस्य च ॥ ३ ॥ ध्यायन्ते योगिनः सर्वे
 तत्तेजो भक्तिपूर्वकम् । सुपक्वभक्त्या कालेन योगी च वैष्णवो भवेत् ॥ ४ ॥

वैष्णवानां मतं शस्तं सर्वेभ्योऽपि च नारद । न वैष्णवात्परो ज्ञानी
 ब्रह्माण्डेषु च विद्यते ॥ ५ ॥ अन्तर्वहिः सदा हरिर्येषां चैव महात्मनाम् ।
 स्वप्ने जागरणे शश्वत् तपस्तेषां च निष्कलम् ॥ ६ ॥ यश्च मूढतमो लोके यश्च
 भक्तिं परांगतः । तावुभौ सुखमेधेते तपः कुर्वन्ति मध्यमाः ॥ ७ ॥ श्रीहरे-
 र्भक्तिर्दोष्यं च सर्वमुक्तैः परं मुने । वैष्णवानामभिमतं सारात्सारं परा-
 त्परम् ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णभक्तसंगेन भक्तिर्भवति नैष्ठिकी । अनिमित्ता च सुखदा
 हरिदास्यप्रदा शुभा ॥ ९ ॥ यथा वृक्षलतानां च नवीनः कोमलांकुरः ।
 वर्धते मेघवर्षेण शुष्कः सूर्यकरेण च ॥ १० ॥ तथैव भक्तालापेन भक्तिवृक्ष-
 बांकुरः । वर्धते शुष्कतां याति चाभक्तालापमात्रतः ॥ ११ ॥ तस्माद्भक्तैः
 सहालापं कुरुते पण्डितः सदा । यात्येवाभक्तसंसर्गाद्दुष्टात्सर्पाद् यथा
 नरः ॥ १२ ॥ आलापाद्गान्त्रसंस्पर्शात् शयनात् सहभोजनात् । संचरन्ति
 हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसा ॥ १३ ॥ संसर्गजा गुणा दोषा भवन्त्येव
 हि जीविनाम् तस्मात्सतां हि संसर्गं सन्तो वाञ्छन्ति सन्ततम् ॥ १४ ॥

साधुसङ्गाद्धि विमला भक्तिर्भवति नैष्ठिकी । भक्तिरेव परो लाभस्ततो-
न्यद्वास्ति किंचन ॥ १५ ॥ चञ्चलं हि मनोदुष्टं सङ्गाच्च परिवर्त्तते । सत्-
सङ्गात् साधुतामेति दुस्सङ्गाद्याति दुष्टताम् ॥ १६ ॥ दुष्टसङ्गो न कर्त्तव्य
आत्मनः श्रेय इच्छता । कुसङ्गदूषिता बुद्धिर्न हि गच्छति शुद्धताम् ॥ १७ ॥
स्मर्तव्यः सत्ततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न कर्हिचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरे-
तस्येव हि किंकराः ॥ १८ ॥ मूर्खो वदति विष्णाय बुधो वदति विष्णवे ।
नम इति द्वयोरर्थः फलं चैव समं भवेत् ॥ १९ ॥ यस्मै दत्तं च यज्ज्ञानं
ज्ञानदाता हरिः स्वयम् । ज्ञानेन तेन स स्तौति भावग्राही जनार्दनः ॥ २० ॥
नास्ति विष्णोः परं सत्यं नास्ति विष्णोः परं पदम् । नास्ति विष्णोः परं
ज्ञानं नास्ति मोक्षो ह्यवैष्णवः ॥ २१ ॥ नास्ति विष्णोः परो मन्त्रो नास्ति
विष्णोः परं तपः । नास्ति विष्णोः परं ध्यानं नास्ति मन्त्रो ह्यवैष्णवः ॥ २२ ॥
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं जपैर्बहुविस्तरैः । वाजपेयसहस्रैः किं भक्तिर्यस्य
जनार्दने ॥ २३ ॥ प्राणकान्तार पाथेयं संसाररोगभेषजम् । दुःखशोकपरि-

त्राणं हरित्यक्षरद्वयम् ॥ २४ ॥ स पिता ज्ञानदाता यो ज्ञानं तत् कृष्ण-
 भक्तिदम् । सा भक्तिः परमा शुद्धा कृष्णदास्यप्रदा च या ॥ २५ ॥ सा
 तिथिस्तदहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः । लगनं तदेव विख्यातं यत्र
 संसमर्थ्यते हरिः ॥ २६ ॥ तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्यं सर्वमंगलम् । श्रीकृष्ण-
 कीर्तनं यत्र तत्रैव नायुषो व्ययः ॥ २७ ॥ पंचवक्त्रेण सततं तन्नामगुण-
 कीर्तनम् । करोमि भार्यया सार्द्धं पुत्राभ्यां चापि नारद ॥ २८ ॥ तद्दिनं
 दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् । यद्दिनं कृष्णसंलापकथापीयूषवर्जि-
 तम् ॥ २९ ॥ मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य मन्दायुषस्तथा वयः । हियते निद्रया नक्तं
 दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ ३० ॥ आयुर्हरति वै पुंसामुद्यनस्तं च यत्नसौ ।
 तस्यर्ते यत्क्षणे नीत उत्तमश्लोकवार्तया ॥ ३१ ॥ तरवः किं न जीवन्ति
 भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत । न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ ३२ ॥
 श्वविड्वराहोऽष्टवैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम
 गदाग्रजः ॥ ३३ ॥ विले वतीरुक्रमचिक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वाऽसती दादुरिकेव मृत न चोपगायत्युस्मायगाथाः ॥ ३४ ॥ भारः परं
 पटकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेषुकुन्दम् । शायौ करौ नो कुरुतः सपर्या
 हरेलसत्काञ्चनकं कणौ वा ॥ ३५ ॥ यर्हयिते ते नयने नराणां लिंगानि
 बिट्णोर्न निरीक्षतो ये । पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो
 हरेयौ ॥ ३६ ॥ जीवञ्छ्वो भागवतां घिरेणुं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
 श्रीविट्णुपया मनुजस्तुलस्थाः श्वसञ्छ्वो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ ३७ ॥
 तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद् गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः । न विक्रियेताथ यदा
 विकारो मेत्रे जलं गात्ररूहेषु हर्यः ॥ ३८ ॥ सा बाणया तस्य गुणान्गृणीते
 करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च । स्मरेद्वसन्तं स्थिरजंगमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः
 स कर्णः ॥ ३९ ॥ शिरस्तु तस्याभयलिंगमानमेतदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।
 अंगानि विट्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजन्ति नित्यम् ॥ ४० ॥
 वाणी गुणानुक्रये अवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 स्मृत्यां शिरस्तव निवास जगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥ ४१ ॥

हरिभक्तेः परा नास्ति प्राणभ्योऽपि प्रियामम । वैष्णवेषु च संगो मे सदा भवतु
 सुन्दरि ॥४२॥ मम प्राणा वैष्णवाश्च तेषां रक्षार्थमेव हि । सन्धार्यते मया
 शूलं नान्यत्ततोऽस्ति कारणम् ॥४३॥ लोकेस्मिन् स्वामिनः सर्वे सेवकैः
 परिरक्षिताः । न तथायं हरिः स्वामी पाति भृत्यान् स्वयं घतः ॥४४॥ भक्त-
 प्राणो हि कृष्णश्च कृष्णप्राणा हि वैष्णवाः । ध्यायन्ते वैष्णवाः कृष्णं कृष्ण-
 द्रव्यं वैष्णवांस्तथा ॥४५॥ दत्त्वा चक्रं च रक्षार्थं न निश्चिन्तो जनार्दनः ।
 स्वयं तन्निकटं याति तं द्रष्टुं रक्षणाय च ॥४६॥ एवंभूतो दयासिन्धुर्भक्तानु-
 ग्रहकातरः । वैष्णवाञ्च प्रियो नास्ति कृष्णस्य परमात्मनः ॥४७॥ रक्षिता
 यस्य भगवान् कल्याणं तस्य सन्ततम् । स यस्य विघ्नकर्त्ता स्यात् को वा
 तं रक्षितुं क्षमः ॥४८॥ स्मृतिमात्रेण निर्विघ्ना ये हि कृष्णपरायणाः । विघ्नं
 कर्तुं के समर्थोस्तेषां च मुनयः सुराः ॥४९॥ कोपाग्नीनां स्थलं कुत्र स्तम्भनस्य
 च वा कुतः । देवानां वा मुनीनां वा रक्षणेनेश्वरेच्छया ॥५०॥ घोरा-
 रण्ये सुखं शेते योहि कृष्णेण रक्षितः । निर्वन्धो हि स्थितो यस्य मरणं

तस्य मन्दिरे ॥५१॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । तस्य भक्तो-
त्तमानां च सततं स्मरणेन तु ॥ ५२ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधि भयं नाप्युप-
जायते । आयुर्व्ययः कथं हि स्यात् कथं मृत्युर्भविष्यति ॥५३॥ गृहेऽरण्ये
जलेचान्नौ पर्वने रिपुसंकटे । स एव रक्षिता शश्वद्गर्भे रक्षति यो
विभुः ॥५४॥ भोजनाच्छादने चिन्तां वृथा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योसौ
विश्वम्भरो देवः स किं भक्तानुपेक्षते ॥५५॥ येन शुक्लीकृता हंसाः शुकारश्च
हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स ते रक्षां विधास्यति ॥५६॥ य एत-
स्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः । नारयोऽभिभवन्त्येतान् विष्णु-
पत्नानिवासुराः ॥५७॥ किं दुरापादनं तेषां पुंतामुद्दामचेतसाम् । यराश्रित-
स्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्पथयः ॥ ५८ ॥ अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानु-
वादश्चरणं सुरारेः । कुतः पुनः तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा
॥ ५९ ॥ शारीरा मानसा दिव्या वैद्यासे ये च मानुषाः । भौतिकाश्च कथं
क्लेशा वाधन्ते हरिसंश्रयम् ॥ ६० ॥ हरिः स्मृतिः सर्वविषद्विमोक्षणम् न

रिप्यते जातु समुद्यमः क्वचित् । यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसार-
 परिभ्रमापहम् ॥६१॥ न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया । विभू-
 तिभिर्वोऽभिभवेद् देवोऽपि किमु पार्थिवः ॥ ६२॥ कः पंडितस्त्वदपरं शरणं
 समीयाद् भक्तप्रियादत्तगिरः सुहृदः कृतज्ञात् । सर्वान् ददाति सुहृदो भजतो-
 ऽभिकामान् आत्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥६३॥ त्वत्पादुके अविरतं
 परि धे चरन्ति ध्यायन्त्यभद्रनशने शुचयो गृणन्ति । विदन्ति ते कमल-
 नाम भवापवर्गमाशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥६४॥ तद्देवदेव
 भवतरचरणारविन्द-सेवाऽनुभावभिह पश्यतु लोक एषः । ये त्वां भजन्ति
 न भजन्त्युत वोभयेपां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरु सृजयानाम् ॥६५॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भक्तरत्ना-नाम सप्तम आह्निकः ॥

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः । ते पुनन्तगुरुकालेन वैष्णवो
दर्शनेन च ॥१॥ भक्तस्य पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा । तद्दर्शनं स्पर्शनं
च बाधन्ति मुनयः सुराः ॥२॥ नहि पूतस्त्रिभुवने श्रीकृष्णसेवकात् परः ।
पुणति सर्वतीर्थानि दूरतो दर्शनादपि ॥३॥ पुरुषाणां सहस्रं च पूतं तज्ज-
न्ममात्रतः । पूजितो वैष्णवो येन त्वश्वं तेन सुपूजितम् ॥४॥ कन्यादानं
वैष्णवाय परं निर्वाणकारणम् । परं निर्वाणबीजं च वैष्णवोच्छिष्टभो-
जनम् ॥५॥ श्रीकृष्णविमुखो भूत्वा विषये यस्य मानसम् । विषमत्तामृतं
त्यक्ता स च मूढो नराधमः ॥६॥ चण्डालादधमः पापी श्रीकृष्णविमुखो
नरः । निष्फलस्तस्य वै धर्मो नाधिकारी स कर्मणाम् ॥७॥ सुपक्वा हरिभ-
क्तिस्तु तरणी भवतारणे । गुरुदेव परं ब्रह्म कर्णधारस्वरूपकः ॥८॥ स गुरुः
स पिता वन्द्यः सा माता स पतिः सुतः । यो ददाति हरौ भक्तिं कर्म-
मूलनिकृन्तनीम् ॥९॥ गुरुरूपी स्वयं कृष्णः शिष्याणां हितकाम्यया । गुरु-
र्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुर्देवः परं ब्रह्म गुरुः पूज्यः परा-

स्परः ॥१०॥ हरौ रुष्टे गुरौ तुष्टे गुरु रक्षितुमीश्वरः । हरौ तुष्टे गुरौ रुष्टे न
 कोऽपि रक्षितुं क्षमः ॥११॥ स गुरुः परमो वैरी यो ददाति ह्यसन्मतिम् ।
 तं नमस्कृत्य सत्शिष्यः प्रयाति ज्ञानदं गुरुम् ॥१२॥ वोघरूपं गुरुं प्राप्य न
 गुर्वन्तरमादिशेत् । गुरुक्तं परुषं चाक्यमाशिषं परिचिन्तयेत् ॥१३॥ यः
 प्रसन्नः क्षयादूर्ध्वं मोक्षलक्ष्मीं प्रयच्छति । दुर्लभं तं विजानीयात् गुरुं संसार-
 तारकम् ॥१४॥ श्रीगुरुं परतत्त्वाख्यं भास्वन्तं चतुरग्रतः । भाग्यहीना न
 पश्यन्ति ग्रन्थाः सूर्यमिवोदितम् ॥१५॥ नास्ति गुर्बधिकं तत्त्वं नास्ति ज्ञाना-
 धिकं फलं । नास्ति भक्त्यधिका पूजा नहि मोक्षाधिकं फलम् ॥१६॥ नाथ
 योनिसहस्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम् । तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा
 त्वयि ॥१७॥ ॥ प्रीतिर्गुग्धचित्तानां विषयेष्वनपायिनी । तयामनुस्मरतः
 सा मे हृदयान् मापसर्पतु ॥१८॥ त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव
 यन्धुरश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देव-
 देव ॥१९॥ त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः । त्वमेकः क्लेश-

दस्तेपामनासक्षपदां तव ॥२०॥ शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
 स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । न एवपश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहो-
 परमं पदाम्बुजम् ॥२१॥ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् । नैवार्हत्य-
 भिधातुं वै त्वामक्लिञ्चनगोचरम् ॥२२॥ यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिवृ-
 कोदरः । कृष्णोऽस्त्री गाण्डीवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ॥२३॥ विपदः
 सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो । भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदश-
 नम् ॥२४॥ नमामि नारायणपादपंकजं करोमि नारायणपूजनं सदा ।
 वदामि नारायणनाम निर्मलं स्मरामि नारायणतत्त्वमव्ययम् ॥२५॥ नान्यं वदामि
 न शृणोमि न चिन्तयामि नान्यं स्मरामि न भजामि न चाश्रयामि । भक्त्या
 तदीयचरणाम्बुजमन्तरेण श्रीश्रीनिवास पुरुषोत्तम देहि दास्यम् ॥२६॥ तद्वै
 धनुस्त इपवः स रथो ह्यास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति । सर्वं क्षणेन
 तदम्बूदसदीशरिक्तं भस्मन्हुतं कुहकराद्धमिवोसमूष्याम् ॥२७॥ अहं तु नारा-
 यणदासदासदासस्य दासस्य च दासदासः । अन्यो न ईशो जगतो नराणां

तस्मादहं धन्यतरोऽस्मि लोके ॥२८॥ सर्वत्र सर्वकल्याणं स्मृते यस्मिन् प्रजायते ।
 मंगलैरुपरं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥२९॥ ध्यायन् कृते यजयज्ञस्त्रेतायां
 द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥३०॥ धर्मो-
 र्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । समस्तजगतां मूले यस्य भक्ति
 स्थिरा त्वयि ॥३१॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मोत्सुकानि वै । यानि
 तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥३२॥ कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः
 प्रजायते । प्रायश्चित्तसन्तु तस्यैकं हरिर्मंस्मरणं परम् ॥३३॥ जन्मान्तरस-
 हस्रेण तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजा-
 यते ॥३४॥ नित्योत्सवस्तदा तेषां नित्यश्रीर्नित्यमंगलम् । येषां हृदिस्थो
 भगवान् मंगलायतनो हरिः ॥३५॥ गोकोटीदानं ग्रहणेषु काशी प्रयागगंगा-
 ऽद्युतकल्पवासः । यज्ञायुतं मेरुस्तुवर्णदानं गोविन्दनाम्नानकदापि तुल्यम् ॥३६॥
 हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्तेव गतिर-
 न्यथा ॥३७॥ हरिर्हरति पापानि द्रुष्टचित्तरपि स्मृतः । अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो

दहत्येव हि पावकः ॥३८॥ हे जिह्वे रंससारज्ञे सर्वदा मधुरप्रिये । नारायणा-
 ऋषीयूपं पिव जिह्वे निरन्तरम् ॥३९॥ अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारण-
 श्रेयजात् । नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥४०॥ मनसा कर्म-
 णा वाचा ये स्मरन्ति जनार्दनम् । तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं प्रयागो नैमिषं वनम् ॥४१॥
 तत्रैव गंगा यमुना च वेणीगोदावरीसिन्धुसरस्वती च । सर्वाणि तीर्थानि
 वसन्ति तत्र यत्राच्युतोदारकथाप्रसंगः ॥४२॥ कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरन्ति
 रात्रौ शयानाः पुनरुत्थिता ये । ते भिन्नदेहाः प्रविशन्ति कृष्णे हविर्यथा
 मन्त्रहृतं हुताग्ने ॥४३॥ एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन
 तुह्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥४४॥
 आनी विवर्णाः शिथिलाश्च भीता घोरेषु व्याघ्रादिषु वर्तमानाः । संकीर्त्य
 नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥४५॥ नामसंकीर्तनं
 यद्यप्य सर्वपापप्रणशनम् । प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥४६॥
 संकीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् । प्रविश्य चित्तं

विधुनोत्पशेपं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवाऽतिवातः ॥४७॥ मृपागिरस्ता ह्यसती
 रसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानघोक्षजः । तदेव सत्यं तदुद्द्वैव मंगलं तदेव
 पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥४८॥ तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो
 महोत्सवम् । तदेव शोकार्णवशोपणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥४९॥
 न तद्बच्चरिचत्रपदं हरैर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तदुद्ध्वान्ततीर्थं
 न तु हंससेवितं यत्राच्युनस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥५०॥ स वाग्विसर्गोजन-
 ताऽघसंलवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमवद्ववत्पि । नामान्यनन्तस्य यशोऽर्कि-
 तानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥५१॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव-
 वर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वद्भ्रममीश्वरे न
 ह्यर्पितं कर्म यद्व्यनुत्तमम् ॥५२॥ यशः श्रियामेव परिश्रमः परो वर्णोऽश्मा-
 चारतपःश्रुतादिषु । अविस्मृतिः श्रोघरपादपद्मयोगुणानुवादश्रवणादिभि-
 ररेः ॥५३॥ अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्थभद्राणि शमं तनोति ।
 सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥५४॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे गुरुवत्त्वं नाम अष्टम अध्यायः ॥

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते । सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्म-
 णैवाभिपद्यते ॥ १ ॥ अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् फलरूप्यन्यकर्मणाम् । कर्तारं-
 भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः ॥ २ ॥ किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मा-
 नुवर्तिनाम् । अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥ ३ ॥ स्वभाव-
 तन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते । स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमा-
 नुयम् ॥ ४ ॥ देहानुच्चाचयाज्जन्तुः प्राप्योत्प्लुजति कर्मणा । शत्रुर्मित्र-
 मुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः । तस्मात् संपूजयेत् कर्म स्वभावस्थः स्व-
 कर्मकृत् ॥ ५ ॥ हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविचिंसचेतसाम् । आत्मशक्ति-
 भिरग्राह्योऽप्यन्त्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ६ ॥ अर्चतां शृण्वतां अश्वद्गदतां
 त्वाऽभिवन्दताम् । नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥ ७ ॥
 नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप । अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य
 गुणात्मनः ॥ ८ ॥ न कर्मणा न तपसा न जपैर्नासनादिभिः ॥ न ज्ञानेन
 न चान्येन वश्योऽहं अद्वया विना ॥ ९ ॥ अद्धा मय्यस्ति चेत् पुंसां येन

केनापि हेतुना । वश्यः स्पृश्यश्च दृश्यश्च पूज्यः संभाष्य एव च ॥ १० ॥
 साध्या तस्मान्मयि अद्वा मां वशीकर्तुमिच्छता । अद्वा हेतुः स्वधर्मस्य
 रक्षणं वर्णिनामिह ॥ ११ ॥ प्रसादाद्देवताभक्तिः प्रसादो भक्तिसम्भवः ।
 यथेहाङ्कुरतो बीजं बीजतो वा यथाङ्कुरः ॥ १२ ॥ संक्षिप्य तत्र चः सारं
 साधनं प्रब्रवीम्यहम् । ओत्रेण अवरणं तस्य वषसा कीर्तनं तथा । मनसा
 मननं तस्य महासाधनमुच्यते ॥ १३ ॥ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं
 हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥ पतितः स्व-
 लितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः । हरिरित्यवशेनाह पुमान् नार्हति यात-
 नाम् ॥ १५ ॥ मन्नामनिरता चाणी वाङ्मता खलु नेतरा । ममोपचार-
 निरतः कायः कायो न चेतः ॥ १६ ॥ फलानपेक्षया येषां मनो मत्प्रेरणं
 भवेत् । प्रार्थयेयुः फलं पश्चात् भक्तास्तेऽपि मम प्रियाः ॥ १७ ॥ अनु-
 कूलस्य संकल्पः प्रतिकूलस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्वे
 वरणं तथा । आत्मनिचेपकार्पस्ये पट्विधा शरणागतिः ॥ १८ ॥ अङ्गी-

कृत्वात्मनिक्षेपं पंचांगानि समर्पयेत् । न ह्यस्य सदृशं किञ्चित् भुक्ति-
 मुक्त्योस्तु साधनम् ॥ १६ ॥ महात्मनामनन्यानां मयि संन्यस्तचेतसाम् ।
 अष्टधा लक्षणं प्राहुर्मम धर्माधिकारिणाम् । मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायां
 चानुमोदनम् ॥ २० ॥ स्वयमभ्यर्चनं चैव मदर्थे चांगचेष्टितम् ॥ २१ ॥
 मत्कृथाश्रवणे भक्तिः स्वरनेत्रांगविक्रियाः ममानुस्मरणं नित्यं यश्च मासु-
 पजीवति ॥ २२ ॥ एवमष्टविधं चिह्नं यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते । स
 विम्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यतिः स च पण्डितः ॥ २३ ॥ न मे प्रियश्चतुर्वेदी
 मद्भक्तः श्वपचोऽपियः । तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथाह्यहम् ॥ २४ ॥
 तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं न पुनर्भवम् । भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां
 किमुताशियः ॥ २५ ॥ अथ ये मानवा लोके स्वेच्छया धृतविग्रहाः । भावा-
 तिशयसम्पन्नाः पूर्वसंस्कारसंयुताः ॥ २६ ॥ विरक्ता वानुरक्ता वा स्रग्धा-
 दीनां विषयेष्वपि । पार्पेर्न ते विलिप्यन्ते पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ २७ ॥ न
 मग्धावेशितधियां कामः कामाय कल्पते । - भर्जिताः कथिता धानाः प्राये

वीजाय नेष्यते ॥ २८ ॥ नास्ति कृत्यमकृत्यं वा समाधिर्वा परायणम् । न
 विधिर्न निषेधश्च तेषां मम यथा तथा ॥ २९ ॥ यथेह परिपूर्णस्य साध्यं
 मम न विद्यते । तथैव कृतकृत्यानां तेषामपि न संशयः ॥ ३० ॥ यत्
 किञ्चित् कुरुते कर्म पुरुषः साध्वसाधु वा । सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नपि
 न लिप्यते ॥ ३१ ॥ हरेः कथामृतं यत्र तत्र तीर्थोदिकं वसेत् । गुणवाद
 रतानां हि हरिर्देहं समाश्रयेत् ॥ ३२ ॥ तस्य जिह्वा भवेत् साध्यी सत्कथा-
 मृतनिर्वृता । विषयास्वादसंस्किष्टा केवला रसना परा ॥ ३३ ॥ जन्म तच्छो-
 भनं जन्तोर्जीवितञ्च सुजीवितम् । यत्कायचित्सावक्यैश्च सेव्यते हरिरी-
 श्वरः ॥ ३४ ॥ सा वाणी या गुणान् ब्रूते करौ कर्मकरौ हरेः । तन्मनस्तं
 स्मरेन्नित्यं चक्षुस्तद्दर्शनोत्सुकम् ॥ ३५ ॥ कर्णौ तौ तत्कथासक्तौ घ्राणं
 निर्माल्यगन्धहृत् । देहं तत् पावितं विष्णोः पादोदकनिषेवया ॥ ३६ ॥
 वासुदेवार्चनं हित्वा दुष्कर्मोणि करोति यः । कामधेनुमतिक्रम्य अर्कदीरं स
 इच्छति ॥ ३७ ॥ संप्राप्य भारते जन्म सत्कर्मसु पराङ्मुखः । पीयूष-

कलशं हित्वा विषभाण्डं स इच्छति ॥३८॥ कृष्णानुग्रहतो लब्ध्वा मानवं
 जन्म भारते । न भजेत् कृष्णपादाब्जं तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३९ ॥
 अन्यस्थाने वृथा जन्म निष्फलं च गतागतम् । भारते च क्षणं जन्म सार्थकं
 शुभकर्मदम् ॥ ४० ॥ अहो अमीपां किमकारि शोभनं प्रसन्न एपां स्विदुत
 स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसैवौपयिकं स्पृहाहिनः ॥४१॥
 न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः । न यत्र यज्ञो-
 शमत्वा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥४२॥ प्राप्ता नृजाति-
 त्विह ये च जन्तवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् । न वै यत्तेरन्नपुनर्भवाय
 ते भुयो वनैका इव यान्ति बन्धनम् ॥४३॥ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहु सम्भ-
 वान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः । तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निः-
 श्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥४४॥ त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत
 गृहमेध्यपि । यथादेशं यथाकालं यावद्वैवोपपादितम् ॥४५॥ नासुक्तं क्षीयते
 कर्म जन्मान्तरशतैरपि । मद्भक्त्या तद्वद्दुःस्वल्पं विपरीतमभक्तितः ॥४६॥

त्रितापं नाशयत्येव हरिलीलामृतं वचः । संसारज्वरसन्ताप कलिव्याधि
विनाशनम् ॥४७॥ यत्राहं तत्र कमला कैवल्यपदमास्थिता । तां विना क
भवेत् प्रेम क दानं क महोत्सवः ॥४८॥ सुखस्य कारणं विष्णोर्भजनं नापरं
खलु । तदेव हि परो धर्मस्तद्वै सर्वोत्तमो विधिः ॥४९॥ एकान्तभक्तिः
श्रीनाथे ब्रह्मविद्या प्रकीर्तिता । विवेकी विचरेदेको ज्ञाता ब्रह्मशरीर-
धृक् ॥ ५० ॥ कोटि विप्राशनैर्नैव कोटि तीर्थेन किं फलम् । ब्रह्मज्ञानसमो
धर्मो नान्यधर्मैः कदाचन ॥५१॥ मनो निवेश्य श्रीकृष्णे वैष्णवो भवति
ध्रुवम् । भक्तानां निकटे सर्वे सन्तिष्ठन्ते महर्षयः ॥५२॥ यः कुर्यात् परया
भक्त्या महालक्ष्म्यास्तु पूजनम् । स नरो लभते सत्यं पूजाफलमनुत्तमम् ॥५३॥
आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयानभोपून मन इन्द्रियेशम् । चर्तमानि
मात्राधिपणां च सूतं सत्त्वं दृहद्वन्द्वुरमीशस्तृष्टम् ॥ ५४ ॥ अन्त
दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवम् । धनुर्हि तस्य प्रणवं
पठन्ति शरं तु जीवं परमेवलक्ष्यम् ॥५५॥ जनस्य कृष्णाद् विमुखस्य देवाद-

तंसुखाराध्यमुज्जुभिरनन्यशरैर्दृष्टिभिः । कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसा-
 धुभिः ॥१॥ यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतत् शनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् । सत्येन
 दृष्टेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥२॥ निवृत्ततर्पैरुपगीय-
 मानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् । क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमा-
 न्विरज्येत विना पशुगन्नात् ॥३॥ ब्रह्मन् कृष्णकथाः पुण्या माध्वीलोकमला
 पद्माः । को नु तृप्येत श्रवणानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥४॥ क उत्सहेत
 संतपक्तुमुत्तमश्लोकसंधिदम् । अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीः अङ्गान्न च्यवते
 क्वचित् ॥५॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममंगलघ्नः । तमेव
 नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥६॥ संसारसिन्धु-
 मतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीलाक्थारसनि-
 पेचणमन्तरेण पुंसो भवेद्विचिघटुः स्वद्वार्दितस्य ॥७॥ ते वै विदन्त्यतित-
 रन्त्यथ देवमायां स्त्रीशूद्रहृणशवरा अपि पापजीवाः । यद्यद्भुतक्रमपरायण
 शीलशिलाः तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥८॥ येषां स एव भग-

५

वान् दययैदनन्तः सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते दुस्तरामति-
तरन्त्यथ देवमायां नैपां ममाहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥६॥ यस्य नारा-
यणो देवो भगवान् हृद्गतः सदा । धुनोति परया भक्त्या ह्यज्ञानं ध्वान्त-
मर्कं वत् ॥१०॥ अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वनैव लाभेन समं प्रशान्तम् ।
विनोपसर्पश्चपरं हि चालिशः श्वलांगुलेनातितितर्त्ति सिन्धुम् ॥ ११ ॥
बाह्वभ्यां सागरं तत्सु ईहतैः कः पुमान् भुवि । वासुदेवमनाराध्य को मोक्ष-
माप्नुमिच्छति । गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारवन्धनैः । न बाध्यते नरो
नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥ तदैव पुरुषो मुक्तो जन्ममृत्युजरादिभिः ।
जितेन्द्रियो विशुद्धात्मा यदैव स्मरते हरिम् ॥१२॥ त्वां सेवतां सुरकृता
यह्वयोऽन्तरायाः स्वौको विलङ्घ्य परमं ब्रजतां पदं ते । नान्यस्य बर्हिषि
वलीन्दतः स्वभागान् घत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नसूक्ष्मि ॥ १३ ॥
नुत्तुद् त्रिकालगुणमारुत जैह्वशैशान् अस्मानपारजलधीनतितीर्थं केचित् ।
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गोः मञ्जन्ति दुश्चरतपश्च बृथोत्

सृजन्ति ॥१४॥ कामं क्रोधं भयं स्नेहं ऐक्यं सौहृदमेव च । नित्यं हरौ
विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥१५॥ जलं तदुद्भवैश्वर्यं हित्वाऽज्ञो जल-
काम्यया । सृगतृष्णामुपधावेत् । ययाऽन्यन्नार्थदृक् स्वतः ॥१६॥ अयोग्या-
नां च कारुण्याद्भक्तानां परमेश्वरः । प्रसीदति न सन्देहो विगृह्य
चिविधान् मलान् ॥१७॥ प्रसादादेव सा भक्तिः प्रसादो भक्तिसम्भवः ।
अवस्थाभेदमुत्प्रेक्ष्य विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥१८॥ प्रसादपूर्विका येयं मुक्ति-
मुक्तिविद्यायिणी । नैव सा शक्यते प्राप्तुं नरैरेकेन जन्मना ॥१९॥ अनेक-
जन्मसिद्धानां श्रौतस्मार्त्तानुवर्तिनाम् । विरक्तानां प्रबुद्धानां प्रसीदति
महेश्वरः ॥२०॥ परया च तथा भक्त्या प्रसादो लभ्यते परः ।
प्रसादात्सर्वपाशेश्चो मुक्तिर्मुक्तस्य निर्वृतिः ॥ २१ ॥ श्रूयतः श्रद्धया
नित्यं गुणतश्च स्वचेष्टितम् । कालेन नातिदीर्घेण भगवान् चिन्ते
हृदि ॥ २२ ॥ हृदि यस्य महाभक्तिः प्रतिभाति महोदया । क्षणादेव
हि सिद्धिः स्यात् किं जपैर्मन्त्रसाधनैः ॥ २३ ॥ अतो भक्तिं सदा

दुर्यात् सर्वथा भावसिद्धये । किं न सिध्यति भावेन भावो हि
 भवकारणम् ॥ २४ ॥ चासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि । वक्तारं
 प्रच्छकं श्रोतॄन् तत्पादसलिलं यथा ॥ २५ ॥ तत्कथा सुमहत्पुण्यं
 धन्यं स्वस्वपन्नं शुभम् । यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥ २६ ॥
 त्रैलोक्ये भक्तिसदृशः पन्था नास्ति सुखावहः । चतुर्युगेषु देवेशि कलौ तु
 सुचिशेषतः ॥ २७ ॥ कलौ तु ज्ञानवैराग्यौ बृद्धरूपौ निरुत्सवौ । ग्राहकाभा-
 यतो देवि जातौ जर्जरतामति ॥ २८ ॥ कलौ प्रत्यक्षफलदा भक्तिः सर्वयुगे-
 ज्वपि । तत्प्रभावादहं नित्यं तदशो नात्र संशयः ॥ २९ ॥ यो भक्तिमान्
 पुमान् लोके सदाहं तत्सहायकृत् । विघ्नकर्त्ता रिपुस्तस्य दृष्ट्यो नात्र च
 संशयः ॥ ३० ॥ भक्ताधीनोऽहमेवास्मि तदशात् सर्वकार्यकृत् । अपथोचित-
 कर्त्ता हि प्रसिद्धो भुवनत्रये ॥ ३१ ॥ यदा यदा विपत्तिर्हि भक्तानां भवति
 कचिन् । तदा तदा हराम्याशु तत्क्षणात् सर्वशः सदा ॥ ३२ ॥ किं बहुक्तेन
 देवेशि भक्ताधीनः सदाह्वहम् । तत् कर्त्तुः पुरुषस्यातिवशगो नात्र संशयः

॥३३॥ मतिर्मयि निवध्येयं न विपद्येत कर्हिचत् । प्रजासर्गं निरोधेऽपि स्मृ-
तिश्च मदनुग्रहात् ॥३४॥ त्रैलोक्ये धानि पुण्यानि धर्मकर्मफलानि च ।
तुल्यतां तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्तनैः ॥३५॥ यो भावगद्गदो भूत्वा
रोदित्यच्युतसन्निधौ । तस्य कृष्णः परिक्रीतस्तस्माद् विभ्यति देवताः ॥३६॥
दानं व्रतं तपो यज्ञः आर्द्धं वा पितृतर्पणं । सकलं निष्फलं लोके हरिसंकी-
र्तनं विना ॥३७॥ यथोऽयोऽग्निसमावेशान्नायो भवति केवलम् । तथैव मम
सन्निध्यान्न ते केवलमानुषाः ॥३८॥ अवज्ञानं कृतं तेषु नरैर्न्यामूढचेतनैः ।
आयुः श्रियं कुलं शीलं हित्वा निरयमावहेत् ॥३९॥ आयुः श्रियं यशो धर्मं
लोकानाशिष एव च । हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥४०॥
अथ किं बहुनोक्तेन श्रेयः प्राप्त्यैकसाधनम् । मयि चित्तसमासंगो येन
केनापि हेतुना ॥४१॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि त्व च मे न प्रणश्यति ॥४२॥ आकाशात् पतितं तोयं
सागरं अभिगच्छति । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥४३॥ प्रयुक्तः

सर्वदेवानां यो मामेव प्रपूजयेत् । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रण-
 श्यति ॥४४॥ शृणु तत्त्वेन मे देवि मम धर्मं सनातनम् । देवा एतन्न जानन्ति
 ये च योगव्रते स्थिताः ॥४५॥ व्रतं धर्मं वरारोहे मंगल्यं मुखनिःसृतम् । अह-
 मेको विजानामि मङ्गत्ता ये जना भुवि ॥४६॥ केचित् संसारिनं प्राहुस्तम-
 संसारिणं परे । स्वतन्त्रमपरे प्राहुरस्वतन्त्रं परे विदुः ॥४७॥ घोरमित्यपरे
 प्राहुः सौम्यमेव परे विदुः । रागवन्तं परे प्राहुर्वीतरागं तथा परे ॥४८॥
 निष्क्रियं च परे प्राहुः सक्रियं चेतरे जनाः । अरूपं केचिदाहुर्वै रूपवन्तं परे
 विदुः ॥४९॥ एवं चिकलप्यमानन्तु याथात्म्यं परमेष्ठिनः । नाध्यवस्यन्ति
 मुनयो नानाप्रत्ययकारणात् ॥५०॥ ये पुनः सर्वभावेन प्रपन्नाः परमेश्वरं ।
 ते हि जानन्त्ययत्नेन शिवं परमकारणम् ॥५१॥ घनो यदाऽर्कप्रभवो विदी-
 र्यते चक्षुःस्वरूपं रविमीक्षते तदा । यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया
 नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत् ॥५२॥ देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि । यत्र
 यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥५३॥ विदिते तु परे तत्त्वे वर्णीतीते

ह्यचिक्रिये । किंकरत्वं च गच्छन्ति मन्त्रा मन्त्राधिपैः सह ॥५४॥ कर्मपाशानिय-
 द्धानां नराणां दुःखभागिनाम् । नान्योपायं प्रपश्यामि वासुदेवात् परं
 द्विजाः ॥५५॥ नामैव तव गोविन्द कलौ त्वत्तः शताधिकम् । ददात्युच्चार-
 णान्मुक्तिं विनाश्रष्टांगयोगतः ॥ ५६ ॥ ये पूजयन्ति तं देवं शंखचक्रगदा-
 धरम् । बाहुमनःकर्मभिः सम्यक् ते यान्ति परमं पदम् ॥५७॥ किं तेषां
 जीवितेनेह पशुवच्च्येष्टितेन च । येषां न प्रवणं चित्सं वासुदेवे जगन्मय
 ॥५८॥ किं विद्यया किं स्वगुणैश्च तेषां यज्ञैश्च दानैश्च तपोभिरग्नैः । येषां न
 भक्तिर्भवतीह कृष्णे जगद्गुरौ मोक्षसुखप्रदे च ॥५९॥ लोके स धन्यः स
 शुचिः स विद्वान् मलैस्तपोभिः स गुणैर्वरिष्ठः । ज्ञाता स दाता स तु सत्य-
 वक्ता यस्यास्ति भक्तिः पुरुषोत्तमाख्ये ॥६०॥ कृष्ण त्वदीयपदपंकजपंजरांते
 श्रव्यैव मे विशतु मानसराजहंसः । प्राणप्रधानसमये कफवातपित्तैः
 कंठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते ॥६१॥ मधुरमधुरमेतत्तमंगलं मंगलानां
 सकलनिगमवल्ली सत्फलं चित्स्वरूपम् । सकृदपि परिगीतं श्रद्धया

हेलया वा मुनिवर नरमात्रं तारयेत् कृष्णनाम ॥६२॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भक्तिमाहात्म्यं नाम दशम आह्निकः ।

श्रीराम उवाच ॥ शृणु वक्ष्यामि ते वत्स गुह्यात् गुह्यतरं परम् ।
यक्षिज्ञाय नरो जह्यात्सर्गो वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १ ॥ आदौ मायास्वरूपं
ते वक्ष्यामि तदनन्तरम् । ज्ञानस्य साधनं पश्चाज्ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ।
ज्ञेयं च परमात्मानं यज्ज्ञात्वा मुच्यते भयात् ॥ २ ॥ अनात्मनि शरीरा-
दावात्मबुद्धिस्तु या भवेत् । सैव माया तयैवासी संसारः परिकल्प्यते
॥ ३ ॥ रूपे द्वे निश्चिते पूर्वं मायायाः कुलनन्दन । विक्षेपावरणे तत्र
प्रथमं कल्पयेज्जगत् ॥ ४ ॥ लिंगाद्यब्रह्मपर्यन्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदतः । अपरं
त्वखिलं ज्ञानरूपमावृत्य तिष्ठति ॥ ५ ॥ मायया कल्पितं विश्वं परमात्मनि
केचले । रज्जौ मुजंगवद्भ्रान्त्या विचारे नास्ति किञ्चन ॥ ६ ॥ अयुते
दृश्यते यदुपद्रु स्मर्यते वा नरैः सदा । असदेव हि तत्सर्वं यथा स्वप्न
मनोरथौ ॥ ७ ॥ देह एव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतम् । तन्मूलः पुत्र-

दारादिवन्धः किं तेऽन्यथात्मनः ॥८॥ देहस्तु स्थूलभूतानां पंचतन्मात्रपंच-
 कम् । अहंकारश्च बुद्धिश्च हृन्दिष्याणि तथा दश ॥ ९ ॥ चिदाभासो मन-
 रश्चैव मूलप्रकृतिरेव च । एतत् क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥१०॥
 एतैर्विलक्षणो जीवः परमात्मा निरामयः । तस्य जीवस्य विज्ञाने साध-
 नान्पि मे शृणु ॥ जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ॥११॥
 मानाभावस्तथा दंभहिंसादिपरिवर्जनम् । पराक्षेपादिमहनं सर्वत्रावक्रता तथा
 ॥१२॥ मनोवाक्कायसङ्गत्या सद्गुरोः परिसेवनम् । बाह्याभ्यन्तरसंशुद्धिः
 स्थिरता सत्क्रियादिषु ॥१३॥ मनोवाक्कायपदण्डश्च विषयेषु निरीहता ।
 निरहंकारता जन्मजरायालोचनं तथा ॥१४॥ असक्तिः स्नेहशून्यत्वं पुत्र-
 दारधनादिषु । इष्टानिष्टागमे नित्यं चित्तस्य समता तथा ॥१५॥ मग्नि-
 सर्वात्मके रामे ह्यनन्यविषया मतिः । जनसंवाधरहितशुद्धदेशनिपेचणम्
 ॥१६॥ प्राकृतैर्जनसंवैश्च ह्यरतिः सर्वदा भवेत् । आत्मज्ञाने सदोद्योगो
 वेदान्तार्थवलोकनम् । उक्तैरेतैर्भवेज्ज्ञानं विपरीतैर्विपर्ययः ॥१७॥ बुद्धि-

प्राणमनोदेहाहंकृतिभ्यो विलक्षणः ! चिदात्माहं नित्यशुद्धो बुद्ध एवेति
 निश्चयम् ॥१८॥ येन ज्ञानेन संवित्तं तज्ज्ञानं निश्चितं च मे । विज्ञानं च
 तदैवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा ॥ १९ ॥ आत्मा सर्वत्र पूर्णः स्यात् चिदानन्दा-
 त्मकोऽध्ययः । बुद्ध्याद्युपाधिरहितः परिणामादिवर्जितः ॥२०॥ स्वप्रकाशेन
 देहादीन् भासयन्ननपावृतः । एक एवाङ्घ्रितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ।
 असंगः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते ॥२१॥ आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्य-
 ज्ञानं यदा भवेत् । आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि ॥ २२ ॥
 लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि । सावऽस्या मुक्तिरित्युक्ता ह्युप-
 द्यारोऽयमात्मनि ॥२३॥ इदं मोक्षस्वरूपं ते कथितं रघुनन्दन । ज्ञानविज्ञा-
 नवैराग्यसहितं मे परात्मनः ॥२४॥ किञ्चेतद्दुर्लभं मन्ये मद्भक्तिविमुखा-
 त्मनाम् । चक्षुष्मतामपि यथा रात्रौ सम्यङ् न दृश्यते ॥२५॥ पदं
 दीपसमेतानां दृश्यते सम्यगेव हि । एवं मद्भक्तियुक्तानामात्मा सम्यक्-
 प्रकाशते ॥२६॥ मद्भक्तेः कारणं किञ्चिद्दद्यामि शृणु तत्त्वतः ॥२७॥ मद्भ-

क्तसंगो मत्सेवा मङ्गक्तानां निरन्तरम् । एकादश्युपवासादि मम पर्वानुमोदनम् ॥२८॥ मत्कथाश्रवणे पाठे व्याख्यानं सर्वदा रतिः । मत्पूजापरिनिष्ठा च मम नामानुकीर्तनम् ॥२९॥ एवं सततयुक्तानां भक्तिरव्यभिचारिणी । मयि संजायते नित्यं ततः किमवशिष्यते ॥३०॥ अतो मङ्गक्तियुक्तस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च । वैराग्यं च भवेच्छीघ्रं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥३१॥ कथितं सर्वमेतत्ते तव प्रश्नानुसारतः । अस्मिन्मनःसमाधाय यस्तिष्ठेत् स तु मुक्तिभाक् ॥३२॥ न वक्तव्यमिदं यत्नान्मद्भक्तिविमुखाय हि । मङ्गक्ताय प्रदातव्यमाहूयपि प्रयत्नतः ॥३३॥ य इदं तु पठेन्नित्यं अद्धाभक्तिसमन्वितः । अज्ञानपटलध्वान्तं विधूय परिमुच्यते ॥३४॥ भक्तानां मम योगिनां सुविमलस्वान्तातिशान्तात्मनां मत्सेवाभिरतात्मनां च विमलज्ञानात्मनां सर्वदा । संगं यः कुरुते सदोद्यतमतिः सत्सेवनानन्यधीर्मोक्षस्तस्य करे स्थितोऽहमनिशं दृश्यो भवे नान्यथा ॥३५॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकादश आह्निके मोक्षसाधनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो
 ददाभ्येतद्भूतं मम ॥ १ ॥ अहं सर्वत्र समदृक् द्रष्टव्यो वा प्रिय एव वा ।
 नास्ति मे कल्पकस्येव भजतोऽनुभजाम्यहम् ॥ २ ॥ मद्भक्तिविमुखानां हि
 शास्त्रगतेषु सुहृताम् । न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात् तेषां जन्मशतैरपि ॥ ३ ॥
 यदा पुण्यविशेषेण लभते संगतिं सताम् । मद्भक्तानां सुशान्तानां तदा
 मद्भिषया मतिः ॥ ४ ॥ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः । ततः
 स्वरूपविज्ञानमनायासेन जायते ॥ ५ ॥ एवं मयोदितं सम्यगालोचयति
 योऽनिशम् । तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ६ ॥ पुंस्त्वे
 स्त्रीत्वे विशेषो वा जातिनामाश्रमादयः । न कारणं मद्भजने भक्तिरेव हि
 कारणम् ॥ ७ ॥ यज्ञदानतपोभिर्वा वेदाध्ययनकर्मभिः । नैव द्रष्टुमहं शक्यो
 मद्भक्तिविमुखैः सदा । तस्माद्भामिनि संक्षेपाद्वदयेहं भक्तिसाधनम् ॥ ८ ॥
 सतां संगतिरेवात्र साधनं प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं मत्कथालापस्तृतीयं मद्-
 गुणेरणम् । व्याख्यातृत्वं मद्भक्तसां चतुर्थं साधनं भवेत् ॥ ९ ॥ आचा-

योपासनं भद्रे मद्बुद्ध्याऽमायथा सदा । पंचमं पुण्यशीलत्वं यमादि निय-
मादि च ॥ १० ॥ निष्ठा मत्पूजने नित्यं षष्ठं साधनमीरितम् । मम मन्त्रां-
पासकत्वं सांगं ससममुच्यते ॥ ११ ॥ मद्भक्तेष्वधिका पूजा सर्वभूतेषु
मन्मतिः । बाह्यार्थेषु चिरागित्वं यमादिसहितं तथा ॥ १२ ॥ अष्टमं नवमं
तत्त्वविचारो मम भामिनि । एवं नवविधा भक्तिः साधनं यस्य कस्य
वा ॥ १३ ॥ स्त्रियो वा पुरुषस्यापि तिर्यग्योनिगतस्य वा । भक्तिः संजायते
प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे ॥ १४ ॥ भक्तौ संजातमात्रायां मत्तत्त्वानुभवस्तदा ।
ममानुभवसिद्धस्य मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि । स्यात्तस्मात् कारणं भक्तिर्मा-
नस्येति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥ प्रथमं साधनं यस्य भवेत्तस्य क्रमेण तु ।
भवेत्सर्वं ततो भक्तिर्मुक्तिरेव सुनिश्चितम् ॥ १६ ॥

इति श्रीभक्तिबोधुमे एकादश आह्निके भक्तिसाधनं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

भोगा भोगवितानस्थविद्युल्लेखेव चंचलाः । आयुरप्यग्निमंसंतसलोह-
 स्थजलविन्दुवत् ॥ १ ॥ यथा व्यालगलस्थोऽपि भेको दंशानपेक्षते । तथा
 कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशरवतान् ॥ २ ॥ करोति दुःखेन हि कर्म-
 तन्त्रं शरीरभोगार्थमहर्निशं नरः । देहस्तु भिन्नः पुरुषात्समीक्ष्यते को वात्र
 भोगः पुरुषेण भुज्यते ॥ ३ ॥ पितृमातृसुतभ्रातृदारवन्धवादिसंगमः ।
 प्रपायामिव जन्तूनां नयां काष्ठौघवच्चलः ॥ ४ ॥ छायेव लक्ष्मीरचपला
 प्रतीता तारुण्यमंबूर्मिवदध्रुवं च । स्वप्नोपमं स्त्रीसुखमायुरल्पं तथापि
 जन्तोरभिमान एषः ॥ ५ ॥ संहतिः स्वप्नसदृशी सदा रोगादिसंकुला ।
 गन्धर्वनगरप्रख्या मूढस्तामनुवर्तते ॥ ६ ॥ आयुष्यं क्षीयते यस्मादा-
 दित्यस्य गतागतैः । दृष्टाऽन्वेषां जरासृष्ट्यू कथंचिन्नैव बुध्यते ॥ ७ ॥ स
 एव दिवसः सैव रात्रिरित्येव मूढधीः । भोगाननुपतत्येव कालयेगं न
 पश्यति ॥ ८ ॥ प्रतिचरणं क्षरत्येतदायुरामघटांबुवत् । सपत्ना इव रोगौघाः
 शरीरं प्रहरन्त्यहो ॥ ९ ॥ जरा व्याघ्रीव पुरतस्तर्जयंत्यवतिष्ठते । मृत्युः

सहैव यात्येय समयं संप्रतीक्षते ॥ १० ॥ देहेऽहंभावमापन्नो राजाऽहं लोक-
विश्रुतः । इत्यस्मिन्मनुते जन्तु कृमिचिद्भस्मसंज्ञिते ॥ ११ ॥ देहोऽह-
मिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता । नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति
भ्रमयते ॥ १२ ॥ अविद्या संवृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्तिका । तस्माद्यत्नः
सदा कार्यो विद्याभ्यासे सुमुबुभिः ॥ १३ ॥ क्रोध एव महान् शत्रुस्तृष्णा
वैतरणी नदी । सन्तोषो नन्दनवनं शान्तिरेव हि कामयुक् ॥ १४ ॥
तस्मान्त्वं सर्वदा मित्रमात्मानं हृदि आवय । मुञ्जन्प्राग्धमखिलं सुखं
च दुःखमेव वा । प्रवाहपतितः कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्किशोस्तुभे एकादश आह्निकं संसारस्यानिरयताकथनं नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ उपवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिचवजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुस्त्वयम्य
पाण्डवः । हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच । हृष्टुमं
स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् । सीदंति मम गात्राणि सुखं च परिशु-
ष्यति ॥ २ ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते । गण्डीवं संसते हस्तात्स्व-

अथैव परिदह्यते ॥३॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः निमित्तानि च
 पश्यामि विपरीतानि केशव । न च अयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमा-
 ह्वे ॥४॥ येषामर्थे काञ्चित् नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेऽवस्थिता
 युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ५ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यय-
 सिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ६ ॥ श्रीभगवा-
 नुवाच । कुतस्त्वा कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितम् । अनायजुष्टमस्वर्ग्यम-
 कीर्तिकरमर्जुन ॥ ७ ॥ क्लृप्तं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं
 हृदयदीर्घं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ८ ॥ अर्जुन उवाच । कथं भीष्ममहं
 संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ९ ॥
 कार्पाण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयः स्यान्नि-
 श्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ १० ॥ श्रीभगवानु-
 वाच । अशौच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे । गतासूनगतासूश्च
 नानुशोचन्ति पंडिताः ॥११॥ देहिनोऽस्मिन्यथा- देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मूह्यति ॥ १२ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौतये
 शीतोष्णसुखदुःखदा । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १३ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोतस्त्वनयो-
 स्तत्त्वदर्शिनः ॥ १४ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता
 वा न भूयः । अजो निरुधः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने
 शरीरे ॥ १५ ॥ चासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽप-
 राणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्पन्यानि संगति नवानि देही ॥ १६ ॥
 नैनं चिद्वन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयंरयापो न शोष-
 यति माकृतः ॥ १७ ॥ अच्छेदोऽयमदाह्योऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च । नित्यः
 सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ॥ १८ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि
 व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ १९ ॥
 सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व
 नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ नैवाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ २१ ॥ व्यवसायात्मिका
बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ २२ ॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्य-
दस्तीति वादिनः ॥ २३ ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ २४ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां
तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते
॥ २५ ॥ त्रैगुण्यवियया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्य-
सत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ २६ ॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः
संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २७ ॥ कर्म-
ण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते
संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ २८ ॥ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ २९ ॥ दूरेण
ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फल-

हेतवः ॥ ३० ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाय
 युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ३१ ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतित-
 रिष्यति । तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य च ॥ ३२ ॥ श्रुति-
 विप्रतिपत्ता ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योग-
 मवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतराग-
 भयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ३४ ॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य
 शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ३५ ॥ यदा
 संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः । इन्द्रियाण्यिन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रति-
 ष्ठिता ॥ ३६ ॥ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
 हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ३७ ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
 संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ३८ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः
 संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ३९ ॥
 रागद्वेषवियुक्तस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मचर्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधि-

गच्छति ॥ ४० ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभा-
 वयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्म-
 नोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां चायुर्नोविमिवांभसि ॥ ४२ ॥ या
 निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा
 निशा पश्यतो मुनेः ॥ ४३ ॥ आपूर्यमाणम् अचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति
 यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ४४ ॥
 अर्जुनउवाच । ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि
 घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच । लोकेऽस्मिन्बिह-
 विद्या निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगि-
 नाम् ॥ ४६ ॥ न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसना-
 देव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४७ ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्य-
 कर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ४८ ॥ कर्मद्रियाणि
 संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स

उच्यते ॥ ४६ ॥ निघतं कुरु कर्म त्वं कर्म उघायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि
 च ते न प्रसिद्ध्यैदकर्मणः ॥ ४७ ॥ यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते
 सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते तत्रयं पापा ये पचंः प्रात्मकारणात् ॥ ४८ ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं । तस्मात्सर्वं गतं ब्रह्म
 नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ४९ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जन-
 कादयः । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ५० ॥ यद्यदाचरति
 श्रेष्ठस्तत्सर्वदेवतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ५१ ॥
 सक्ताः कर्मण्यपि विद्यां सो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकी-
 र्णुर्लोकसंग्रहम् ॥ ५२ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् । जोष-
 येत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ५३ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
 कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ५४ ॥ मयि
 सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व
 विगतज्वरः ॥ ५५ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यांति

भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ५६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मा-
त्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ५७ ॥ इन्द्रि-
याणि पराह्यादुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु
सः ॥ ५८ ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यःत्मानमात्मना । जहि शत्रुं
महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे कृष्णगीतायां कर्मयोगो नाम द्वादश आह्निकः ।

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । ततो कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञा-
त्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ २ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येद-
कर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ३ ॥
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः
पंडितं बुधाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव
तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ५ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परं-

तप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥६॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन
 परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ७ ॥
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं
 संतरिष्यसि ॥ ८ ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं
 योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति । ९ ॥ अद्वायौल्लभते ज्ञानं तत्परः
 संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥१०॥ अज्ञश्चा-
 ब्रह्मधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं
 संशयात्मनः ॥ ११ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १२ ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि
 लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१३॥ विद्या-
 विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः सम-
 दर्शिनः ॥ १४ ॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाहाराश्चक्षुराश्चैवांतरे श्रुचोः । प्राणा-
 पानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ १५ ॥ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मो-

क्षपरायणः । विगतच्छाभग्रकोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ १६ ॥
 भोकारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां
 शान्तिमृच्छति ॥ १७ ॥ उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव
 ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ १८ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवा-
 त्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ १९ ॥ जिता-
 त्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा
 मानापमानयोः ॥ २० ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः । युक्त
 इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ २१ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्य-
 स्थद्वेष्यबंधुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ २२ ॥
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो
 मुक्त इत्युच्यते तदा ॥ २३ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा
 स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ २४ ॥ यो मां
 पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च

मे न प्रणश्यति ॥२५॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा
 वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ २६ ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं
 पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ २७ ॥
 प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
 परां गतिम् ॥२८॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि भूतोऽधिकः । कर्मि-
 भ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ २९ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्-
 गतेनांतरात्मना । अद्धावान्भजते यो मां मे युक्ततमो मतः ॥ ३० ॥
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां
 वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३१ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं
 नाभिजानानि मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ ३२ ॥ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया
 दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३३ ॥ न मां दुष्कृतिनो
 मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ३४ ॥
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आतों जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी

च भरतर्पभ ॥ ३५ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि
 ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ ३६ ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी
 त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्
 ॥ ३७ ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स
 महात्मा सुदुर्लभः ॥ ३८ ॥ येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते
 ब्रह्मोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ ३९ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य
 यतंति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ४० ॥ अंत-
 काले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति
 नास्त्यत्र संशयः ॥ ४१ ॥ यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् । तं
 तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ४२ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु माम-
 नुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यत्यसंशयम् ॥ ४३ ॥ अनन्य-
 चेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्य-
 युक्तस्य योगिनः ॥ ४४ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौतिय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ४५ ॥ पुरुषः स परः पार्थ
 भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ४६ ॥
 अथ ब्रह्मणाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्यु-
 संसारं बर्तन्ति ॥ ४७ ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
 भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ४८ ॥ सततं कीर्तयंतो
 मां यतंतश्च दृढप्रताः । नमस्यंतरच मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपा-
 सते ॥ ४९ ॥ पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेगं पवित्रमो-
 कार ऋक् साम यजुरेव च ॥ ५० ॥ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं
 सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं धीजमव्ययम् ॥ ५१ ॥ अनन्याश्चि-
 तयंती मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्य-
 हम् ॥ ५२ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्यु-
 पहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ५३ ॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि
 यत् । यत्तपस्यसि कौतिय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ ५४ ॥ शुभाशुभफलैरेवं

मोक्षये कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ५५ ॥
 ममोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या
 मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ५६ ॥ अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्य-
 भाक् । साधुरेव स संतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ५७ ॥ क्षिप्रं भवति
 धर्मत्वा शश्वच्छांतिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति
 ॥ ५८ ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्या-
 स्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ५९ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता
 राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ६० ॥
 मन्मना भवमद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्तवैद्यमात्मानं
 मत्परायणः ॥ ६१ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
 कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ६२ ॥ तेषां सततयुक्तानां
 भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ ६३ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे कृष्णगीतायां भक्तियोगो नाम त्रयोदश आदिक ।

अर्जुन उवाच । मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर
 ततो मे त्वं दर्शयात्मानमन्ययम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच । न तु मां शक्यसे
 द्रष्टुमेनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ २ ॥
 अर्जुन उवाच । पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसंधान् ।
 ब्रह्मणमीशं कमलासनस्थम् ऋषीश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ ३ ॥ अनेक-
 बाहूदरचक्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वमनंतरूपम् । नांतं न मध्यं न पुनस्तत्त्वादिं
 पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ ४ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यम् अनंतयाहुं
 शशिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं
 तपंतम् ॥ ५ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदंतवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ ६ ॥ रूपं महत्ते
 बहुवक्त्रनेत्रं रौद्रं तथानेककरोरूपादम् । बहूदरं भूरिकरालदंष्ट्रं दृष्ट्वा जनाः
 प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ ७ ॥ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशाल-
 नेत्रम् । दृष्ट्वैव मे प्रव्यथितांतरात्मा घृतिं न विंदामि शमं च चिष्णे ॥ ८ ॥

मुखानि दंष्ट्रातिभयंकराणि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि । दिशो न जाने न
 लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ९ ॥ अमी च ये संस्थितधार्त-
 राष्ट्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः । वक्त्राणि ते तूर्णमभिवदन्ति दंष्ट्रा करा-
 लानि भयानकानि ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच । कालोऽस्मि लोकक्षय-
 कृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । न त्वां भविष्यन्ति ऋते हि
 सर्वे येऽवस्थिताश्चाभिमुखं हि योधाः ॥ ११ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ
 यशो लभस्व जित्वा रिपून् शुद्ध्व समृद्धराज्यम् । मयैव एते
 निहता हि पूर्वम् निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन ॥ १२ ॥ अर्जुन
 उवाच । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंधाः ॥ १३ ॥
 कस्मान्नममेरन् न हि ते महात्मन् गरीयसे ब्रह्मण आदिकर्त्रे । अनन्त देवेश
 जगन्निवास त्वमक्षरं तत्सदसत्परं यत् ॥ १४ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
 स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया

तत्तं विश्वमनंतरूप ॥१५॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं
 प्रपितामहश्च । नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो
 नमस्ते ॥ १६ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
 अनन्तेवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥१७॥ सखेति
 मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता ते महिमान-
 मेव मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥१८॥ यन्वावहांसार्थमसत्कृतोऽसि विहार-
 शय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्त्वामग्रे त्वामहमप्र-
 मेयम् ॥१९॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ २० ॥
 तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य
 सखेव सह्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ।
 नाहं वेदैर्न तापेन न दातेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि
 मां यथा ॥ २२ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं

च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥२३॥ मत्कर्मकृच्च मद्रक्तो मत्परः संग-
 वार्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥२४॥ मय्यावेश्य
 मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । अद्ध्या परयोपेतास्ते मे युक्ततमा
 मताः ॥२५॥ ये त्वत्परमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । ते प्राप्नुवन्ति
 मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥२६॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेत-
 साम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते ॥२७॥ मय्येव मन आ-
 धत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः
 ॥२८॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात्कर्म-
 फलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥२९॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाब्योद्वि-
 जते च यः । हर्षामर्षभयोद्गैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥३०॥ यो न
 हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांचति । शुभाशुभपरित्यागी भक्ति-
 मान्यः स मे प्रियः ॥३१॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमा-
 नयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥३२॥ तुल्यनिंदा-

स्तुतिमौनी संतुष्टो येनकेनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो
 नरः ॥ ३३ ॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसा चांतिरार्जवम् । आचार्यो-
 पासनं शौचं शैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ३४ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनदंकार
 एव च । जन्ममृत्युजराश्रयाधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ३५ ॥ असक्ति-
 रनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु
 ॥ ३६ ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसंवित्त्व-
 मरतिर्जनसंसदि ॥ ३७ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् एतज्ज्ञा-
 नमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्पथा ॥ ३८ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृति-
 रुच्यते । पुरुषः सुखदुःखाभां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ ३९ ॥ प्रकृत्यैव च
 कर्मोऽपि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति
 ॥ ४० ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यतान्
 ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४१ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स

सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ ४२ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं
ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ ४३ ॥
सत्त्वानुरूपा सवस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः
स एव सः ॥ ४४ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि
स इमौल्लोकाद् हन्ति न निबध्यते ॥ ४५ ॥ सहजं कर्म कौंतेय सदोपमपि
न त्यजेत् । सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४६ ॥ भक्त्या
ममभिजानाति यावान्यश्चास्मि तंस्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनंतरम् ॥ ४७ ॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यापाश्रयः । मत्प्रसादा-
द्वामोति शाश्वतं पदमन्ययम् ॥ ४८ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य
मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ४९ ॥ मचित्तः सर्व-
दुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहंकाराद् ओष्यसि चिन्त्यसि
॥ ५० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारू-
ढानि मायया ॥ ५१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां

शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥५२॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं
 मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ५३ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः
 शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥५४॥
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने
 प्रियोऽसि मे ॥ ५५ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां
 सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ५६ ॥ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय
 कदाचन । न चाशुश्रूषेवाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ५७ ॥ य इदं परमं
 गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः
 ॥ ५८ ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियङ्गुसमः । भविता न च मे
 तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ५९ ॥ कश्चिदेतच्छ्रुत्वा तं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
 कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ६० ॥ अर्जुन उवाच । नष्टो मोहः
 स्मृतिर्लब्धा त्व प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं
 तव ॥ ६१ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो

भृतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ६२ ॥

भ. कौ.

॥१००॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे कृष्णगीतायां शरणागति योगो नाम चतुर्दश आह्निकः ।

वसुदेव उवाच । भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ।
 कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमरलोकवर्मनाम् ॥ १ ॥ महद्विचलनं नृणां
 गृहिणां दीनचेतसाम् । निःश्रेयसाय भगवन् कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥ २ ॥
 भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च । सुस्वार्यैव हि साधूनां त्वादृशा-
 मच्युतात्मनाम् ॥ ३ ॥ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ।
 ज्ञायैव कर्मसंचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मं स्तथापि पृच्छामो
 धर्मान्भागवतांस्तव । यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते विश्वतो
 भयात् ॥ ५ ॥ नारद उवाच । सभ्यगेतद्वथवसितं भवता भरतर्षभ ।
 यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मास्त्वं विश्वभावनाम् ॥ ६ ॥ श्रुतोऽनुपठितो ध्यात
 आदृतो वाऽनुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्धर्मा देवविश्वद्रुहोऽपि हि ॥ ७ ॥
 त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः । स्मारितो भगवानद्य देवो नारा-

यणो मम ॥ ८ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । आर्पभाणां च
 संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
 आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलरचमसः करभाजनः ॥ १० ॥ त एते भगवद्रूपं विश्वं
 सदसदात्मकम् । आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥ ११ ॥
 विदेह उवाच । मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विपः । विष्णोर्भूतानि
 लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ १२ ॥ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षण-
 भंगुरः । तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ १३ ॥ अत आत्यन्तिकं
 ज्ञेयं पृच्छामो भवतोऽनघाः । संसारेऽरिमन्क्षणाधोऽपि सत्संगः शेषधिनृ-
 णाम् ॥ १४ ॥ धर्माभगवतान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् । यैः प्रसन्नः
 प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ १५ ॥ कविर्वाच । मन्येऽश्रुतश्चिद्वय-
 मश्रुतस्य पादाभुजोपासनमत्र नित्यम् । उद्विग्नबुद्धेरसदात्ममावादि-
 श्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ १६ ॥ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्म-
 लब्धये । अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान् ॥ १७ ॥ याना-

२५९

स्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन्निमील्य धा नेत्रे न स्रवलेन्न
 पतेदिह ॥ १८ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभा-
 बात् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणयेति समर्पयेत्तत् ॥ १९ ॥
 भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादोशादपेतस्य चिपर्ययोऽस्मृतिः । तन्माययाऽतो
 बुध आभजेत्सं भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा ॥ २० ॥ अविद्यमानोऽप्यव-
 भाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा । तत्कर्मसंकल्पधिकल्पकं मनो
 बुधो निरुध्वावभयं ततः स्यात् ॥ २१ ॥ शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणैर्जन्मानि
 कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विच-
 रेदसंगः ॥ २२ ॥ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
 ह्रसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्वृत्यति लोकचाद्यः ॥ २३ ॥ खं
 वायुर्मग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् । सरित्समु-
 द्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ २४ ॥ भक्तिः परेशानुभवो
 चिरक्तिरन्यत्र चैप त्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्य यथाऽनतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः

लुदपायोऽनुयासम् ॥ २५ ॥ इत्यच्युतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भ-
 गवत्प्रबोधः । भवन्ति चैव भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात्
 ॥ २६ ॥ राजोवाच । अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् । यथा-
 ऽऽचरति यद्ब्रूते यत्किं गैर्भगवत्प्रियः ॥ २७ ॥ हरिरुवाच । सर्वभूतेषु यः
 पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥ २८ ॥
 ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विपत्सु च । प्रेममैश्रीकृपोपेक्षा यः करोति स
 मध्यमः ॥ २९ ॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु
 स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ३० ॥ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्रष्टि न
 हृष्यति । विदणोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ॥ ३१ ॥ देहेन्द्रियप्रा-
 णमनोधियां यो जन्माप्यनुद्भूयतर्पकृच्छैः । संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृ-
 त्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ३२ ॥ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ।
 वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ३३ ॥ न यस्य जन्मकर्मभ्यां न
 वर्णाश्रमजातिभिः । सज्जतोऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ३४ ॥

न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा । सर्वभूतसमः शान्तः स वै
 भागवतोत्तमः ॥ ३५ ॥ त्रिसुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरा-
 दिभिर्विमृग्यात् । न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिपार्धमपि यः स
 वैष्णवाद्यः ॥ ३६ ॥ भगवत उरुविक्रमांघ्रिशालानग्नमणिचन्द्रिकया
 निरस्ततापे । हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इयोदितेऽर्क-
 तापः ॥ ३७ ॥ विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यधौघ-
 नाशः । प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ३८ ॥
 प्रबुद्ध उवाच । कर्माख्यारभमाणानां दुःखहृत्सु सुखाय च । पश्येत्पाकविप-
 र्यासं मिथुनोचारिणं नृणाम् ॥ ३९ ॥ नित्यातिदेन वित्सेन दुर्लभेनात्ममृ-
 तयुना । गृहापत्यासपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ ४० ॥ एवं लोकं परं
 विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् । सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलचर्तिनाम् ॥ ४१ ॥
 तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शब्दे परे च निष्णतं ब्रह्मण्यु-
 पशमाश्रयम् ॥ ४२ ॥ तत्र भागवतान् धर्मोज्झिच्छेद्गुर्वोत्तमदैवतः । अमा-

ययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ॥ ४३ ॥ सर्वतो मनसोऽसंग-
 मादौ संगं च साधुषु । दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्वा यथोचितम् ॥ ४४ ॥
 शौचं तपस्तिष्ठानं च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं
 ब्रह्मसंज्ञयोः ॥ ४५ ॥ सर्वज्ञात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् । चिचित्त-
 चीरवसनं सन्तोषो येन केनचित् ॥ ४६ ॥ श्रद्धां भागवते शस्त्रेऽनिन्दाम-
 न्यत्र चापि हि । मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमार्वापि ॥ ४७ ॥ अर्वाणं
 कीर्तनं ध्यानं हरेरहुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टि-
 तम् ॥ ४८ ॥ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान्सुतान्गृ-
 हान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥ ४९ ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च
 सौहृदम् । परिचर्या चोभयत्र महत्सु ह्यु साधुषु ॥ ५० ॥ परस्परानुकथनं
 पावनं भगवदाशः । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥ ५१ ॥
 स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽद्वैतघहरं हरिम् । भक्त्या संजातया भक्त्या
 विभ्रत्यत्युल्लासं तनुम् ॥ ५२ ॥ क्वचिदुदन्तपच्युतचिन्तया क्वचिद्ब्रसन्ति

नन्दन्ति चदन्त्यलौकिकाः । गायन्ति नृद्यन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं
परमेत्य निर्धृताः ॥ ५३ ॥ इति भागवतान्धर्मोच्छिन्न भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ५४ ॥

इति श्री भक्तिकौस्तुभे भागवत धर्मनिरूपणं पूर्वार्द्धं नाम पञ्चदश आह्निकः ।

अन्तरिक्ष उवाच । एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जो-
न्वावचान्यायः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ १ ॥ एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्च-
धातुभिः । एकधा दशधात्मानं विभजञ्जुयते गुणान् ॥ २ ॥ गुणैर्गुणान्स
भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ३ ॥
कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीह
सुखेतरत् ॥ ४ ॥ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बहुभद्रवहाः पुमान् ॥ आभूतसंप्लवा-
त्सर्गप्रलयावशनुतेऽवशः ॥ ५ ॥ धातूप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ॥
अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ६ ॥ शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्य-
त्युत्थवा भुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णाकौ लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ॥ ७ ॥

पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः ॥ दहनूर्ध्वशिखो विज्वग्वर्धते वायुनेरि-
 तः ॥ ८ ॥ सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ॥ घाराभिर्हस्तिह-
 स्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ९ ॥ ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ॥
 अन्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवानलः ॥ १० ॥ वायुना हृतगन्धा भूः
 सलिलत्वाय कल्पते ॥ सलिलं तद्भृतरसं ज्योतिष्ट्रायोपकल्पते ॥ ११ ॥ हृतरूपं
 तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ॥ हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ॥
 कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते ॥ १२ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः
 सह वैकारिकैर्नृप ॥ प्रविशन्ति त्वहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि । एषा माया
 भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ॥ १३ ॥ पिप्पलायन उवाच । स्थित्युद्भवप्रलय
 हेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिरच ॥ देहेन्द्रियासुहृदयानि
 चरन्ति येन संजीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र ॥ १४ ॥ नैतन्मनो विशति वागुत
 चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः ॥ शब्दोऽपि बोधकनिषेध-
 तयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ॥ १५ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति

त्रिष्टुकेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयो-
 म्भारक्ति ब्रह्मैव भाति सदसत्त्व तयोः परं यत् ॥१६॥ नात्मा जज्ञान न
 मरिष्यति नैद्यतेऽसौ न क्षीयते सवनविह्वयभिचारिणां हि ॥ सर्वत्र शशवदन-
 पाशुपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥१७॥ अरुडेपु पेशिपु
 तरुचविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र ॥ सन्ने यदिन्द्रिय-
 गणेऽहमि च प्रसुप्तं कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥१८॥ यथ्यब्जनाभ-
 चरलैपण्योरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि ॥ तस्मिन्विशुद्ध
 उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥१९॥ आविर्होत्र
 उवाच । कर्माकर्मविकर्मैति वेदवादो न लौकिकः ॥ वेदस्य चेश्वरात्मत्वा-
 त्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥२०॥ परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ॥
 कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥२१॥ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयम-
 ज्ञोऽजितेन्द्रियः ॥ विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥२२॥ वेदोक्तमेव
 कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फल-

श्रुतिः ॥२३॥ चमस उवाच । मुखयाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ॥
 चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥२४॥ य एषां पुरुषं साक्षादा-
 त्मप्रभेवमीश्वरम् ॥ न भजन्त्यवजानन्ति स्यानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ २५ ॥
 दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्पया
 भवादृशाम् ॥२६॥ विप्रो राजन्यवैश्यौ च दूरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् ॥ औतेन
 जन्मप्रायापि मुह्यन्त्याज्ञाययादिनः ॥ २७ ॥ कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः
 परिहृतमानिनः ॥ घदन्ति चाटुकान्मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुकाः ॥२८॥
 रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः ॥ दाम्भिका मानिनः पापा विह-
 सन्त्यच्युतप्रियान् ॥ २९ ॥ वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्य-
 सुलेषु चाशिपः ॥ यजन्त्यष्टाद्विधानदक्षिणं धृत्यै परं धनन्ति पशून्-
 तद्विदः ॥ ३० ॥ अत्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन
 कर्मणा ॥ जातस्मयेनान्वधियः सद्देश्वरान्सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रिया-
 न्खलाः ॥३१॥ सर्वेषु शश्वत्तुभृत्स्ववस्थितं यया स्वमात्मानमभीष्टमीश्व-

रम् ॥ वेदोपगीतं च न शृण्वते बुधा मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ ३२ ॥
 लोके व्यवायामिपमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना ॥ व्यवस्थिति-
 स्नेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ३३ ॥ धनं च धर्मकफलं यतो वै
 ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ॥ गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति
 दुरन्तवीर्यम् ॥ ३४ ॥ यद्ग्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न
 हिंसा ॥ एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम्
 ॥ ३५ ॥ ये त्वनेवंचिदोऽसन्तः स्तब्धाः सद्भिमानिनः ॥ पशून्द्रुह्यन्ति
 विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ ३६ ॥ द्विपन्तः परकार्येषु
 स्वात्मानं हरिमीश्वरम् ॥ मृतके सानुबन्धेऽस्मिन्यद्धस्नेहाः पतन्त्यधः
 ॥ ३७ ॥ ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् ॥ त्रैवर्गिका ह्यक्ष-
 णिका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ ३८ ॥ एत आत्महर्नोऽशान्ता अज्ञाने
 ज्ञानमानिनः ॥ सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ ३९ ॥ हित्वाऽ-
 त्यायासरचिता गृहापत्यमुहच्छिद्यः ॥ तमो विशन्त्यनिच्छन्तो चासुदेव-

पराङ्मुखाः ॥ ४० ॥ कृते शुक्लश्चतुर्वाहुर्जदिलो वल्कलाग्रः ॥
 कृष्णजिनोपवीताक्षान्विभ्रदसृकमण्डलू ॥ ४१ ॥ त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ
 चतुर्वाहुस्त्रिप्रेखलः ॥ हिरण्यकेशश्चयात्मा सुकृत्तुवाद्युपलक्षणः ॥ ४२ ॥
 द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरङ्कुरैश्च
 लक्षणैरुपलक्षितः ॥ ४३ ॥ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् ॥ यजन्ति
 वेदतन्त्राभ्यां कलावपि यथा शृणु ॥ ४४ ॥ कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साक्षो-
 पाङ्गास्त्रपार्ष्वम् ॥ यज्ञैः संकीर्तनग्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥ ४५ ॥ ध्येयं
 सदा परिभवन्मभीष्टदोहं तीर्यास्पदं शिवचिरिञ्चिनुतं शरयम् ॥ भृत्या-
 निहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ४६ ॥
 त्यक्त्वा सुदुस्तपजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरयम् ।
 मायामुगं दयितयेप्सितमन्वधावदन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ४७ ॥
 कलिं सभाजयन्तयार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः
 स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ४८ ॥ नह्यतः परमो लाभो देहिनां आम्यतामिह ॥ यतो

चिन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ४६ ॥ कृतादिषु प्रजा राजन्क-
 लाविच्छन्ति संभवम् ॥ कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ ५० ॥
 यच्चित्त्रयचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला
 पप्रस्थिनी ॥ ५१ ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ ये पिवन्ति
 जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवेऽमलाशयाः
 ॥ ५२ ॥ देवर्षिभूतासृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ॥
 सर्वोत्तमना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ ५३ ॥ स्व-
 पादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्म यच्चोत्प-
 तितं कथंचिदुधुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः ॥ ५४ ॥

इति श्री भक्तिकौस्तुभे भागवत धर्मनिरूपणं उत्तरार्द्धं नाम षोडश आह्निकः ॥

श्रीभगवानुवाच । पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् ।
 कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ॥ १ ॥ तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो युक्त-
 चित्त इदं जगत् । आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ २ ॥ ज्ञान-

विज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् । आत्मानुभवतुष्टात्मा नान्तरायैर्वि-
 हन्यसे । ३ ॥ दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते । गुणबुद्ध्या च
 विहितं न करोति यथाभक्तः ॥४॥ सर्वभूतसुहृच्छ्रान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ।
 पश्यन् मदात्मकं विषयं न विषयेत वै पुनः ॥५॥ प्रायेण मनुजा लोके लोकत-
 स्वविचक्षणाः समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवशुभाशयात् ॥६॥ आत्मनो गुरुरा-
 त्मैव पुरुषस्य विशेषतः । यत् प्रपद्येजानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुचिन्दते ॥ ७ ॥
 यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपाधृतम् । गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारुहच्युतं
 विदुः ॥ ८ ॥ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
 मयाऽनुकूलेन नमस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ ९ ॥
 उद्धव उवाच । संसारकूपे पतितं विषयैर्मुपितेक्षणम् । ग्रस्तं कालाहिनात्मानं
 कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ १० ॥ आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदास्मि-
 लात् । अप्रमत्त इदं पश्येत् ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥ ११ ॥ तापत्रयेणाभि-
 हतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश । पश्यामि नान्यच्छरणं तवाद्बिहन्दा-

तपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ १२ ॥ दष्टं जनं संपतितं विलेऽस्मिन् कालाहिना
 क्षुद्रसुखोक्तर्पम् ॥ समुद्धरेनं कृपयाऽऽपवर्गैर्वचोभिरासिञ्च महानुभाव ॥
 ॥ १३ ॥ श्रीभगवान् उवाच । अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ।
 गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भ विपर्ययम् ॥ १४ ॥ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं
 मत्परस्त्यजेत् । जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ॥ १५ ॥
 यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् । मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत
 मदात्मकम् ॥ १६ ॥ न देहिनां सुखं किञ्चित् विद्यते विदुषामपि । तथा च दुःखं
 मूढानां वृथाहंकरणं परम् ॥ १७ ॥ लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीवि-
 नाम् ॥ ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुपः ॥ १८ ॥ काल आत्मोगमो
 लोकः स्वभावो धर्म एव च ॥ इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ १९ ॥
 श्रीभगवानुवाच । वदो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न चस्तुतः ॥
 गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ २० ॥ शोकमोहौ सुखं दुःखं
 देहोत्पत्तिश्च मायया । स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी

॥२१॥ विद्याविद्ये मम तन् विद्वद्बुद्धय शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी व्याधौ
मायया मे चिनिर्मिते ॥ २२ ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ।
बन्धोऽस्याविद्यायानादिविद्यया च तथेतरः ॥ २३ ॥ अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैल-
क्षण्यं वदामि ते । विरुद्धभिणोस्तात स्थितयोरेकवर्मिणि ॥ २४ ॥ सुपर्णो-
वेतौ सदृशौ सखायौ यहच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे । एकस्तपोः त्वादति
पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि चलेन म्रियन् ॥ २५ ॥ आत्मानमन्यं च स वेद-
विद्वानाप्यप्लादो न तु पिप्पलादः । योऽविद्यया युक् स तु नित्ययद्वो
विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ २६ ॥ देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्ना-
द्यथोत्थितः । अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृश्यथा ॥ २७ ॥ इन्द्रियैरि-
न्द्रियाण्येषु गुणैरपि गुणेषु च ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्गान्न विद्वान्यस्त्यवि-
क्रियः ॥ २८ ॥ देवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभावेन कर्मणा । चर्तमानोऽबुध-
स्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥ २९ ॥ न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्य-
साधु वा । वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृष्ट् मुनिः ॥ ३० ॥ न कुर्वन्नि

वदेत्किञ्चिन् ध्यायेत्साध्वसाधु वा । आत्मारामो न या वृत्त्या विचरेज्जडव-
 न्मुनिः ॥ ३१ ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । अमस्तस्य
 अमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥ ३२ ॥ गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं परा-
 धीनमसत्प्रजां च । वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं हीनां मया रक्षति दुःख-
 दुःखी ॥ ३३ ॥ यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ।
 लीलावतारेऽपि सतजन्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां विभृयान्न धीरः ॥ ३४ ॥
 श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्सुभद्रा लोकपावनीः । गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म
 चाभिनयन्मुहुः ॥ ३५ ॥ मदर्थं धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः । लभते
 निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥ ३६ ॥ सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि
 मां स उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥ ३७ ॥ धर्मा-
 न्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः । ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावा-
 न्यश्चास्मि यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३८ ॥
 मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् । परिचर्या स्तुतिः प्रह्मगुणकर्मानु-

कीर्तनम् ॥३६॥ मत्कथाश्रवणे अद्वा मदनुष्ठानमुद्धव । सर्वलाभोपहरणं
 दास्येनात्मनिवेदनम् ॥४०॥ मज्जनमकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् । गीत-
 ताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ॥४१॥ यात्रा वलिविधानं च सर्ववा-
 पिकपर्वसु । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥४२॥ ममार्चा-
 स्थापने अद्वा स्वतः संहृत्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरक-
 र्मेणि ॥ ४३ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं
 दासवद्यदमायया ॥ ४४ ॥ अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।
 अपि दीपाबलोकं मे नोपगुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥ ४५ ॥ यद्यदिष्टतमं लोके
 यच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४६ ॥
 वैदिकस्तान्त्रिको मित्र इति मे त्रिविधो भवः । त्रयाणामीप्सितेनैव
 विधिना मां समर्चयेत् ॥ ४७ ॥ शैलो दारुमयी लौही लेप्या लेख्या
 च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्थिता ॥ ४८ ॥
 सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिलेसलिलादिभिः । अद्भयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन

मम चार्यपि । भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ ४६ ॥
 सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीपुथनुर्हलान् । मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं
 चानुपूजयेत् ॥ ४७ ॥ नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च । महाबलं बलं
 चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ ४८ ॥ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुन्सु-
 रान् । स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ ४९ ॥ स्तवैरुच्चा-
 वनैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि । स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्ड-
 वत् ॥ ५० ॥ कर्तुश्च सारथेर्हंतोरनुमेादितुरेव च । कर्मणां भागिनः प्रेत्य
 भूयो भूयसि तत्फलम् ॥ ५१ ॥ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव ।
 नोपायो विद्यते सद्यद् प्रायणं हि सतामहम् ॥ ५२ ॥ श्रीभगवानुवाच । स
 पृथु जीवो विरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य
 रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ ५३ ॥ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमातं पदो
 यथा तन्तुवितानसंस्थः । य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते
 ॥ ५४ ॥ द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पञ्चस्कन्धः षड्चरसप्रसूतिः । दशैक-

शाखो द्विसुपर्णेनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽकं प्रविष्टः॥५८॥ अदन्ति चैकं फलम-
स्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरणवासाः । हंसा य एकं बहुरूपमिड्यैर्मियाभयं वेद
सर्वेद वेदम् ॥५९॥ एवं गुरुरासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः ।
विद्वद्भ्य जीवाशयमप्रमत्तः संपद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥६०॥ श्रीभग-
वानुवाच । सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः । सत्त्वेनान्यतमौ
हृन्पातसत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥६१॥ सात्त्विकान्येव सर्वे त पुमान्सत्त्वविद्वद्भ्ये ।
ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनम् ॥६२॥ उद्धव उवाच । विदन्ति
मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदाम् । तथापि मुञ्जते कृष्ण तत्कथं श्वखराज-
वत् ॥६३॥ श्रीभगवानुवाच । अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ।
उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ६४ ॥ एतावान्योग आदिष्टो
मन्त्रिष्वयैः सनकादिभिः । सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्वावेश्यते यथा ॥६५॥

इति श्री भक्तिकौस्तुभे परमवत्त्वनिरूपणं प्रथमांशो नाम सप्तदश आह्निकः ॥

श्रीभगवानुवाच । सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः ॥
 तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ १ ॥ अणिमा महिमा मूर्तेर्लेधिमा
 प्राप्तिरिन्द्रियैः ॥ प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ २ ॥ गुणेष्व-
 सङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्थति ॥ एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका
 मताः ॥ ३ ॥ अनूर्म्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दुरश्रवणदर्शनम् ॥ मनोजवः कामरूपं
 परकायप्रवेशनम् ॥ ४ ॥ स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् ॥ यथा
 संकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ॥ ५ ॥ त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्य-
 भिज्ञता ॥ अग्न्यर्काम्बुविपादीनां प्रतिष्ठाभोऽपराजयः एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता
 योगधारणसिद्धयः ॥ ६ ॥ यथा संकल्पयेदुबुद्ध्या यदा वा अत्परः पुमान् ॥
 मपि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत्समुपाश्नुते ॥ ७ ॥ यो वै मद्भावमापन्न ईशि-
 तुर्वशितुः पुमान् ॥ कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम् ॥ ८ ॥ मद्म-
 क्तया शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ॥ तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यू-
 पट्टहिता ॥ ९ ॥ मद्धिमृतीरभिधायन् श्रीवत्सास्त्रचिभूषिताः ॥ ध्वजान्त-

पत्रन्वजनैः स भवेद्वपराजितः ॥ १० ॥ सर्वोसामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं
 प्रभुः ॥ अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ११ ॥ तेजः श्रीः
 कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्वागः सौभगं भगः ॥ वीर्यं तितित्वा चिज्ञानं यत्र यत्र स
 मेऽशक्तः ॥ १२ ॥ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छेन्द्रियाणि च ॥ आत्मा-
 नमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ १३ ॥ यो वै वाङ्मनसी सम्यग्-
 संयच्छन्धिया यतिः ॥ तस्य व्रतं तपो ज्ञानं स्रवत्यामघटांम्बुवत् ॥ १४ ॥
 तस्मान्मनोवचः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मदुभक्तिगुक्तया बुद्ध्या ततः
 परिसमाप्यते ॥ १५ ॥ ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ॥ कृच्छ्राय
 तपसे चेह मेत्यानन्तमुखाय च ॥ १६ ॥ समुद्धरन्ति ये विप्रं सीदन्तं मत्प-
 रायणम् । तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ॥ १७ ॥ सर्वोः
 समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः ॥ आत्मानमात्मना धीरो यथा गजप-
 तिर्गजान् ॥ १८ ॥ सीदन्विप्रो वणिग्धृत्त्या पश्यैरेवापदं तरेत् । खड्गेन वा
 पदाक्रान्तो न श्वघृत्त्या कथंचन ॥ १९ ॥ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रा-

भ. को.

॥१२२॥

णीतराणि च । नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ २० ॥
 तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज
 मां भक्तिभायतः ॥ २१ ॥ ज्ञानिनस्त्वहमेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ।
 ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ॥ २२ ॥ कर्मणां
 परिणामित्वादाचिरिञ्चादमङ्गलम् । विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्ट-
 वत् ॥ २३ ॥ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रियमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयि-
 ष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ २४ ॥ अद्भ्यस्तथायां मे शश्वन्मदनुकी-
 र्त्तनम् । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २५ ॥ आदरः परिच-
 र्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् । मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः
 ॥ २६ ॥ मदर्घ्येष्वङ्गेष्वेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् । मध्यर्पणं च मनसः सर्व-
 कामचिचर्जनम् ॥ २७ ॥ मदर्घ्येऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं
 दत्तं हुतं जप्तं मदर्घ्यं यद्व्रतं तपः ॥ २८ ॥ एवं धर्ममनुष्ठानामुद्धवात्म-
 निवेदिनाम् । मधि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ २९ ॥

धर्मो मदभक्तिकृतप्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् । गुणोष्णसङ्गो वैराग्यमै-
 श्वर्यं चाणिमादयः ॥ ३० ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो हिरसंचयः ।
 आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं शैत्यं क्षमा भयम् ॥ ३१ ॥ शौचं जपस्तपो
 होमः अर्चनातिथयं मदर्वचनम् । तीर्थारदनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३२ ॥
 एते यमाः सन्निधमा उभयोर्द्वादश स्मृतः । पुंसामुपासितास्तात यथाकामं
 दुहन्ति हि ॥ ३३ ॥ शमो मन्त्रिष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः । तितिज्ञा दुःख-
 संमर्षो जिहोपस्थजयो धृतिः ॥ ३४ ॥ दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः
 स्मृतम् । स्वभावत्रिजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३५ ॥ ऋतं च
 सन्नृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता । कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास
 उच्यते ॥ ३६ ॥ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्समः । दक्षिणा ज्ञान-
 संदेशः प्राणायामः परं बलम् ॥ ३७ ॥ भगो मे ऐश्वरो भावो लाभो मदु-
 भक्तिरुत्तमः । विद्यात्मनि भिदा वाधो जुगुप्सा हिरकर्मसु ॥ ३८ ॥
 श्रीगुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः । दुःखं कामसुखापेक्षा

परिहृतो बन्धमोक्षचित् ॥ ३६ ॥ मूर्ध्नी देहाद्यहंबुद्धिः पन्था मन्निगमः
 स्मृतः । उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४० ॥ नरकस्तम उन्नाहो
 बन्धुगुंरहं सखे । गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ॥ ४१ ॥
 इरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः । गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो
 विपर्ययः ॥ ४२ ॥ एत उद्धव ते प्ररनाः सर्वे साधु निरूपिताः । किं वर्णितेन
 यद्गुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४३ ॥
 श्रीभगवानुवाच । योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधिस्तस्या । ज्ञानं
 कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ४४ ॥ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो
 न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम्
 ॥ ४५ ॥ यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो
 नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ४६ ॥ छिद्यमानं यमैरैतैः कृत-
 नीडं वनस्पतिम् । खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलम्पदः ॥ ४७ ॥
 अहोरात्रैरिच्छ्यमानं बुद्ध्वायुर्भयवेषथुः । मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह

उपशाम्यति ॥ ४८ ॥ एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः । हृदयज्ञ-
त्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्थतो मुद्गः ॥ ४९ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरूप-
स्योक्तवेदिनः । मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्थानुचिन्तया ॥ ५० ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे परमतत्त्वनिरूपणं द्वितीयांशनाम ऋष्टादश आह्निकः ।

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः
स्यादुभयोरेप निश्चयः ॥ १ ॥ कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ।
गुण बोधविधानेन सद्गानां त्याजेच्छ्रया ॥ २ ॥ क्वचिद् गुणोऽपि दोषः
स्यादोपोऽपि विधिना गुणः । गुणदोषार्थनिघमस्तद्भिदामेष बाधते ॥ ३ ॥
समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् । औत्पत्तिको गुणः सङ्क्षो न शयानः
पतत्यधः ॥ ४ ॥ शम्भुब्रह्म सुतुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् । अनन्तपारं गम्भीरं
दुर्विगाहं समुद्रवत् ॥ ५ ॥ वेदा ब्रह्मात्मवियथाः त्रिकाण्डवियथा इमे ।
परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम् ॥ ६ ॥ फलश्रुतिरियं नृणां न
श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा मैषड्यरोचनम् ॥ ७ ॥ एवं

पुष्टिपतया वाचा व्याचिन्तयन्मनसां वृणाम् । मानिनां चातिस्तब्धानां मद्रातांऽ
 पि न रोचते ॥ ८ ॥ आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति
 भिदाऽर्थनिष्ठः । व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात्
 ॥ ९ ॥ चिंतोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथ वा । ताडितः सन्नियद्धो
 वा घृत्त्या वा परिहापितः ॥ १० ॥ निष्ठितो मूर्च्छितो वाऽज्ञैर्वहुधैश्च प्रक-
 कम्पितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मनमुद्धरेत् ॥ ११ ॥ उद्धव उवाच ।
 सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमम् । विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि
 चलीपसी । ऋते त्वद्धर्मनिरताऽङ्घ्रान्तांस्ते चरणालयान् ॥ १२ ॥ बाहस्पत्य
 स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनैरितैः । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः
 ॥ १३ ॥ न तथा तप्यते विद्धः पुमान् बालैः सुमर्मगैः । यथा तुदन्ति मर्मस्था
 ह्यसतां परुषेषवः ॥ १४ ॥ परस्वभाव कर्माणि यः प्रशंसति निन्दति । स
 आशु भ्रश्यति स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥ १५ ॥ तैजसे निद्रयापन्ने पिबड-
 स्यो नष्टचेतनः । मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नार्थदृक् पुमान् ॥ १६ ॥ किं

भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् । वाचोदितं तदचृतं मनसा ध्यातमेव
 च ॥ १७ ॥ छायाप्रत्याहयाभासाह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो
 भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥ १८ ॥ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते
 सृजति प्रभुः । त्रायते त्राति विश्वात्मा हियते हरतीश्वरः ॥ १९ ॥ निरूपितेऽयं
 त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि । इदं गुणमयं निद्वित्रिविधं मायया
 कृतम् ॥ २० ॥ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् । न निन्दति न च
 स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ २१ ॥ यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्ष-
 णम् । संसार फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविदेकिनः ॥ २२ ॥ यथा ह्यप्रतिबुद्ध-
 स्प प्रस्वापो बहूनर्थभृन् । स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २३ ॥
 शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च
 नात्मनः ॥ २४ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।
 सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालनन्त्रः ॥ २५ ॥ अमूलमेत-
 द्बहुरूपरूपितं मनोवचः प्राणशरीरकर्म । ज्ञानासिनोपासनया शितेन धित्वा

सीत वाङ्मनः कायवृत्तिभिः ॥४४॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्यायाऽऽत्ममनी-
 पया । परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥४५॥ अयं हि सर्वकल्पानां
 समुचीनो मतो मम । मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाङ्कायवृत्तिभिः ॥४६॥ यो
 यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् । तदायासो निरर्थः स्याद्भयादे-
 रिव सत्तम ॥४७॥ एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् । यत्सत्य-
 ममृतेनेह मर्त्येनामोति माऽमृतम् ॥४८॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे परमवत्त्वनिरूपणं तृतीयांशो नाम एकोनविंश आह्निकः ।

शश्वत्परार्थसर्वहः परार्थैकान्तसंभवः । साधुः शिखेत भूभृत्तो नगशिष्यः
 परात्मताम् ॥ १ ॥ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः । तद्विद्वान्न
 चलेन्मार्गादन्वशिञ्चं क्षितेर्व्रतम् ॥ २ ॥ विषयेष्वविशन्योगी नानाधर्मेषु
 सर्वतः । गुणदोषव्यपेतात्मा न विपज्जेत वायुवत् ॥ ३ ॥ दीपश्चक्षुश्च रूपं च
 ज्योतिषो न पृथग् भवेत् । एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमाह-
 तात् ॥ ४ ॥ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते । मायामात्रमिदं

राज्ञानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ ५ ॥ गुरैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
 तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ६ ॥ नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा
 कर्तव्यः क्वापि केनचित् । कुर्वन्विन्देत संतापं कपोत इव दीनधीः ॥ ७ ॥
 योषिद्विरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः । प्रलोभितात्मा ह्युप-
 भोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥ ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिव-
 नम्रः क्वचित् । शिञ्जेत हरिणाद्वान्मृगयोगीतमोहितात् ॥ ९ ॥ सायं-
 तनं भ्वस्तनं वा न संगृहीत भिन्नकः । मच्छिका इव संगृहीन्सह तेन
 चिनश्यति ॥ १० ॥ यावत् श्रियेत जठरं तावत् सत्त्वं हि देहिनाम् ।
 अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ११ ॥ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च
 शास्त्रेभ्य कुशलो नरः । सर्वतः सारमावद्यात् पुष्पेभ्य इव पटपदः ॥ १२ ॥
 आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् । यथा संश्लिष्ट कान्ताशां सुखं
 सुष्वाप पिङ्गला ॥ १३ ॥ सामिपं कुररं जघ्नुर्वलिनी ये निरामिया ।
 तदामिपं परित्यज्य स सुखं समचिन्दत ॥ १४ ॥ द्वावेव चिन्तया मुक्तौ पर-

अ. को.

॥१२८॥

मुनिर्गो विचरत्यतृष्णः ॥१२६॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यम-
 भानुमानम् आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥१२७॥
 यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्य हिरण्यमयस्य । तदेव मध्ये व्यय-
 हार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥१२८॥ विज्ञानमेतन्निग्रयवस्थमङ्ग गुणत्रयं
 कारणकार्यकर्तृ । समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥१२९॥
 न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्ममध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् । भूतं प्रसिद्धं च
 परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥१३०॥ अविद्यामानोऽप्यवभासते
 यो वैकारिको राजससर्ग एषः । ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थो-
 त्तमविकारचित्रम् ॥१३१॥ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु माया रचितेषु
 तावत् । मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्भजो निरस्येत मनःकषायः ॥१३२॥ यथा-
 ऽऽमयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् । एवं मनोऽपक्व
 कषायकर्म कुयोगिनं विधयति सर्वसंगम् ॥१३३॥ यथा हि भानोरुदयो नृच-
 नृपां तमोनिहन्यान्न तु सद्धिघत्ते एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्त-

मित्वां पुरुषस्य बुद्धेः ॥३४॥ उद्धव उवाच । सुदुष्करामिमां मन्ये योगचर्या-
 मनात्मनः । यथाऽऽजसा पुमान् सिद्धेयत्तन्मे ब्रह्मजसाऽऽप्नुत ॥ ३५ ॥
 श्रीभगवानुवाच । हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान् । यान् श्रद्धया
 चरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ३६ ॥ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं दानकैः
 स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ॥३७॥ देशान्पुराणान्संश्रयेत्
 मङ्गलैः साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुज्येषु मङ्गलाचरितानि च ॥३८॥
 पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्याग्राह्यमहोत्सवान् । कारयेद्गुणितचूत्थार्थमहाराज-
 चिभूतिभिः ॥३९॥ मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् । ईदोतात्मनि चा-
 त्मानं यथा त्वममलाशयः ॥४०॥ इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मह्यमते ।
 सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥४१॥ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो
 भावयतोऽचिरान् । स्पर्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि ॥४२॥
 विसृज्य स्मयमानान्स्वान्दृशं ब्रीडां च दैहिकीम् । प्रणमेद्दण्डवद्भूमाचाभ्यचा-
 ग्दालगोस्वरम् ॥४३॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते । तावदेवमुपा-

भ को.

॥१३२॥

मानन्द आप्लुतौ । यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥ १५ ॥
 वासे यद्गुणां कलहो भवेद्द्वार्ता द्वयोरपि । एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव
 कङ्कणः ॥ १६ ॥ परनिन्दा न कर्त्तव्या विना विष्णुविरोधिनः । कालो नेयो
 द्रुथा नैव विना कृष्णनिषेवया ॥ १७ ॥ निन्दां भगवतः श्रुत्वास्तद्भक्तपूरुषस्य
 वा । यो नापैति ततः सद्यो यात्यधः सुकृतान् च्युतः ॥ १८ ॥ गृहारम्भोऽति-
 दुःखाय विफलाश्चाधुर्वात्मनः । सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १९ ॥
 यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णा संतप्य वक्रतः । तथा विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं
 महेश्वरः ॥ २० ॥ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया । स्नेहाद्वेपाद्भया-
 द्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥ २१ ॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवे-
 शितः । याति तत्सात्मतां राजन्धूर्यरूपमसंत्थजन् ॥ २२ ॥ नह्येकस्माद्गुरो-
 र्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुषुप्कलम् । ब्रह्मतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः
 ॥ २३ ॥ पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः । को भवानिति चः प्रश्नो
 वाचारम्भो ह्यनर्थकः ॥ २४ ॥ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।

अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा ॥ २५ ॥ गुणेष्वविशते चेतो
 गणादचेतसि च प्रजाः । जीवस्य देह उभयं गुणारचेतो मदात्मनः ॥ २६ ॥
 याद्यन्नानार्घधीः पुंसो न निर्वर्तेत युक्तिभिः । जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने
 जागरणं यथा ॥ २७ ॥ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो यिलासं दृष्टं विनष्टमति-
 लोलमलातचक्रम् । विज्ञानमेकमुदधेय विभ्रमि माया स्वप्नस्त्रिधा गुणवि-
 सर्गकृतो विकल्पः ॥ २८ ॥ सुप्तप्रयोधयोः संधावात्मनो गतिमात्म-
 दृक् । पश्यन्धन्वं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ॥ २९ ॥ स्त्रीणां
 स्त्रीसङ्गिनां संगं त्यक्त्वा दुरत आत्मवान् ॥ तैमे विविक्त आसीन-
 श्रित्तयेन्मामतन्त्रितः ॥ ३० ॥ न तथास्य भवेत्कलेशो बन्धश्चान्यप्रसंगतः ॥
 योऽपि त्संगाद्या पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ३१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं
 संतोषः क्षान्तिराजैवम् । मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमः ॥ ३२ ॥
 तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः । स्यैर्यं ब्रह्मण्यतैर्ध्वर्यं क्षत्रप्रकृतिय-
 स्त्विमः ॥ ३३ ॥ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् । अतुष्टिर-

शोपचयवैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ ३४ ॥ शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्य-
 मायया । तत्र लब्धेन संतोषः शुद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ ३५ ॥ अशौचमनृतं
 इतयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः । कामः क्रोधश्च तर्पश्च स्वभावोऽन्तेवसायि-
 त्ताम् ॥ ३६ ॥ कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि । विपश्चिन्नश्चरं
 वस्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ३७ ॥ पुत्रदारासबन्धूनां संगमः पान्थसंगमः ।
 अनुदेहं वियन्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ३८ ॥ यस्त्वासक्तमतिर्गेहं
 पुत्रचित्तपणानुरः । स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहामिति वध्यते ॥ ३९ ॥
 अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या वालात्मजात्मजाः । अनाथा मामृते दीनाः कथं
 जीवन्ति दुःखिताः ॥ ४० ॥ एवं गृहाशयाक्षिसहृदयो मूढधीरयम् । अतृप्तस्तान-
 नुध्यायन्मृतोऽन्यं विशते तमः ॥ ४१ ॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं बस्त्रपूतं पिवेज्ज-
 लम् । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४२ ॥ मौनानीहानिलायामा
 दण्डा वाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येते यस्य संत्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ ४३ ॥
 अन्यीक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥ बन्ध इन्द्रियविज्ञेपो मोक्ष एषां

च संयमः ॥ ४४ ॥ वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः ॥ शुष्कवाद-
विवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ४५ ॥ नोद्विजेत जनाद्वीरो जनं चोद्वेज-
येन्न तु । अतिवादांस्तितिचेत नावमन्येत कंचन ॥ ४६ ॥ देहमुद्दिश्य पशुव-
दैरं कुर्यान्न केनचित् । एक एव परोह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ।
॥४७॥ यस्त्वसंयतपङ्क्तिः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्ड-
मुपजीवति ॥ ४८ ॥ सुरानात्मानमात्मस्य निहृते मां च धर्महा । अविपद्-
कपायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४९ ॥ यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत
ततस्ततः । एष धर्मो नृणां जेमः शोकमोहभयापहः ॥ ५० ॥ विषयेषु
गुणाध्यासात्पुंसः सङ्गस्ततो भवेत् । संगस्तत्र भवेत्कामः कामदेव कलिर्नृ-
णाम् ॥ ५१ ॥ कलेर्देविपहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते । तमसा ग्रस्यते पुंसश्चे-
तना व्यापिनी द्रुतम् ॥ ५२ ॥ तथा विरहितः साधो जन्तुः शून्याय कल्पते ।
ततोऽस्य स्वाथविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ ५३ ॥ विषयाभिनिवेशेन
नात्मानं वेद नापरम् । वृद्ध जीविकया जीवन्व्यर्थं यस्त्रेव यः श्वसन् ॥ ५४ ॥

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः । जन्तोर्वै मृकस्यचिद्धेतोत्युरत्यन्त-
 विस्मृतिः ॥ ५५ ॥ इन्द्रियायनसृष्ट्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि । बहिरन्तर्भि-
 दाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ॥ ५६ ॥ सोऽयं देवोऽर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं
 जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा गोर्धोमृषायुषाम् ॥ ५७ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः
 स्वयीन्ति नरलोकं रजोलयाः । तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः
 ॥ ५८ ॥ मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् । राजसं फलसंकल्पं
 हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे परमतत्त्वनिरूपणं चतुर्थां शोनाम विंश आह्निकः ॥

सत्यमेव परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् । सत्यमेव परा वेदाः ॐकारं
 सत्यमेव च ॥ १ ॥ सत्यं वेदेषु जागर्त्ति सत्यं च परमं पदम् । सत्यं विजयते
 लोकं सत्यरूपो जनार्दनः ॥ २ ॥ सत्येन लभ्यो ह्यात्मा वै मृत्यं हि परमं
 तपः । सत्यमूलं जगत् सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ सत्येनार्कः प्रतपति
 सोमः सत्येन राजते । सत्येन पवनो याति सत्येनाग्निर्विनिर्देहेत् ॥ ४ ॥ बरु-

णोधिष्ठितः सत्ये सत्येन शास्ति चान्तकः । शक्रो चर्यति सत्येन सत्येन वसुधा
 धृता ॥ ५ ॥ सत्यं वेदास्तथामन्त्राः सत्यं देवाः सरस्वती । सत्यमेव परो
 यज्ञः सत्यमेव परं व्रतम् ॥६॥ वेदा गायन्ति सत्येन मोक्षः सत्येन लभ्यते ।
 सत्ये चसन्ति तीर्थानि सर्वं सत्येन लभ्यते ॥ ७॥ सत्येन पात्यने धर्मो धर्मो
 रजति रक्षितः । न हि सत्यमतिक्रम्य विद्यते किञ्चिदुत्तमम् ॥ ८ ॥ न हि
 सत्यात् परोधर्मो नानृतात् पातकं परम् । न हि गंगासमं तीर्थं न देवः
 कैशवात् परः ॥ ९ ॥ सत्यहीना वृथा पूजा सत्यहीनो वृथा जपः । सत्य-
 हीना क्रिया मोघाः सत्यात् परतरं न हि ॥१०॥ मिथ्या चार्धर्मपत्नी सा सर्व-
 धूसैः सुपूजिता । सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो मुनयस्तथा ॥११॥ यथा
 तिष्ठन्ति पुरुषानि सत्यमश्रित्य पार्वति । तथाऽनृतं समाश्रित्य पातकान्य-
 खिलान्यपि ॥१२॥ सत्यधर्मं समाश्रित्य यत्र कर्म कुर्वते नरः । तदेव सफलं
 तस्य सत्यं जानीहि सुव्रते ॥१३॥ सत्यस्य कथनात् लोके सर्वमामोत्यसंश-
 यम् । ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः सत्यात् सिद्धिमितो गताः ॥१४॥ अश्वमेधसह-

स्रंच सत्यंच तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि संत्यमेव विशिष्यते ॥१५॥
 अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे शुचिहृदे । स्नातव्यं मनसा युक्तैः स्नानं तत्
 परमं स्मृतम् ॥१६॥ कृते धर्मश्चतुपादस्त्रेतायां पादहीनकः । द्विपादो द्वापरे
 देवि पादमात्रं कलौयुगे ॥१७॥ कलौ तु प्रकटे देवि सर्वे धर्माः सुदुर्बलाः ।
 स्थास्यति सत्यमेकं चै तस्मात् सत्यमयो भवेत् ॥ १८ ॥ यथार्थकथनं यच्च
 सर्वलोकसुखप्रदम् । तत् सत्यमिति विज्ञेयं न सत्यं यद्विपर्ययम् ॥१९॥
 सर्वमेव परं ब्रह्म नान्यदस्तीति या मतिः । तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्त-
 ज्ञानपारगैः ॥२०॥ इच्छानुकूलं यद्वाक्यं धर्मो धर्मविवर्जितम् । अमृतं तद्धि
 विज्ञेयं सर्वश्रेयोविधातनम् ॥२१॥ सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् मा ब्रूयात्
 सत्यमप्रियम् । प्रियं च नावृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः ॥२२॥ सत्यं च
 समता चैव अहिंसा च तथा दया । त्यागः क्षमा दमश्चैव हीस्तिविज्ञान-
 सूर्यता । अमात्सर्यं धृतिर्ध्यानं सत्याकारास्त्रयोदश ॥२३॥ न सा सभा
 यत्र न सन्ति वृद्धाः वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मं । धर्मः स नो यत्र न

सत्यमस्ति सत्यं न तत् यत् क्लनानुविद्धम् ॥२४॥ दया क्षमा तपः सत्यं
येषां सन्ति महात्मनाम् । तेषां दर्शनमात्रेण पापं नश्यति तूलवत् ॥२५॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकविंश आदिके सत्यमहिमा नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता सा जगत्प्रिया । सर्वथा सर्वलोका वै
निस्फलाः स्यु र्यया चिन्ता ॥ १ ॥ न दयासदृशो धर्मा न दयासदृशं तपः ।
न दयासदृशं दानं न दयासदृशः सखा ॥ २ ॥ परदुःखेन यो दुःखी सुखी
परसुखेन ह । संसारे वर्त्तमानोऽपि ज्ञेयः साक्षात् हरिः स्वयम् ॥ ३ ॥
भूतानां दुःखमग्नानां दुःखोद्धर्त्ता हि यो नरः । स एव सुकृती लोके ज्ञेयो
नारायणशजः ॥ ४ ॥ एतावान् अध्ययो धर्मः पुण्यरलोकैरुपासितः । यद्
भूतशोकहर्षाभ्याम् आत्मा शोचति हृष्यति ॥ ५ ॥ पुण्यदानात् सदाप्नोति
पुण्यं लक्षगुणं नरः । दयया धर्मवृद्धिः स्यात् शश्वत् शत गुणात्मिका ॥ ६ ॥
सन्तस्ते येऽनिशं लोके परदुःखनिसृदनाः । आर्त्तानामार्त्तिनाशार्थं प्राणा-
येषां तुणोपमाः ॥ ७ ॥ कोमलं हृदयं नूनं साधूनां नवनीतवत् । परसन्ताप-

सन्तसे तदञ्जो द्रवति स्पृष्टम् ॥ ८ ॥ तैरेव धार्यते पृथ्वी सद्भिः परहिते
 रतैः । स्वयं परसुखेनैव साधवः सुखिनः सदा ॥ ९ ॥ मेखर्यस्याभिजातस्य
 गुणानां सुकृतस्य च । फलं हि ग्रन्थते सद्भिरात्मानां परिरक्षणम् ॥ १० ॥ वरं
 निरयपातो वै वरं प्राणवियोजनम् । न पुनः सुखलेशं च विनात्सर्ति
 विनाशनम् ॥ ११ ॥ न स्वर्गे नापवर्गेऽपि तत्सुखं लभते नरः । यदाप्नोति
 नरो निन्यं आत्मानामात्सिनाशने । परोपकृतये ये वै पीड्यन्ते कृतिनो हि ते ।
 परतापच्छिदो ये च त एव चन्दना मताः ॥ १२ ॥ एतावान् हि प्रभोरथा
 पद्मीनपरिपालनम् । प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः ॥ १४ ॥
 घट्टवैरेषु भूतेषु मोहितेऽप्यात्ममाधवा । पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः
 ॥ १५ ॥ तद्वन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः । परमाराधनं तद्वि पुरुषस्या-
 खिलात्मनः ॥ १६ ॥ न कामयेऽहं गतिमीश्वरात् पराम् अष्टद्विद्युक्तामपुनर्भवं वा ।
 आर्त्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजाम् अन्तःस्थितो येन भयन्त्यदुःखाः ॥ १७ ॥ जुत्तदु-
 मो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः श्लोकविपादमोहाः । सर्वं निवृत्ताः कृपणस्य
 जन्तोर्जिजीविषो जीवजलापणन्मे ॥ १८ ॥ कः क्षेमो निजपरयोः कियानथः

स्वपरद्रुहा धर्मेण । स्वद्रोहात्तत्र कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ॥ १६ ॥
 सर्वे वेदास्तथा यज्ञाः तपोदानानि चानघ । जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्
 कलामपि ॥ २० ॥ न तत् क्रतुसहस्रेण नेपवासैश्च नित्यशः । अभयस्य
 प्रदानेन यत्फलं प्राप्नुयात् नरः ॥ २१ ॥ देवानां स्यादयं धर्मो भक्तस्य
 परिपालनम् । त्वया साधुकृतं कर्म यद्भक्तो रक्षितोऽधुना ॥ २२ ॥ यो
 जहाति भयेनैव जनं च शरणागतम् । तं प्रयाति परित्यज्य धर्मः शप्त्वा
 सुदारुणम् ॥ २३ ॥ नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् । न्यासो
 दण्डस्य श्रूतेषु मनोवाक्यायजस्य वै ॥ २४ ॥ क्षमया रोचते लक्ष्मी-द्रोहो-
 सौरी तथा प्रभो । क्षमिनामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ २५ ॥ क्षमावशं
 जगत्सर्वं क्षमया किं न साध्यते । क्षमागुणोत्थशक्तानां शक्तानां भूषणं
 क्षमा ॥ २६ ॥ आयुः पुत्रांस्तथा दारान् यशः सम्पद एव च । प्राणि-
 हिंसाप्रवृत्तानां विधीरुष्टो हरेत् स्वयम् ॥ २७ ॥ किं जपैः किं तपोभिर्वा किं
 दानैर्वा किमध्वरैः । अन्तरे अङ्कितं यस्य हिंसावर्णद्वयं मुदा ॥ २८ ॥ पुमान्

यो विदुत स्त्री च आत्मसंभावनोऽधमः । श्रूते तु निरनुकोशो नृपाणां तद्वधो
 ऽवधः ॥ २६ ॥ परोपतापिनो ये वै चोत्पयेत्पुण्यसर्पिणः । ते हन्तव्या नृपैः
 सर्वे सर्वलोकहितैषणात् ॥ ३० ॥ स्वप्राणात्र यः परप्राणैः प्रपुष्णत्यघृणः
 खलः । तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यक्षोपाद यात्यधः पुमान् ॥ ३१ ॥ दुष्टयोपदेशी
 सद्यः यः कृतवचिवर्जितः । पापायनविरोधी च चत्वारः केशवोपमाः ॥ ३२ ॥
 रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टावृत्तादिना । हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूज-
 नम् ॥ ३३ ॥ यः प्राणिर्हिंसको मर्त्यः स एव हरिर्हिंसकः । सर्वप्राणि-
 शरीरस्थो भगवान् जगदीश्वरः ॥ ३४ ॥ शरीरिणः शरीरं हि नित्यः पर-
 मात्मनः । सर्वभूतनिगूढस्य अतो हिंसा चिचर्जयेत् ॥ ३५ ॥ न वै हात्मपर-
 ज्ञानं कदाचित् कुरुते सुधीः । अहं चिद्विषयं विष्णुः सर्वं विष्णुमयं जगत्
 ॥ ३६ ॥ सर्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः । दयावान् सर्वभूतेषु
 स मे तोपकरो महान् ॥ ३७ ॥ अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमं श्रुतम् ।
 अहिंसा परमं सत्यं अहिंसा च परं सुखम् ॥ ३८ ॥ अहिंसा परमं ज्ञानं

अहिंसा च परं बलम् । अहिंसा परमं तीर्थम् अहिंसा च परं तपः ॥ ३६ ॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमोदमः । अहिंसा परमं दानं अहिंसा
 च परं सुहृत् ॥ ४० ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकविंश आह्निके दयामहिमा नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

नारायणः परो देवः सर्वरूपो जनार्दनः । सृष्ट्यर्थं स त्रिधात्मानं चकार
 परमेश्वरः ॥ १ ॥ यो विष्णुः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मासौ महेश्वरः । वेदग्रये
 पुराणेषु पंडितेषु सुनिश्चयः ॥ २ ॥ ब्रह्माविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदका-
 रिणः । वेदभिन्दाकरा ये च तेषां रोपोऽनियं मम ॥ ३ ॥ हरिशंकरयोर्मध्ये
 शंकरब्रह्मणोस्तथा । भेदकृत् नरकं भुङ्क्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४ ॥ हरिरूप-
 धरं लिंगं लिंगरूपधरो हरिः । मनागप्यन्तरं नास्ति भेदकृत् पापमश्नुते ॥ ५ ॥
 ममास्ति हृदये शर्वो भवतो हृदये त्वहम् । आवयोरन्तरं नास्ति भेदं परय-
 न्ति दुर्धियः ॥ ६ ॥ ये भेदं कुर्वन्ते मोहात् आवयोः शिवरामयोः । कुम्भीपा-
 केषु पच्यन्ते ते हि कल्पसहस्रकम् ॥ ७ ॥ अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा

भूतभावनः । शब्दब्रह्म परंब्रह्म ममोभे शाश्वती तन् ॥ ८ ॥ एको विष्णुः
 स्त्रिधा भूत्वा सृजत्यवति हन्ति च । तस्माद्भेदो न कर्त्तव्यः तेषां मध्ये
 कदाचन ॥ ९ ॥ आद्याप्रकृतिरेवास्य महाविष्णोः परात्मनः । निदानभूता
 विश्वस्य विद्याऽविद्येति गीयते ॥ १० ॥ भावाभावस्वरूपा सा जगद्धतुः
 सनातनी । ब्राह्मी लक्ष्मीस्तथा दुर्गा त्रिमूर्तिस्तु तदाभवत् ॥ ११ ॥ अरिव
 गिरिजा प्रोक्ता हरिरेव त्रिलोचनः । सर्वशास्त्रपुराणेषु एष एव सुनिश्चयः
 ॥ १२ ॥ यत्तश्चाचिरासीत् जगत् सर्वमेतत् तथाञ्जासनो विश्वगो विश्व-
 गोप्ता । परब्रह्मरूपं चिदानन्दभूतं सदा तं गणेशं नमामो भजामः ॥ १३ ॥
 आदित्यं च शिवं विद्यात् शिवं आदित्यरूपिणम् । उभयोरन्तरं नास्ति
 आदित्यस्य शिवस्य च ॥ १४ ॥ उदये सृष्टिकर्त्तासौ मध्याह्ने तु महेश्वरः ।
 अस्तमाने स्वयं विष्णुर्ब्रह्मरूपो दिवाकरः ॥ १५ ॥ त्वं ब्रह्मा त्वं हरि-
 र्देवः त्वं शिवहृत्वं दिवस्पतिः । त्वमोकारः वषट्कारः स्वधा स्वाहा त्वमेव
 च ॥ १६ ॥ यथेन्द्रियैः पृथग्द्रष्टारैश्च बहुगुणश्रयः । एको नानेयते तद्व-

ब्रह्मवान् शास्त्रवर्त्मभिः ॥ १७ ॥ यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः
 क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मषु । एवं वचोभिर्भगवानघोचजो व्याख्यायते लौकिक-
 वैदिकैर्जनैः ॥ १८ ॥ त्वमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रम् प्रजापतिर्भगवाने-
 करूपो । नारायणस्त्वं जगतामनादिः सदा शिवस्त्वं परमेश्वरोऽसि
 ॥ १९ ॥ नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुषेयुषे । गृहीत गुणभेदाय नमस्ते-
 ऽव्यक्तयोनये ॥ २० ॥ न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चि-
 द्विगर्ह्यः । वयं व्रतैर्यत्कचरणपविद्रामाशास्महेऽज्ञां वत भुक्तभोगाम् ॥ २१ ॥
 यस्याऽनवद्याचरितं मनीषिणो गृणन्त्यविद्यापटलं विभित्सवः । निरस्त-
 साम्प्रातिशयोऽपि यत् स्वयं पिशाचचर्यामचरद् गतिः सताम् ॥ २२ ॥
 हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन् रतस्याऽविदुषः समीहितम् ।
 यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः रवभोजनं स्वात्मनोपलालितम् ॥ २३ ॥
 ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला घतकारणं विश्वमिदं च माया । आज्ञाकरी
 तस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नरचरितं विडम्बनम् ॥ २४ ॥ त्वमेकः सर्व-

जगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः । तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्त्तिहरं गुरुम्
 ॥ २५ ॥ न ते गिरिआखिललोकपाल चिरिंचवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् । ज्योतिः
 परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद् ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥ २६ ॥ ये त्वा-
 त्मरामगुरुभिर्हृदि चिन्तिताङ्घ्रि-छन्दं चरन्तमुमया तपसाभितप्तम् ।
 कथन्त उग्रपुरुषं निरतं रमशाने ते नूनमूतिमविदंस्नव हातलज्जाः
 ॥ २७ ॥ नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् । पुंसामपूर्ण-
 कामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥ २८ ॥ त्रिमूर्त्तयेऽनन्त परात्ममूर्त्तये
 जगन्निवासाय जगन्मयाय । नमो ललाटार्पितलोचनाय फणीन्द्रहाराय
 नमोस्तु तुभ्यम् ॥ २९ ॥ यो ब्रह्मरूपी जगतां विधाता तदेव पाता हरिरूप-
 धृग् यः । कल्पान्तरुद्राख्यतनुश्च शेते संगृह्य विश्वं तमजं भजामि ॥ ३० ॥
 तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सद्भिन्मम् । आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं
 यतोऽबुधः ॥ ३१ ॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः । इयते
 पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ ३२ ॥ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवा-

चरितं क्वचित् । तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत् ॥ ३३ ॥
 निजनामगुणानाञ्च अचणेनातिसम्भ्रमात् । भक्तसङ्गे भ्रमत्येव छाग्रेव
 सततं हरिः ॥ ३४ ॥ यस्य भक्तिर्हरौ वत्स अचला सर्वमङ्गला । पुनाति
 लीलया चासौ आग्रह्यसकलं जगत् ॥ ३५ ॥ हरिर्यत्नं हि भक्तानां भक्तश्चैव
 बलं हरैः । सतां सत्तुं बलं नित्यं असतां बान्धुतं बलम् ॥ ३६ ॥ गृहस्थानां
 बलं धर्मो ह्यशक्तानां हरियलम् । भिक्षुकाणां बलं भिक्षा बालानां रोदनं
 बलम् ॥ ३७ ॥ बलं पुण्यवताम् पुण्यम् पतिसेवा सतीयलम् । परिहृतानां
 बलं विद्या प्रजानां नृपतिर्बलम् ॥ ३८ ॥ सर्वदेवमयो विष्णुः स्मरतामर्त्ति-
 नाशनः । तुष्यति ह्येकया भक्त्या नान्यथा भक्तवत्सलः ॥ ३९ ॥ हरिभक्ति-
 परो यत्र तत्र ब्रह्मा हरिः शिवः । देवा लक्ष्मीश्च सिद्धाश्च तत्र विघ्नो न
 बाधते ॥ ४० ॥ वैष्णवानां शरीरेषु सततं निवसाम्यहं । नापदाश्याभियद्यन्ते
 कदाचित् वैष्णवाज्जनान् ॥ ४१ ॥ लभन्ते वैष्णवाः कामान् सर्वानपि सुदुर्ले-
 भान् । कल्पवृक्षं समासाद्य फलानि च यदृच्छया ॥ ४२ ॥ मेऽर्चयन्ति सदा

भक्त्या वासुदेवं जगद्गुरुम् । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् विद्यते भुवनत्रये ॥ ४३ ॥
 हरिपूजापरो भूत्वा यश्च पापतः सदा । तमेव विष्णुद्वैष्टारं प्राहुस्तत्त्वार्थको-
 चिदाः ॥ ४४ ॥ महापातकयुक्तो यो ह्यनुतापं करोति च । ईक्षितो हरिभक्तेन
 लभते परमं पदम् ॥ ४५ ॥ हरिभक्तिपरा ये वा हरिनामपरायणाः दुर्वृत्ता वा
 सुधृत्ता वा तेषां नित्यं नमो नमः ॥ ४६ ॥ न्यूनातिरिक्ता सिद्धा कलौ
 वेदोक्तकर्मणाम् । हरिस्मरणमेवात्र सम्पूर्णफलदायकम् ॥ ४७ ॥ नारायण-
 कथा यत्र वर्तते प्रतिवासरम् । तत्र सर्वाणि तीर्थानि गंगादीनि द्विजोत्तम ।
 देवा देवर्षयस्तत्र मुनयश्च तपोधनाः ॥ ४८ ॥ रुद्रब्रह्मादयो देवा मानवाश्चा-
 सुराश्च ये । ते सर्वे कर्मवद्धाश्च विचरन्ति महीतले ॥ ४९ ॥ कर्मोधीनं
 जगत्सर्वं विष्णुना निर्मितं पुरा । तत्कर्म केशवाधीनं रामनाम्ना विन-
 श्यति ॥ ५० ॥ आब्रह्मसकलं विश्वं वासुदेवश्च शंकरः । सृज्यते चैव
 कालेन कालेन ग्रस्यते पुनः ॥ ५१ ॥ कालो भूत्वा महादेवः केवलो निष्कलः
 शिवः । सृजतीशो जगत् कृत्स्नं पात्येव हरते तथा ॥ ५२ ॥ शिवस्वरूपी

शिवधावितानां हरिस्वरूपी हरिभावितानां । संकल्पपूर्वात्मकमूर्तिहेतुं वरं
चरेण्यं शरणं प्रपद्ये ॥ ५३ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भगवत्स्वरूपविरण्यो नाम द्वाविंश आह्निकः ।

वेदो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः । त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं
सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥ अहंममेति विण्मूत्रलेप-
गन्धविमोचनम् । शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् ॥ ३ ॥
चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशनम् । ज्ञानवैराग्यमृत्योयैः क्षालनाच्छौच-
मुच्यते ॥ ४ ॥ अद्वैतभावनाभैक्षमभयं द्वैतभावनम् । गुरुशाल्लोक्तभावेन
भिचोर्भैक्षं विधीयते ॥ ५ ॥ अहंकारसुतं विसत्रातरं मोहमन्दिरम् ।
आशापल्लीं त्यजेद् यावत् तावन्मुक्तो न संशयः ॥ ६ ॥ मृता मोहमयी
माता जातो बोधमयः सुतः । सतकद्वयसंप्राप्तौ कथं सन्ध्यामुपास्महे ॥ ७ ॥
हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति । नास्नमेति न चोदेति कथं

सन्ध्योमुपास्महे ॥ ८ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन निश्चितम् । एतदे-
 कान्तमित्युक्तं न मठो न वनान्तरम् ॥ ९ ॥ असंशयवतां मुक्तिः संशया-
 विप्रचेतसाम् । न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्मादुविश्वासमाप्नुयात् ॥ १० ॥
 कर्मत्यागाद्गन्तव्यं न प्रयोच्चारणेन तु । सन्धौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः
 परिकीर्तितः ॥ ११ ॥ यदा मनसि चैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु । तदैव संन्यसेद्
 विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ १२ ॥ विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान् सरक्तस्तु गृहे
 वसेत् । सरागो नरकं याति प्रव्रजन् हि द्विजाधमः ॥ १३ ॥ परमात्मनि यो
 रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति
 ॥ १४ ॥ पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् । तथा चेत्साध्यमानस्तु
 तदा भवति भैक्ष्यमुक् ॥ १५ ॥ संमानात् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विपादिव ।
 अमृतस्येव चाकङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठा सूकरीचिष्टासमा
 गीता महर्षिभिः । तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत् पर्यटत् यतिः ॥ १७ ॥ अभयं
 सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते

क्वचित् ॥१८॥ नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । अतिवादा-
 स्तपजेत्तर्कान् पक्षं कञ्चन नाश्रयेत् ॥१९॥ न शिष्याननुवर्णीत ग्रन्थान्नैवा-
 भ्यसेत् बहून् । न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥२०॥ न
 कुर्यान्नवदेत् किञ्चिन्न ध्यायेत् माध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरे-
 ज्जडबन्धुनिः ॥२१॥ बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् । बर्देदु-
 न्तत्तबद्धिद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥२२॥ नाष्टष्टः कस्यपिद् बहुयान्न चान्या-
 येन पृच्छतः । जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥२३॥ ज्ञानदण्डो
 धृतो येन एकदण्डो स उच्यते । काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानव-
 र्जितः । स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान् ॥२४॥ बाग्दण्डः
 कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी
 महायतिः ॥२५॥ यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसान्निभम् । पारमार्थि-
 कविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् । परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी
 भवेत् ॥२६॥ वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः । नात्मनो बोध-

रूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा । इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णीश्रमी
 भवेत् ॥२७॥ अजिह्वः पण्डकः पंगुरन्धो बधिर एव च । मुग्धश्च मुच्यते
 भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥२८॥ इदमिष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न
 सज्जति । हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रवच्यते ॥२९॥ अथजातां
 यथा नारीं तथा योऽश्नचापिक्तीम् । शतवर्षी च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स
 पण्डकः ॥३०॥ भिन्नार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च । योजनान्न परं
 याति सर्वथा पंगुरेव सः ॥३१॥ तिष्ठतो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
 चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिब्राद् सोऽन्ध उच्यते ॥३२॥ हिताहितं मनोरामं
 बचः शोकावहं तु यत् । श्रुत्वापि न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥३३॥
 सान्निध्ये विपद्याणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः । सुसवत् वर्तते नित्यं स
 भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥३४॥ विद्वेषो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
 विद्वेषो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥३५॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति
 सख्योऽरूप एव च । जीवन्मुक्तौ सख्यः स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥३६॥ वास-

नानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य परावधिः । अहंभावोदयाभावो बोधस्य परमा-
 वधिः ॥३७॥ अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यथा तथा । आन्ता गद्याखिला-
 स्तेषां क मुक्तिः कहे वा सुखम् ॥३८॥ अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण तृष्णाविप-
 विपूचिका । लीयते भाधितेनान्तः शरदा मिहिका यथा ॥ ३९ ॥ ग्रन्थम-
 भ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्त्वतः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेदुग्रन्यमशेषतः
 ॥४०॥ शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः । परमं ब्रह्म विज्ञाय
 उक्तावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥४१॥ विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं वापि चक्ष-
 लम् । विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदुपास्यताम् ॥४२॥ गवामनेकवर्णानां
 क्षीरस्याप्येकवर्णता । क्षीरवत् पश्यति ज्ञानी लिंगिनस्तु गवां यथा ॥४३॥
 आत्मवत् सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोप्सुवत् । स्वभावात्तु न वै भीतेर्यः पश्यति
 स पश्यति ॥४४॥ दग्धस्य दहनं नास्ति पक्षस्य पचनं यथा । ज्ञानाग्निदग्ध-
 देहस्य न च आर्द्रं न च क्रिया ॥ ४५ ॥ उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धं नैव
 मुंचति । तत्त्वज्ञानोदयादूद्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥४६॥ ज्ञानोदयात् पुरारब्धं

कर्म जानान्न नश्यति । अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिशोत्सृष्ट्याणवत् ॥४७॥
 व्याघ्रयुद्धया चिनिर्मुक्तो बाणः पश्चात् गोमतौ । न तिष्ठति भिनत्येव
 लक्ष्यं वेगेन निर्भरम् ॥४८॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । यद्-
 ज्वरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत् ॥ ४९ ॥ सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं
 नाम परं पदम् । तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥५०॥ अग्नेरिव
 शिखा नान्या यस्य ज्ञानमग्नी शिखा । स शिखीत्युच्यते चिद्वान्नेतरे
 केशधारिणः ॥५१॥ शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं
 सफलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ५२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे तत्त्वतुल्यं नाम त्रयविंश आह्निकः ।

चैतन्यं विना किञ्चिन्नास्तीति साक्षात्कारानुभवो ज्ञानम् । सर्वकर्मनिरा-
 करणमावाहनम् । निश्चयज्ञानमासनम् । उन्मनीभावः पाद्यम् । सदाऽमनस्कम-
 ह्यमसदादीप्तिरपारामृतवृत्तिः स्नानम् ॥१॥ सर्वत्र भावना गन्धः । दृक् स्वरूपा-
 वस्थानमच्छन्ताः । चिदाप्तिः पुष्पम् । चिदग्निस्वरूपं धूपः । चिदादित्यस्वरूपं

दीपः ॥ २ ॥ परिपूर्णचन्द्रामृतरसस्यैकीकरणं नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षि-
णम् । सोऽहंभावो नमस्कारः । मौनं स्तुतिः । सर्वसन्तोषो विसर्जनमिति ॥
३ ॥ क्रियमाणेन्द्रियैः कर्मस्यग्रहं करोमीत्यध्यात्मनिष्ठतया कृतं कर्मैव
कर्म ॥ ४ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यहंकारतया बन्धस्त्वं जन्मादिकारणं नित्यनैमि-
स्तिकयागव्रततपोदानादिषु फलाभिसन्धानं यत्तदकर्म ॥ ५ ॥ विद्या दिवा
प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते । विद्याभ्यासे प्रमादो यः स विवासाप-
वृच्छयते ॥ ६ ॥ आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षावातां विना तथा ।
अनुग्रहं परिग्रहं वृथाजलपोऽन्य उच्यते ॥ ७ ॥ शुश्रूषालाभपूजा^{र्थ} यशो^{र्थ}
वा परिग्रहः । शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसंग्रह इरितः ॥ ८ ॥ उप समीपे
यो वासो जीवात्मपरमात्मनोः उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोष-
णम् ॥ ९ ॥ कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्यचिवेकिनाम् । बल्मीकताडना-
देव मृतः किं नु महोरगः ॥ १० ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विप-

ग्रांस्तेषु गोचरान् । जंगमानि विमानानि हृदयानि मनीषिणः ॥ १२ ॥
 आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्महर्षयः । ततो नारायणः साक्षाद्भुदये
 सुप्रतिष्ठितः ॥ १३ ॥ धनुस्तारं शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्र-
 मत्तो न वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ १४ ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मार्जारी
 चैव वानरी । ज्ञानाभ्यासवतामोतुर्वानरी भाक्त्वमेव च ॥ १५ ॥ विपं विप-
 यचैपम्यं न विपं विपमुच्यते । जन्मान्तरघ्ना विपया एकजन्महरं
 विपम् ॥ १६ ॥ संसाररात्रिदुःस्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे । सर्वमेवापवित्रं
 तद्बुधं संसृतिविभ्रमम् ॥ १७ ॥ संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।
 तन्मध्ये पतितं देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ १८ ॥ नास्ति देहसमः शोच्यो
 नीचो गुणविषर्जितः । कलेचरमहंकारगृहस्थस्य महागृहम् ॥ १९ ॥ देहोऽ-
 हमिति संकल्पो महापापमिति स्फुटम् । देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा दोषा-
 मयः किल ॥ २० ॥ न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न चास्थिनः । न जाति-
 रात्मनो जातिर्व्यवहारप्रकल्पिता ॥ २१ ॥ देहदेहिविभागोऽयम् अविवेककृतः

पुरा । जातिव्यक्तिविभागोऽस्ति यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ २२ ॥ न जाति-
 नकुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि
 कारणम् ॥ २३ ॥ किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः । कृमयः किं न
 जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ २४ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्षेत् विसर्मेति च
 याति च । अक्षीणो विसर्तः क्षीणो वृत्ततस्तु हतोहतः ॥ २५ ॥ शूद्रे चैतत्
 भवेत्तल्लक्ष्म द्विजे तपो न विद्यते । न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च
 ब्राह्मणः ॥ २६ ॥ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । तथा विप्रोऽन-
 धीयानः त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ २७ ॥ हरिणीगर्भसंभूतो ऋष्यशृङ्गो महा-
 मुनिः । शुकीगर्भसमुद्भूतः शुको वै ब्रह्मवित्तमः ॥ २८ ॥ श्वपाकीगर्भसंभूतो
 पिता व्यासश्च सत्तमः । गणिकागर्भसंभूतो वशिष्ठश्च महामुनिः ॥ २९ ॥
 क्षत्रियागर्भसंभूतो विश्वामित्रो महाऋषिः । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारो
 नैव कारणम् ॥ ३० ॥ वासुदेवान्बर्चनं हित्वा दुष्कर्मणि करोति यः । काम-
 धेनुमतिप्राम्य अर्कक्षीरं स इच्छति ॥ ३१ ॥ शक्तिद्वयं हि मायाया विज्ञेया-

धृतिरूपकम् । विज्ञेयशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत् ॥ ३२ ॥
 अन्तर्दृश्ययोर्भेदं वह्निश्च ब्रह्मसर्गयोः । आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसा-
 रस्य कारणम् ॥ ३३ ॥ अभक्षस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् । आहा-
 रशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति स्वतः । चित्तशुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं त्रुटयन्ति ग्रन्थयः
 स्फुटम् ॥ ३४ ॥ आचारः परमो धर्म आचारः परमं तपः । आचारः परमं
 ज्ञानं आचारात् किं न साध्यते ॥ ३५ ॥ सर्वगमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ।
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ ३६ ॥ आचाराद्विच्युतो विप्रो न
 वेदफलमश्नुते । आचारेण समायुक्तः संपूर्णफलभाग् भवेत् ॥ ३७ ॥ आचारा-
 दक्षभते ह्यायुः आचारादीप्सिताः प्रजाः । आचाराद्धनमन्नयम् आचारी
 हर्त्यलक्षणम् ॥ ३८ ॥ पठकाः पाठकारश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
 सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स धार्मिकः ॥ ३९ ॥ यः स्वाचारपरि-
 भ्रष्टः साङ्गवेदान्तगोऽपि चेत् । स एव पतितो ज्ञेयो सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥ ४० ॥
 हरिभक्तिपरो चापि हरिध्यानरतोऽपि वा । अष्टो यः स्वाश्रमाचारान् पतितः

सोऽभिधीयते ॥४१॥ भक्तैश्चा हरिभक्तिर्चो भक्तभक्तिरथापि वा । आचारात्
 पतितं मूढं न पुनाति कथञ्चन ॥४२॥ अथैव प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य वि-
 विनक्तिधीरः । अथो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगज्ञेमादृणीते
 ॥४३॥ धनवृद्धा च योवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च । ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः
 शिष्यकिंकराः ॥४४॥ तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः । स जीवति
 मनो यस्य मननेनोपजीवति ॥४५॥ जातास्त एव जगति जन्तवः साधु-
 जीविताः । ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जरुर्गर्दभाः ॥४६॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन
 द्वन्द्वमोहेन जन्तवः । घराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥४७॥ अज्ञा-
 नोपहतो बाल्ये यौवने च निताहतः । शेषे कलत्रचिन्तार्तः किं करोति नरा-
 धमः ॥४८॥ अन्तस्तृष्णोपपत्तानां दावदाहमयं जगत् । भवत्यखिलज-
 न्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥४९॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं
 च रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः ॥५०॥ अनुभूतिं
 विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिविम्बितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ।

॥५१॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न
वेदेति वेद च ॥५२॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं
विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ५३ ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञान-
मेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ५४ ॥ संत्यज्य
हृद्गुह्ये शानं देवमन्यं प्रयान्ति ये । ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थ-
कौस्तुभाः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे वस्त्वहस्यं नाम चतुर्विंश आह्निकः ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विपयासक्तं मुक्त्यै
निर्विषयं स्मृतम् ॥ १ ॥ मन एव जगत्सर्वं मन एव महारिपुः । मन एव
हि संसारी मन एव जगत्तृणम् ॥ ३ ॥ मन एव महद्बुधं मन एव जरादि-
कम् । मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा ॥ ३ ॥ मन एव हि संकल्पो
मन एव हि जीवकः । मन एव हि चित्तं च मनोऽहंकार एव च ॥ ४ ॥
मन एव महद्बन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत् । स्पर्शं रूपं रसं गन्धं कोशाः

पञ्च मनोभवाः ॥ ५ ॥ दिक्पाला वसवो रुद्रा आदित्याश्च मनोमयाः ।
 दृश्यं जडं द्रव्दलातमज्ञानं मानसं स्मृतम् ॥ ६ ॥ मनः सृजति कर्माणि मनो
 लिप्यति पातकैः । मनश्चेदुन्मनीभूयान्न पुण्यं न च पातकम् ॥ ७ ॥
 मनसा भान्यमानो हि देहतां याति देहकः । देहवासनया मुक्तो देहधर्मेन
 लिप्यते ॥ ८ ॥ मनसा मन आलोक्य धृत्तिशून्यं यदा भवेत् । ततः परं
 परब्रह्म दृश्येन च सुदुर्लभम् ॥ ९ ॥ यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनानुपपशा-
 स्यति । तथा धृत्तिच्छयाच्चित्तं स्वयोनानुपपशाम्यति ॥ १० ॥ तपसा
 प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात् संप्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते त्वात्मा ह्यात्मा-
 पत्त्या निवर्तते ॥ ११ ॥ मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे । अराजकः
 समर्थः स्याद्राज्ञो निग्रहकर्मणि ॥ १२ ॥ मनसैव मनश्छित्त्वा पाशं परम-
 बन्धनम् । भवादुत्तारयात्मानं नासावन्येन तार्यते ॥ १३ ॥ मनसैव
 मनश्छित्त्वा कुठारेणैव पादपम् । पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो
 भव ॥ १४ ॥ चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो

भावः गुह्यमेतत् सनातनम् ॥ १५ ॥ चित्तमूलं हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोध-
येत् । हन्त चित्तमहतायां कैषा विश्वासता तव ॥ १६ ॥ चित्तं कारण-
मर्थानां तस्मिन्मति जगत्तृयम् । तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्यं
प्रयत्नतः ॥ १७ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मा-
त्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ १८ ॥ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं
चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १९ ॥ मना-
गपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रहः । पुरुषेण कृतो येन तेनासं जन्मनः
फलम् ॥ २० ॥ ज्ञानयोगः कर्मयोग इति योगो द्विधा मतः । कर्म कर्तव्य-
मित्येव विहितैस्त्वेव कर्मसु । बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स उच्यते
॥ २१ ॥ यस्तु चित्तस्य सततमर्थे श्रेयसि बन्धनम् । ज्ञानयोगः स विज्ञेयः
सर्वसिद्धिकरः शिवः ॥ २२ ॥ योगात् संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
योगज्ञानेन न विद्येते तस्य भावो न सिद्ध्यति ॥ २३ ॥ योगहीनं कथं ज्ञानं
मोक्षदं भवति ध्रुवम् । योगो हि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ।

तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥ २४ ॥ ज्ञानेनैव विना योगो
 न सिध्यति कदाचन । ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव प्रजायते ॥ २५ ॥
 नानाविधैर्विचारैस्तु न बाध्यं जायते मनः । तस्मात्तस्य जयोपायः प्राण एव
 हि नान्यथा ॥ २६ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् । क्षमा धृति-
 र्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ २७ ॥ तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानमो-
 ष्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । एते हि नियमाः
 प्रोक्ता दशधैव महामते ॥ २८ ॥ देहेन्द्रियेषु चैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ।
 अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ॥ २९ ॥ सर्ववस्तुन्युदासीनभाव-
 मासनमुत्तमम् । जगत् सर्वमिदं मिथ्याप्रतीतिः प्राणसंयमः ॥ ३० ॥ चित्त-
 स्थान्तमुत्थीभावः प्रत्याहारस्तु सप्तमः । चित्तस्य निरचलीभावो धारणा
 धारणं विदुः ॥ ३१ ॥ साङ्गं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते । ध्यानस्य
 विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥ ३२ ॥ तच्चावबोध एवासौ वासना-
 तृणपावकः । प्रोक्तः समाधिशब्देन नतु तूष्णीमवस्थितिः ॥ ३३ ॥ समाहिता

नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी । ब्रह्मन्समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः
 ॥ ३४ ॥ यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः । न क्षीणा वासना याव-
 च्छिप्तं तावन्न शाम्यति ॥ ३५ ॥ यावेन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।
 यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ ३६ ॥ यावन्न वासनानाशस्ताव-
 त्तत्वागमः कुतः । यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ ३७ ॥ तत्त्व-
 ज्ञानं मनोनाशो वासनानाक्षय एव च । मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि
 स्थितान्यतः ॥ ३८ ॥ भोगैकवासनां त्यक्त्वा त्वज त्वं भेदवासनाम् ।
 भावाभावौ ततस्थयत्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥ ३९ ॥ एष एव मनो-
 नाशस्त्वविद्यानाश एव च । यत्तत् संवेद्यते किञ्चित्तन्नास्थापरिवर्जनम् ॥ ४० ॥
 भोगेच्छामात्रको बन्धस्तस्यागो भोक्ष उच्यते । मनसोऽभ्युदयो नाशो मनो-
 नाशो महोदयः । ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृंगला ॥ ४१ ॥
 मनागपि मनोव्योम्नि वासनारजनीक्षय । कालिका तनुतामेति चिदादित्य-
 प्रकाशनात् ॥ ४२ ॥ उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् । अधमा

मन्त्रचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥ ४३ ॥ वाद्यचिन्ता न कर्तव्या
 तथैवान्तरचिन्तिका । सर्वचिन्तां समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो ॥ ४४ ॥
 निरस्तविषयासंगं संनिरुद्धं मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्
 परमं पदम् ॥ ४५ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्बुद्धिं गतं ज्ञयम् । पतञ्जानञ्च
 मोक्षञ्च अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ४६ ॥ नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं
 चिन्तयमेव च । पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ४७ ॥ न निरोद्धो
 न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम् । न मुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमा-
 र्थता ॥ ४८ ॥ कृपणं तु मनो ब्रह्मणोऽप्येऽपि निमज्जति । कार्ये गोप्यवतो-
 येऽपि विशीर्णो मशको यथा ॥ ४९ ॥ यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयं सन्त्यज्यते-
 ऽखिलम् । तावत्तावत् परलोकः परमात्मैव शिष्यते ॥ ५० ॥ यावत् सर्वं
 न सन्त्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते । सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्ममेति कथ्यते
 ॥ ५१ ॥ आत्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् । सर्वं सन्त्यज्य दूरेण
 यच्चिच्छिष्टं तन्मयो भवेत् ॥ ५२ ॥ द्विविधोऽयमसंसर्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव

च । नाहं कर्ता न भोक्ता च न बाध्यो न च बाधकः । इत्थसंजनमर्थेषु सामा-
 न्यासंगनामकम् ॥ ५३ ॥ प्राक्कर्मनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव वा । सुखं वा
 यदि वा दुःखं कैवात्र तव कर्तृता ॥५४॥ नाहं कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्तनं
 मम । कृत्वा दूरतरे नृनमिति शब्दार्थभावनम् । यन्मौनमासनं शान्तं तत्
 श्रेष्ठासंग उच्यते ॥ ५५ ॥ समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
 यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत् को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ५६ ॥ भक्तिगत्यं परं
 तत्त्वमन्तर्लीनेन चेतसा । भावनामात्रमेवात्र कारणं पद्मसम्भव ॥ ५७ ॥
 यथा देहान्तरप्राप्तेः कारणं भावनां नृणाम् । विषयं ध्यायतः पुंसो विषये
 रमते मनः । मामनुस्मरतश्चित्तं मध्येवात्र विलीयते ॥५८॥ कर्त्तृत्वाद्यहंका-
 रसंकल्पो बन्धः । अनिमाद्यष्टैश्वर्याशासिद्धसंकल्पो बन्धः । यमाद्यष्टां-
 गयोगसंकल्पो बन्धः । वर्णाश्रमधर्मकर्मसंकल्पो बन्धः । आज्ञाभग्नसंश-
 यात्मगुणसंकल्पो बन्धः । यागव्रततपोदानविधिविधानज्ञानसम्भवो बन्धः ।
 केवलमोक्षापेक्षासंकल्पो बन्धः । संकल्पमात्रसम्भवो बन्धः ॥ ५९ ॥ मोक्ष

इति च नित्यानित्यवस्तुविचारादनित्यसंसारसुखदुःखविषयसमस्तत्रेवमम-
 तावन्धनयो मोक्षः ॥६०॥ संकल्पमात्रकलनेन जगत् समग्रं संकल्पमात्र-
 कलने हि जगद्विलासः । संकल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य मामक-
 पदं हृदि भावयस्व ॥६१॥ प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि दृष्टश्चोरोऽयमात्मनः ।
 मनो नाम निहन्त्येनं मनसास्मि चिरं हृतः ॥६२॥ अनात्मदृष्टेरविवेकनि-
 द्रामहं मम स्वप्नगतिं गतोऽहम् । स्वरूपसूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गुरोर्महात्मा म्य-
 पदैः प्रबुद्धः ॥६३॥ नित्यानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम् । विशवातीतं
 गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् । एकं नित्यं यिमलमचलं सर्वधीसान्निभू-
 तम् । भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुणं तं नमामि ॥६४॥ योगीश्वर्यं च
 कैवल्यं जायते यत्प्रसीदतः । तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥६५॥
 शंखचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रत्न मां
 शरणागतम् ॥६६॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे संसारबीजनिरूपणं नाम पंचविंश आदिकः ।

जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः । तुवेण बद्धो ब्रीहिः
 स्यात्तुपाभावेन तस्युलः ॥ १ ॥ पाशबद्धस्तथा जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ।
 ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः ॥ २ ॥ वायुः प्राणस्तथाकाशस्त्रिविधो
 जीवसंज्ञकः । स जीवः प्राण इत्युक्तो वालाग्रशतकल्पितः ॥ ३ ॥ अहमेव
 महानात्मा ह्यहमेव परात्परः । अहमन्यवदाभामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥ ४ ॥
 अहं शिष्यवदाभामि ह्यहं लोकत्रयाश्रयः । अहं कालत्रयातीत अहं वेदैर-
 पासितः ॥ ५ ॥ अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यवस्थितः । मत्पत्तं
 नास्ति किञ्चिद्वा मत्पत्तं पृथिवी च वा । मयातिरिक्तं यद्यद्या तत्तन्नास्तीति
 निश्चिनु ॥ ६ ॥ स्वयमेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः । स्वयमेवात्मनि
 स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ ७ ॥ स्वयमेव स्वयं भुञ्जे स्वयमेव स्वयं रमे ।
 स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव विलोकये ॥ ८ ॥ एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म
 मोहो ब्रह्म शमादिकम् । दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः शान्तं चिभुः प्रभुः ॥ ९ ॥
 लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः । पूर्वं ब्रह्म परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म

शुभाशुभम् ॥१०॥ अहं ब्रह्मास्मिमन्त्रोऽयं दृश्यपापं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मा-
 स्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रां विनाशयेत् ॥११॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं
 विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं क्षैतदुःखं विनाशयेत् ॥१२॥ सर्वमन्त्रान्
 समुत्कृष्ट एतं मन्त्रं समग्यसेत् । सद्यो मोक्षमवाप्नोति नात्र सन्देहम-
 खपि ॥१३॥ नाहं ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते । सर्वं ब्रह्मेति
 यस्यान्तर्भावना सा हि मुक्तिदा । भेददृष्टिरविवेकं सर्वथा तां विसर्जयेत्
 ॥१४॥ न मे बन्धो न मे मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः । मायामात्रविकास-
 त्वान्मायातीतोऽहमद्वयः ॥१५॥ उलूकस्य यथा भानुरन्धकारः प्रतीयते ।
 स्वप्रकाशे परानन्दे तमो मूढस्य जायते ॥१६॥ चक्षुर्दृष्टिनिरोधेऽग्नैः सूर्यो
 नास्तीति मन्यते । तथाज्ञानावृतो देही ब्रह्म नास्तीति मन्यते ॥१७॥ यथा-
 मृतं चिपाङ्गिन्नं विपदोपैर्न लिप्यते । न स्पृशामि जडद्वित्रो जडदोषाप्रका-
 शतः ॥१८॥ स्वल्पापि दीपकणिका बहुलं नाशयेत्तमः । स्वल्पोऽपि बोधो
 निविडं बहुलं नाशयेत्तमः ॥१९॥ ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं सृष्टामात्रा उपाधयः ।

अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे कुतःस्थितिः । उपादानं प्रपञ्चस्य मृदा-
 शङ्कस्यैव पश्यति ॥२०॥ यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ।
 तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत् पश्यति मृदधीः ॥२१॥ रज्जुखण्डं परिज्ञाते सर्व-
 रूपं न तिष्ठति । सर्पादौ रज्जुसत्त्वेव ब्रह्मसत्त्वेव केवलम् ॥२२॥ शशशृङ्गेण
 नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति तत् । मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्ति त्वदं
 जगत् ॥२३॥ गन्धर्वनगरे मत्स्ये जगद्भवति सर्वदा । गगने नीलिमासत्ये
 जगत् सत्यं भविष्यति ॥२४॥ शुक्तिकारजतं सत्यं भूषणं चैज्जगद्भवेत् ।
 रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संमृतिः ॥२५॥ चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चे-
 दस्ति त्वदं जगत् । नपुंसककुमारस्य स्त्रीसुखं चेद्भवेज्जगत् ॥२६॥ अजकुक्षौ
 जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्नाहि । सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते
 ॥२७॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् । इति ज्ञाते परे
 तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥२८॥ सुवर्णज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्व-
 तम् । ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥२९॥ स्वप्ने जागरितं

नास्ति जागरं स्वप्नता नहि । द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्यनयोर्न
 च ॥३०॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितम् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो
 नित्यो ह्येष चिदात्मकः ॥३१॥ यथा मृदि घटो नाम कनकं कुण्डलाभिधा ।
 शुक्तौ हि रजतरुपातिर्जीवशब्दस्तथा परे ॥३२॥ यथैव व्योम्नि नीलत्वं
 यथा नीरं मरुत्स्थले । पुरुषत्वं यथा स्थणौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥३३॥
 यथा तरंगकल्लोलैर्जलमेव स्फुरत्यलम् । घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि
 तन्तयः । जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥३४॥ यथा चन्द्या-
 सुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम् । वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाभाति
 भासुरम् ॥३५॥ शांकीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्तिकाय
 कृतप्राय दुष्टेत्ताय दुरात्मने ॥३६॥ गुरुभक्तिविशुद्धान्तःकरणाय महात्मने ।
 सम्यक् परीक्ष्य दातव्यं मासं पाश्चात्सवत्सरम् ॥३७॥ चित्तं प्रपञ्चमित्या-
 ह्वर्नोति नास्त्येव सर्वदा । न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहंकारो न जीवकः ॥३८॥
 मायाकार्पादिकं नास्ति माया नास्ति भयं नहि । कर्ता नास्ति क्रिया नास्ति

श्रवणं मननं नहि ॥३६॥ समाधिद्वितयं नास्ति मातृमानादि नास्ति हि ।
 अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन ॥४०॥ न गंगा न गया सेतुर्न भूतं
 नान्यदस्ति हि । न भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् ॥४१॥ न देवा
 न च दिक्पाला न वेदा न गुरुः क्वचित् । न दूरं नान्तिकं नालं न मध्यं न
 क्वचिद्विस्थितम् ॥ ४२ ॥ नाद्वैतं द्वैतसत्यं वा ह्यसत्यं वा इदं न च । बन्ध-
 मोक्षादिकं नास्ति स्रष्टाऽस्रष्टा सुखादि वा ॥४३॥ जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति
 वर्णो नास्ति न लौकिकम् । सर्वं ब्रह्मेति नास्त्येव ब्रह्मइत्यपि नास्ति हि ॥४४॥
 चिदित्येवेति नास्त्येव चिदहं भाषणं नहि । अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव नित्यशु-
 द्धोऽस्मि न क्वचित् ॥४५॥ वाचा यदुच्यते किञ्चिन्मनसा मनुते क्वचित् ।
 बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति चित्तेन ज्ञायते नहि । योगी योगादिकं नास्ति
 सदा सर्वं सदा न च ॥४६॥ वेदशास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमीश्वरः । लोको
 भूतं जनस्त्वैक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः ॥४७॥ वाचा वदति यत्किञ्चित्
 संकल्पैः कल्प्यते च यत् । मनसा चिन्त्यते यद्यत् सर्वं मिथ्या न संशयः

॥४८॥ रत्नको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम् । संहारे रुद्र इत्येवं सर्वं
 मिथ्येति निश्चिनु ॥४९॥ स्नानं जपस्नपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम् । मन्त्रं
 तन्त्रं च सतसंगो गुणदोषविजृम्भणम् ॥५०॥ दृश्यते जगति यदुपद्रु यद्यज्जगति
 दीदयते । वर्तते जगति यदुपद्रु सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ॥ ५१ ॥ यदुपद्रुति
 पुराणेषु यदुपद्रुदेव निर्णयम् । सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणयत् ।
 नास्ति नास्ति जगत् सर्वं गुरुशिष्यादिकं न हि ॥५२॥ किञ्चिच्चेदोच्यते तुभ्यं तद्
 यद्वोऽसि भवस्थितौ । न किञ्चिदोच्यते चेत्ते तन्मुक्तोऽसि भवस्थितौ ॥५३॥
 सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपचह एव हि । नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं
 ब्रह्मैवमवलम्बम् ॥ ५४ ॥ पाषाणलोहमणिमृगमयविग्रहेषु पूजा पुनर्जनन-
 'मोगकरी मुमुक्षोः । तस्मादुपनिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्यात् बाल्यार्चनं परि-
 हरेदपुनर्भयाय ॥ ५५ ॥ अन्तःपूर्णे बहिःपूर्णे पूर्णकुम्भ इवार्णवे । अन्तः-
 शून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ॥ ५६ ॥ तुरीयातीतावधूतयोः
 स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकोटिन्यायवत् । स्वरूपानुसन्धा-

नव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुंकुमभारवद्व्यर्थः ॥ ५७ ॥ न योगशा-
स्त्रप्रवृत्तिः । न सांख्यशास्त्राभ्यासः । न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । नेतरशास्त्र-
प्रवृत्तिर्येतेरस्ति । न देवताप्रसादग्रहणम् । न द्वाह्यदेवाभ्यर्चनं कुर्यात् ॥ ५८ ॥
दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन् मुक्ति-
हेतुकीम् ॥ ५९ ॥ न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्यय-
नशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ६० ॥ लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा
देहानुवर्तनम् । शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ ६१ ॥ कर्तु-
त्वमद्य मे नष्टं कर्तव्यं चापि न क्वचित् । ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च नामसौ-
न्दर्यजातयः ॥ ६२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे श्रुतिविरोधे अधिकारभेददर्शनं नाम पङ्क्तिश आह्निकः ।

हरे राम हरे राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण
कृष्ण हरे हरे ॥ १ ॥ इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मषनाशनम् । नातः
परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते ॥ २ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा

हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ३ ॥ वराहरूपिणं मां ये
 भजन्ति मयि भक्तिः । विमुक्ताज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भवन्ति
 ते ॥ ४ ॥ मन्त्रिचन्तनं मत्कथनमन्योन्यं मत्प्रभाषणम् । मदेकपरमो भूत्वा
 कालं नय महामते ॥ ५ ॥ दिनकरकिरणैर्हि शर्वरं तमो निविहतरं भ्रूदिति
 प्रणशमेति । घनतरभवकारणं तमो यद्वरिदिनकृत्प्रभया न चान्त-
 रेण ॥ ६ ॥ मम चरणस्मरणेन पूजया च स्वकृतमसः परिसुच्यते हि जन्तुः ।
 न हि मरणप्रभवप्रणशहेतुर्मम चरणस्मरणादतेऽस्ति किञ्चित् ॥ ७ ॥
 आदरेण यथा स्तौति घनवन्तं धनेच्छया । तथा चेद्विश्वकर्तारं को न
 सुच्येत यन्धनात् ॥ ८ ॥ यथा सुनियुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ।
 तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न सुच्येत यन्धनात् ॥ ९ ॥ द्वे पदे बन्धमोक्षाय
 निर्ममेति ममेति च । ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ॥ १० ॥
 द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः । परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति
 कारचन ॥ ११ ॥ चैराग्यतैलसम्पूर्णे भक्तिवर्तिसमन्विते । प्रबोधपूर्णपान्ने तु

जसिदीपं विलोकयेत् ॥ १२ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
 बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्
 ॐ स्वाम् ॥ १३ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहा-
 याम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ १४ ॥
 निदाघ तव नास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां चर । प्रज्ञया त्वं विजानासि ईश्वरानु-
 गृहीतया ॥ १५ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । कुर्वतो-
 ऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १६ ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वा-
 रिचसगतान्मुने । मयि सर्वात्मके तुष्टः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १७ ॥
 देहेन्द्रियेभ्यहंभाव इदंभावस्तदन्यके । यस्य नो भवतः कापि स जीवन्मुक्त
 इष्यते ॥ १८ ॥ अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयम् । स एव साक्षा-
 द्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः ॥ १९ ॥ सर्वज्ञत्वं परेशत्वं सर्वसंपूर्ण-
 शक्तिता । अनन्तशक्तिमत्त्वं च मदनुस्मरणद्भवंत् ॥ २० ॥ यस्यास्त्यङ्ग-
 तमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् । तस्य ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म स

पवित्रम् । स सर्वकर्मकृत् । स ब्राह्मणः । स ब्रह्मनिष्ठापरः । स देवः । स
 ऋषिः । स तपस्वी । स श्रेष्ठः । स एव सर्वज्येष्ठः । स एव जगद्गुरुः । स एवाहं
 धिद्वि । स एव नित्यभूतः स एव वेदगुरुः महागुरुः यस्तच्चित्तं मध्ये-
 वावतिष्ठते ॥ २१ ॥ तद्दर्शनेन सकलं जगत् पवित्रं भवति । तत् सेवापरो-
 ऽक्षोऽपि मुक्तो भवति ॥ २२ ॥ यथाक्षणं यथाशास्त्रं यथादेशं यथासुखम् ।
 यथासम्भवसत्संगमिमं मोक्षपथक्रमम् ॥ २३ ॥ मनसा कर्मणा वाचा
 सज्जनानुपसेवते । यतः कृतश्चिदानीय नित्यं शास्त्राण्यवेजते ॥ २४ ॥
 इत्थं भूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवया । सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति
 ॥ २५ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणास्तुल्यकर्मणाम् । जन्तोर्थावचदेवैयं
 वस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ २६ ॥ मोक्षद्वारे द्वारपालश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
 शमो विचारः सन्तोषश्चतुर्थः साधुसंगमः ॥ २७ ॥ एकं वा सर्वयत्नेन सर्व-
 मुत्तुल्लङ्घ्य संश्रयेत् । एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि कशं गताः ॥ २८ ॥
 दुर्लभो विषयत्पागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः

करुणां विना । सकृज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यात् सम्यग्ज्ञानेस्वयं गुरुः ॥ २६ ॥
 सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते । अज्ञानचक्षुर्नेजेत भास्वन्तं भानु-
 मन्धवत् ॥ ३० ॥ प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्मा सत्यप्रज्ञानलक्षणम् । एवं ब्रह्मपरि-
 ज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥ ३१ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिरिष्यन्ते सर्व-
 संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ३२ ॥ नैपा तर्केण
 मतिरापनेया । प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥ ३३ ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरु-
 मेवाभिगच्छेत् । समित्पाणिः ओन्त्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ३४ ॥ उत्तिष्ठत जाग्रत
 प्राण्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो
 वदन्ति ॥ ३५ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्द्यतकर्मणुप्रमाणात् ॥ ३६ ॥ आचार्यो
 वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा योगात्मकः
 शुचिः ॥ ३७ ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुरुषज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसम्पन्नो
 गुरुरित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रशब्दस्तन्निरोधकः ।

अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ ३६ ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव
 परा गतिः । गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परायणम् । गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव
 परं धनम् ॥ ४० ॥ चोदको बोधकरश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः । इत्येषां
 त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु महीतले ॥ ४१ ॥ चोदको दर्शयेन्मार्गं बोधकः
 स्थानमाचरेत् । मोक्षदस्तु परं तत्त्वं यज्ज्ञात्वा परमश्नुते ॥ ४२ ॥ शुभं
 वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि । तत्कुर्यादविचारेण शिष्यः सन्नतोप-
 संयुतः ॥ ४३ ॥ वेदशास्त्राणि चान्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् । गुरुभक्तिं
 सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः । गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्यन्नवीच्छ्रुतिः
 ॥ ४४ ॥ गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः सदाच्युतः । न गुरोराधिकः कश्चित्पु
 लोकेषु विद्यते ॥ ४५ ॥ दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम् । पूजयेत्
 परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं भवेत् ॥ ४६ ॥ यथा गुरुस्तथैवेशो यथैवेश-
 स्तथा गुरुः । पूजनीयो महाभक्त्या न भेदो विद्यतेऽनयोः ॥ ४७ ॥ नाद्वैत-
 वादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचिन् । अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरोर्देवस्य

चात्मनः ॥ ४८ ॥ सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्मनामन्ते नृणां मोक्षेच्छा
जायते । तदा सद्गुरुमाश्रित्य चिरकालसेवया बन्धं मोक्षं कश्चित्प्रयाति
॥ ४९ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः
प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ५० ॥ यथाग्निर्दोहमव्यस्यो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ।
विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा नहि ॥ ५१ ॥ घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये
नैव प्रकाशने । भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वाला च भासते ॥ ५२ ॥
स्वकायं घटमित्युक्तं यथा जीवो हि तत्पदम् । गुरुवाक्यसमाभिन्ने ब्रह्म-
ज्ञानं प्रकाशते ॥ ५३ ॥ कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं प्लवबद्ददम् । अभ्यास-
वासना शक्त्या तरन्ति भवसागरम् ॥ ५४ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्
परमेश्वरम् । साक्षिणं बुद्धिदृप्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥ ५५ ॥ अगोचरं मनो-
वाचामवधूतादिसंप्लवम् । सत्तामात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥ ५६ ॥
नारायणे मनो युञ्जन्नारायणमयो भवेत् । वासुदेवे मनो युञ्जन् सर्व-
सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ५७ ॥ दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं

पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत् ॥ ५८ ॥ एकाग्रमनसा यो मां ध्यायने
हरिमव्ययम् । हृत्यंकजे च स्वात्मानं स सुक्तो नात्र संशयः ॥ ५९ ॥ मद्रूप-
मद्रयं ब्रह्म आदिमध्यान्तवर्जितम् । स्वप्नं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति
खाण्ड्यम् ॥ ६० ॥ इत्येतन्निरचितं ज्ञानं मद्भक्त्या सिध्यति स्वयम् ।
नित्यमेकाग्रभक्तिः स्याद्गोपीचन्दनधारणम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे कलिकल्मषनाशनं नाम सप्तविंश आह्निकः ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पत्नीनां
परमं परस्ताद्विदाम देवं सुवनेशमीड्यम् ॥ १ ॥ न तस्य कार्यं करणञ्च
विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानयलक्रिया च ॥ २ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी घेता केवलो निर्गु-
णश्च ॥ ३ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति
कामान् । तं पीठगं घेऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ४ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते अविस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते
जलचन्द्रवत् ॥ ५ ॥ यच्च किञ्चित् जगत्सर्वं दृश्यते अग्रतेऽपि वा । अन्तर्व-
हिरच तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ ६ ॥ अहेयमतुषादेयमनाधेयमना-
श्रयम् । अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचाभगोचरम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह
नानास्ति किञ्चन ॥ ७ ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ८ ॥ दा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं धृत्वं पश्यस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्ति अनशनन्नन्यो अभि-
चाकशीति ॥ ९ ॥ समाने धृत्वे पुरुषो निमग्नः अनीशया शोचति मुह्य-
मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ १० ॥
चैतन्यमात्रमोङ्कारं ब्रह्मैव सकलं जगत् । अहमेव जगत् सर्वमहमेव परं
पदं ॥ ११ ॥ समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम् । अहमन्य इदं
चान्यदिति भ्रान्तिं त्यजानघ ॥ १२ ॥ यो घोरं वेपमास्थाय शरभाख्यं महे-
श्वरः । नृसिंहं लोकहन्तारं संजघान महाबलः ॥ १३ ॥ कृपया भगवान्

विष्णुं विद्दार नलैः स्वरैः । चर्माम्यरो महावीरो वीरभद्रो बभूव ह ।
 स एको रुद्रोध्येयः सर्वेषां सर्वसिद्धये ॥ १४ ॥ यो ब्रह्मणः पञ्चवक्त्रहन्ता
 तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ १५ ॥ यो वामपादार्चित विष्णुनेत्रः तस्मै ददौ
 चक्रमतीव हृष्टः तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ १६ ॥ यो दक्षयज्ञे सुरसंघान्
 विजित्य विष्णुं वचनधोरगपाशेन वीरः तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ १७ ॥ यत्
 पादाम्भोरुहद्वन्द्वं सृग्यते विदधुना सह । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य
 मनसा सह ॥ १८ ॥ एक एव शिवोनित्यस्ततोऽन्यत् सकलं सृष्टा । शिव
 एव सदा ध्येयः सर्वसंसारमोचकः । तस्मै महाप्रासाय महेश्वराय नमः ।
 ३० भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ॥ १९ ॥ शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ।
 शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ॥ २० ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं ते
 नमस्यन्ति शंकरम् । येऽर्चयन्ति हरिं भक्त्या तेऽर्चयन्ति वृषध्वजम् ॥ २१ ॥ ये
 द्विपन्ति विरुगाक्षं ते द्विपन्ति जनार्दनम् । ये रुद्रं नाभिजानन्ति ते न जान-
 न्ति केशवम् ॥ २२ ॥ व्यक्तं सर्वम् उमारूपम् अभ्यक्तं तु महेश्वरम् । उमाशंकर-

योगो यः स योगो विष्णुरुच्यते ॥ २३ ॥ अन्तरात्माभवेद्ब्रह्मा परमात्मा
 महेश्वरः । सर्वेषामेव भूतानां विष्णुरात्मा सनातनः ॥ २४ ॥ सर्वदुष्टप्रशमनं
 सर्वैश्वर्यफलप्रदम् । चामदेवं महाबोधदायकं पावकात्मकम् ॥ २५ ॥
 सर्वसौभाग्यदं नृणां सर्वकर्मफलप्रदम् । अवस्थात्रितपातीतं तुरीयं
 ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मविष्णवादिभिः सेव्यं सर्वेषां जनकं परम् ।
 ईशानं परमं विद्यात् प्रेरकं बुद्धिसाक्षिणम् ॥ २७ ॥ मायया मोहिताः शम्भोः
 न जानन्ति सुराः किल । जगद्गुरुम् महादेवं सर्व कारण कारणम् ॥ २८ ॥ यो
 वेदादौ स्वर्गः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः
 स महेश्वरः ॥ २९ ॥ न तत्र सूर्यो भानि न चन्द्रतारकं नेमा चिद्युतो भान्ति
 कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व तस्य भासा सर्वमिदं विभाति
 ॥ ३० ॥ एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै य इमांल्लोकानीशत ईशानीभिः ।
 यस्मिन्निदं सर्वमेतप्नोतं तस्मादन्यन्न परं किंचनास्ति । व्यापको हि भगवान्
 रुद्रः ॥ ३१ ॥ मामेव विदित्वा संसृतिपाशान् प्रमुच्यते । तस्मादहं पशुपाश-

भ को.

॥१८५॥

विमोक्षाकः । मामेव चिदित्वा सांस्तुतिकीं रुजं द्रावयति । तस्मादहं
 रुद्रो यः सर्वेषां परमागतिः ॥ ३२॥ काश्यां अव्ययं अनाद्यनन्तं वेदवेदान्त-
 वेद्यं अद्वैतं ज्योतिःस्वरूपं विश्वेश्वराभिधं लिंगं मामेवोपासितव्यम् ।
 भस्मदिग्धांगो रुद्राक्षभूषणो मामेव सर्वभावेन प्रपन्नः प्रधत्तैरेवाहमन्वहं
 पूजयः ॥ ३३॥ ब्रह्मा कृतांजलिः पूर्वस्यां दिशि विष्णुः मूर्धांजलिं कृत्वा
 दक्षिणस्यां दिशि अहर्निशं मासुपास्ते । अहं च तारकं शैवं मनुमुपदि-
 शामि ॥ ३४॥ तेनाधीतं श्रुतं तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि
 त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ ३५॥ ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति
 मानवाः । तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसारात् जन्मकोटिभिः ॥ ३६॥ येषां
 कोपो भवेत् ब्रह्मन् ललाटे भस्मदर्शनात् । तेषां उत्पत्तिसांकर्यं अनु-
 मेयं विपरिचिन्ता ॥ ३७॥ येषां नास्ति मुने अद्वा श्रौते भस्मनि सर्वदा ।
 गर्भाधानादिमंस्कारः तेषां नास्तीति निश्चयः ॥ ३८॥ येषां क्रोधो भवेत्
 भस्मधारणे ननुप्रमाणकैः । ने महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः

॥३६॥ धिग् भस्मरहितं भालं धिग् ग्राममशिवालयं । धिगानीशार्चनं जन्म
धिग् चिद्यामशिवाश्रयाम् ॥४०॥ नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥४१॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं
प्रातः सूर्यसमप्रभाम् । पाशांकुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् ।
त्रिनेत्रारक्तचसनां भक्तकामदुघां भजे ॥ ४२ ॥ नमामि त्वां महादेवीं
महाभयचिनाशिनीम् । महानुर्गप्रशमनीं महाकाश्वरूपिणीम् ॥४३॥
तापापहारिणीम् देवीं मुक्तिमुक्तिप्रदायिणीम् । अनन्तां विजयां शुद्धां
शरण्यां शिवदां शिवाम् ॥ ४४ ॥ अज्ञेया स्यादनन्तैः का नैकाऽलक्ष्या
छजा च या । यस्याः परतरं नारित सैयादुर्गा प्रकीर्तिता ॥४५॥ तां
दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम् । नमामि भवभीतोऽहं संसारा-
णवतारिणीम् ॥४६॥ दुर्गात् सन्त्रायते यस्मात् सा दुर्गा हीति कथ्यते ।
प्रपद्ये शरणं देवीं दुर्गे दुर्गं हरिं हर ॥ ४७॥ महालक्ष्मीश्च विद्महे सर्व-
सिद्धिरच धीमहि । - तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥४८॥ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्च-

रास्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणानुभौ विभर्मि अहमि-
 न्द्राग्नी अहमरिचनानुभौ । अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधामि ।
 अहं विष्णुमुक्कमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि ॥ ४६ ॥ अहं ब्रह्मस्व-
 रूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगच्छून्यं चाशून्यं च । अहमानन्दाना-
 नन्दा विज्ञानाविज्ञाने अहम् । वेदोऽहमेवेदोऽहम् । विद्याहमविद्याहम् ।
 अजाहमनजाहम् ॥ ५० ॥ या सांगोपांगवेदेषु चतुर्व्वकैव गीयते । अद्वैता
 ब्रह्मणः शक्तिः सा मां पातु सरस्वती ॥ ५१ ॥ या वर्णपदवाक्यार्थ-
 स्वरूपैरेव वर्त्तते । अनादिनिघनानन्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ ५२ ॥
 अन्तर्पामितया विश्वं त्रैलोक्यं या नियच्छति । ईश्वरी सर्वरूपैका सा
 मां पातु सरस्वती ॥ ५३ ॥ व्यक्ताव्यक्तगिरः सर्वे वेदाद्या व्याहरन्ति
 याम् । सर्व कामदुघा धेनुः सा मां पातु सरस्वती ॥ ५४ ॥ नमस्ते
 शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनी । त्वामहं प्रार्थये नित्यं विद्यादानविधा-
 यिनीम् ॥ ५५ ॥ भक्त जिह्वाग्रसदना पाशपुस्तकधारिणी । अक्षमूत्राक्षिशधरा

वाचि तिष्ठतु मे सदा ॥ ५६ ॥ भवानीं धारणां मेघां वाग्देवीं विधि-
बल्लभाम् । नमामि भवसन्तापनिर्वाणसुधानदीम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ब्रह्मस्वरूपं पूर्वाह्णं नाम अष्टाविंशतितम आह्निकः ।

सच्चिदानन्दरूपाय सर्वधीवृत्तिसाक्षिणे । नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणे-
ऽनन्तरूपिणे ॥ १ ॥ ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रयत्नं तत्त्वमसि ।
त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव केवलं धर्त्तासि । त्वमेव केवलं हर्त्तासि ।
त्वमेव खल्विदं ब्रह्मासि । त्वं साक्षादात्मासि नित्यं ॥ २ ॥ आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं
भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥ ३ ॥ अथ त्वं माम् । अथ पदचा-
त्तात् । अथ पुरस्तात् । अथ चोत्तरात्तात् । अथ दक्षिणात्तात् । अथ चोर्ध्वात्तात् ।
अवाधरात्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् ॥ ४ ॥ त्वं वाङ्मयः त्वं चिन्मयः ।
त्वमानन्दमयः त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सच्चिदानन्दद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि । त्वं गुणत्रयातीतः । त्वं कालत्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः ॥ ५ ॥

त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं
 चन्द्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । एकदन्ताय विद्महे वक्तुं डाग्रधीमहि । तन्नो
 दन्तो प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ अक्तानुकम्पितं देवं जगत्कारणमच्युतम् । आविर्भूतं
 च सुष्ट्यादौ प्रकृतं पुरुषात् परम् । एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी
 योगिनां वरः ॥ ७ ॥ नमो ब्रातपतये । नमो गणपतये । नमः प्रमथपतये ।
 नमस्तैस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय । चित्रचिनाशिने शिवसुताय श्रीशरदमूर्तये
 नमोनमः ॥ ८ ॥ एतद्वर्धशिरो योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्व-
 चिद्गैर्न बाध्यते । स सर्वतः सुखमेधते । न विभेति कदाचन ॥ ९ ॥ नृय-
 ग्रहे महाभागं प्रतिमासं निधौ वा जप्त्वा सिद्धमंत्रो भवति । महाचिन्मात्
 प्रमुच्यते । महापापात् प्रमुच्यते । महादोषात् प्रमुच्यते । स सर्वचिद्ग-
 वति । ॐ भद्रं कर्णेभि रिति शान्तिः । हरिः ॐ तत्सत् ॥ १० ॥ भूर्भुवः
 स्वस्त त्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् । सूर्य आत्मा
 जगत्तत्तस्त्युपश्च । सूर्यायै खल्विमानि भूतानि जायन्ते । नमस्त

आदित्य ॥ ११ ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि ।
 त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि । त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि । आदित्याद्वेदा जायन्ते ।
 आनन्दमयो ज्ञानमयो विज्ञानमय आदित्यः ॥ १२ ॥ सूर्योद्भवन्ति भूतानि
 सूर्येन पालितानि तु । सूर्ये लयं प्राप्नुवन्ति यः सूर्यः सोऽहमेव च ॥ १३ ॥
 रमन्ते योगिनोऽनन्ते निन्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्मा-
 भिधीयते । राममंत्रार्थविज्ञानी जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ १४ ॥ अकारा-
 क्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः
 ॥ १५ ॥ प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसंभवः । अर्द्धमात्रात्मको रामो
 ब्रह्मानन्दैक विग्रहः ॥ १६ ॥ वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं दुर्गां सूर्यचन्द्रमित्या-
 दीनि रामांगानि विना रामो विघ्नकरो भवति ॥ १७ ॥ नमो वेदादिरूपाय
 उक्काराय नमोनमः । रमाधराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्त्तये ॥ १८ ॥
 ऐहिकेषु च कार्येषु महापतसु कदाचन । नैव योज्यो राममंत्रः केवलं
 मोक्षसाधकः ॥ १९ ॥ ऐहिके समनुप्राप्ते मां स्मरेद्राम सेवकम् । सर्वथाहं

प्रदास्यामि रामभक्तस्य ईप्सितम् ॥ २० ॥ राम एव परं ब्रह्म राम
 एव परं तपः । राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्मात्माकम् ॥ २१ ॥
 गाणपत्येषु शैवेषु शाक्तसौरैरुचभीष्टदः । वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः
 फलाधिकः ॥ २२ ॥ ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च । स्वर्ण-
 रत्नयसुरापानभुक्तल्पायुतानि च ॥ २३ ॥ कोटिकोटिसहस्राणि उपपात-
 कजान्यपि । सर्वोद्यपि प्रणश्यन्ति राममन्त्रानुकीर्तनात् ॥ २४ ॥ भूतप्रेत-
 पिशाचाद्याः क्रूरमाण्डद्वह्वाराचक्षाः । दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्रप्रभा-
 वतः ॥ २५ ॥ ऐहलौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकम् । कैवल्यं
 भगवत्त्वं च मन्त्रोपसाधयिष्यति ॥ २६ ॥ गत्वापि मातरं मोहादगम्या-
 श्चैव योयितः । उपास्यानेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ २७ ॥
 महापातकपापिष्ठसंगत्या सञ्चितं च यत् । नाशयेत्तत्कथालापशयनासन-
 भोजनैः ॥ २८ ॥ पितृमातृवधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमद्यं च यत् । तदनुष्ठान-
 मात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ २९ ॥ अवस्थात्रितयेष्वेव बुद्धिपूर्वमद्यं च यत् ।

तन्मन्त्रस्मरणेनैव निःशेषं प्रविलीयते ॥ ३० ॥ येषु येऽपि देशेषु रामभद्र
 उपास्यते । दुर्भिलादिभ्यं तेषु न भवेत्तु कदाचन ॥ ३१ ॥ शान्तः
 प्रसन्नवदनो ह्यक्रोधो भक्तवत्सलः । अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि
 न विद्यते ॥ ३२ ॥ सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् । ददा-
 त्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णुपदं च यत् ॥ ३३ ॥ प्रतियोगिविनिर्मुक्त-
 ब्रह्मविद्यैकगोचरम् । अखण्डनिर्विकल्पं तत् रामचन्द्रपदं भजे ॥ ३४ ॥
 यो रामः कृष्णतामेत्य सार्वोत्थं प्राप्य लीलया । अतोपयत् देवमौनि-
 पटलं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ ३५ ॥ सच्चिदानन्द रूपाय कृष्णायक्तिष्ट
 कर्मणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ ३६ ॥ ब्रह्मण्यो
 देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । ब्रह्मण्यः पुंडरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णु-
 रञ्जितः ॥ ३७ ॥ सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं दैव्यताम्यरम् । द्विसुजं ज्ञान-
 मुद्राढ्यं वनमालायुतं हरिम् ॥ ३८ ॥ गोपगोपीगवावीतं सुरद्रुमलताश्रितम् ।
 दिव्यालंकरणोपेतं रत्नपंकजमध्यगम् ॥ ३९ ॥ कालिन्दीजलकल्लोलसंगि-

माखनसेवितम् । चिन्तयन् चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतः ॥ ४० ॥ एक
मेवाद्वयं ब्रह्म मायया च धतुष्टयम् । रोहिनीतनयोविश्व अकारान्नरसम्भवः
॥ ४१ ॥ उकारान्नर सम्भूतः प्रद्युम्नस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकोऽनिन्दोऽसौ
मकारान्नरसम्भवः ॥ ४२ ॥ अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रति-
ष्ठितम् । कृष्णात्मिका जगत् कर्त्री प्रकृतिश्चैव रुक्मिणी ॥ ४३ ॥ ब्रजस्त्री-
जनसंभूतः श्रुतिभ्यो ज्ञानसंगतः । प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
तस्मादौकारसम्भूतो गोपालो विश्वसंस्थितः ॥ ४४ ॥ सत्त्वरजस्तमश्चैव
अहंकारश्चतुर्भुजः । पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम् । बालस्वरूप-
मित्यन्तं मनश्चक्रं निगद्यते ॥ ४५ ॥ आद्यामाया भवेच्छाङ्गं पद्मं विश्वं करे
स्थितम् । आद्याविद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ॥ ४६ ॥ एको विष्णु-
रनेकेषु जंगमस्यावरेषु च । काण्ठे बहिस्तिले तैलं घृतं क्षीरे यथा भवेत्
॥ ४७ ॥ सर्वभूतस्थमेकं वै नारायणं कारणरूपं अकारणं परं ब्रह्मोम् ।
नारायणाय विद्महे । वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ४८ ॥

नारायणपरो ज्योतिः आत्मा नारायणः परः । नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं
नारायणः परः । नारायण परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ॥ ४६ ॥
यत् सर्वहृदयागारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् । वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं
भजे ॥ ५० ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ब्रह्मरूपं उत्तरार्द्धं नाम एकोनत्रिंशत् आह्निकः ।

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं
कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिचर्तयेद्यत् ॥ १ ॥ मनो गुणान्वै सृजते
बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि । शुक्तानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः
सवर्णाः स्रुतयो भवन्ति ॥ २ ॥ अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्यमयो
मत्स्रस्व उद्विचष्टे । मनः स्वर्लिंगं परिगृह्य कामान् जुपन्निबद्धो गुणसंग-
तोऽसौ ॥ ३ ॥ दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्-
व्रतानि । सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ४ ॥
समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् । असंयतं

यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिरचेदपरं किमेभिः ॥ ५ ॥ मनोयशेऽन्ये ह्यभ-
 वन् स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति । भीष्मो हि देवः सहस्रः संहो-
 यान् गुंत्पाद्वशे तं स हि देवदेवः ॥ ६ ॥ तं दुर्जयं शत्रुमसद्यवेगमरुन्तुदं
 तन्न विजित्य केचित् । कुर्वन्त्यसद्विश्रमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासोनरिपून्
 विभूढाः ॥ ७ ॥ देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः ।
 ण्योऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ८ ॥ जनस्तु
 हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमपोस्तत् । जिह्वां क्वचित्
 संदशति स्वदद्विस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ॥ ९ ॥ दुःखस्य हेतुर्यदि देव-
 तास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् । यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित् क्रुध्येत
 कस्मै पुरुषः स्वदेहे ॥ १० ॥ आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र
 निजस्वभावः । न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृया स्यात् क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न
 दुःखम् ॥ ११ ॥ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते
 च । ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ १२ ॥ कर्मो-

ऽस्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्वि जडाजडत्वे । देहस्त्वचित् पुरुषो-
 ऽयं सुपर्णः क्रुष्येत कस्मै न हि कर्म मूलम् ॥ १३ ॥ कालस्तु हेतुः सुख-
 दुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य
 तत्स्पात् क्रुद्धेयत कस्मै न परस्य बन्धम् ॥ १४ ॥ न केनचित्कापि कथं-
 चनास्य बन्धोपरागः परतः परस्य । यथाऽहमः संसृतिरुषिणः स्यादेवं प्रबुद्धो
 न विभेति भूतैः ॥ १५ ॥ एतां समास्थाय परात्मनिष्ठा मध्यासितां पूर्वतमे-
 र्महर्षिभिः । अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दांघ्रिनिपेयवै ॥ १६ ॥
 कुतोऽशिवं त्वच्चरणं बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् । पिवन्ति
 ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहं भृतां देहकृदस्मृतिच्छिदं ॥ १७ ॥ विमोहितोऽयं जन
 ईश मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् । सुखाय दुःखप्रभवेपु सज्जते
 गृहेषु योषित् पुरुषश्च वञ्चितः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्रमानुप
 कथञ्चिदव्यंगमयत्नतोऽनघ । पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे
 पतितो यथा पशुः ॥ १९ ॥ ममैव कालोऽजित निष्फलो गतो राज्य

अथोन्नद्धमदस्य भूतेः । मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्यासज्जमानस्य
 दुरन्तचित्तया ॥ २० ॥ कलेवरेऽस्मिन् घटकुड्यसन्निभे निरुद्धमानो नरदेव
 इत्यहम् । वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गा पर्यटंस्त्वागणयन् सुदुर्मदः ॥ २१ ॥
 प्रमत्समुच्चैरिनिफृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विपयेषु बालसम् । त्वमग्रमत्ताः
 सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरियाखुमन्तकः ॥ २२ ॥ पुरा रथैर्हम-
 परिष्कृतैश्चरन्मतंगजैर्वा नरदेवसंज्ञितः । स एव कालेन दुरत्ययेन ते कले-
 वरो विदकुम्भमस्मसंज्ञितः ॥ २३ ॥ निर्वित्य दिक्क्ष्वन्नमभूतचिग्रहो वरा-
 सनस्रः समराजवन्दितः । गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योधितां क्रीडाश्रुगः पूरुष
 ईश नीयते ॥ २४ ॥ करोति कर्माणि तपस्तु निष्ठितो निवृत्तभोगस्तद-
 पेक्षया ददत् । पुनश्च श्रूयेयमहम् स्वराडिति प्रवृद्धतर्पो न सुखाय कल्प-
 ते ॥ २५ ॥ भयापवर्गो ब्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यभ्युत सत्समागमः ।
 सत्संगमो यदि तदैव सद्गतौ परावरेण त्वयि जायते मतिः ॥ २६ ॥ मन्ये
 ममानुग्रह ईश ते कृतो राजयानुवन्धापगमो गृहच्छया । यः प्रायति

साधुभिरेकर्यया वनं विचित्रद्विरखल्लभूमिपैः ॥ २७ ॥ न कामयेऽन्यं
 तत्र पादसेवनादकिञ्चनप्रार्थ्यतमादरं विभो । आराध्य कस्त्वां क्षापवर्गदं
 हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥ २८ ॥ तस्माद्विसृज्याशिप ईश
 सर्वतो रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः । निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां जप्ति-
 मात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहम् ॥ २९ ॥ चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवि-
 तृप्यडमित्रोऽलब्धशान्तिः कथञ्चित् । शरणं ससुपेतस्त्वत्पदाब्जं परा-
 त्मन्नमयमृतमशोकं पाहि माऽऽपन्नमीश ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच । सार्व-
 भौम महाराज मतिस्ते विमलोर्जिता । वरैः प्रलोभितस्यापि न कामै-
 र्विहता यतः ॥ ३१ ॥ प्रलोभितो वरै यस्त्वमप्रमादाय चिद्धि तत् । न
 धीर्मथ्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ॥ ३२ ॥ युञ्जानानामभक्तानां
 प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणवासनं राजन्हृश्यते पुनरुत्थितम् ॥ ३३ ॥
 विचरस्व महीं कामं मयावेशितमानसः । अस्त्वेव नित्यदा तुभ्यं भक्ति-
 मय्यनपायिनी ॥ ३४ ॥ चात्रवर्मे स्थितो जन्तून् न्यववीर्मृगयादिभिः ।

समाहितस्तत्तपसा. जह्यायं महुपाश्रितः ॥ ३५ ॥ जन्मन्यनन्तरे राजन्सच-
भूतसुहृत्तमः । भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे त्रिशत्तमे आह्निके प्रबुद्धगीतं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप । पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीची-
प्रयुर्दिशम् ॥ १ ॥ तेषिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः । प्रजाविवृ-
द्धये यत्तान्देवर्पिस्तान्दर्श ह ॥ २ ॥ उवाच चाय. हर्षश्चाः कथं स्रक्ष्यथ
वै प्रजाः । अदृष्टान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥ ३ ॥ तथैक-
पुरुषं राष्ट्रं बिलं चाहृष्टनिर्गमम् । बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चली-
पतिम् ॥ ४ ॥ नदीमुभयतो चाहो पञ्चपञ्चाहुतं गृहम् । कचिद्धंसं
चित्रकथं क्षौरपण्यं स्वयंभ्रमिम् ॥ ५ ॥ कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विप-
श्चितः । अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गे करिष्यथ ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ।
तन्निशम्याथ हर्षश्वा औत्पत्तिकमनीषया । वाचःकूटं तु देवर्पेः स्वयं
विममृशुर्धिया ॥ ७ ॥ भूः खेत्रं जीविसंज्ञं यदनादि निजबन्धनम् । अदृष्टा

तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ८ ॥ एक एवेश्वरस्तुगो भगवान्स्वा-
 अयः परः । तमदृष्ट्वाऽभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ९ ॥ पुमान्नेवैति
 ग्रदुगत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा । प्रत्यग्धामाऽविद इह किमसत्कर्मभि-
 भवेत् ॥ १० ॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता । तन्निष्ठा-
 मगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं
 कुमार्यवत् । तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥ सृष्ट्यप्य-
 यकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् । मत्तस्य तामविज्ञाय किमसत्कर्म-
 भिर्भवेत् ॥ १३ ॥ पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुर्योऽद्भुतदर्पणम् । अध्यात्म-
 मबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोज्ञा-
 नुदर्शनम् । विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥ कालचक्रं
 भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ॥ स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्म-
 भिर्भवेत् ॥ १६ ॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् । कथं तद-
 नुरूपाय गुणविश्रम्भ्युपक्रमेत् ॥ १७ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे त्रिंशत्तमे आह्निके नारदकृतं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः । तपः सत्यदयादानेष्वर्धं हसति
 द्वापरे ॥ १ ॥ कलौ तु धर्महेतूनां तुर्व्याशोऽधर्मं हेतुभिः । एधमानैः क्षीय-
 माणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥ २ ॥ प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रि-
 याणि च । तदा कृतयुगं विद्यात्ज्ञाने तपसि यद्वृत्तिः ॥ ३ ॥ यदा कर्मसु काम्येषु
 भक्तिर्भवति देहिनाम् । तदात्रेता रजोवृत्तिः इति जानीहि बुद्धिमन् ॥ ४ ॥
 यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथमत्सरः । कर्मणां चापि काम्यानां
 द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ ५ ॥ यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
 शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥ ६ ॥ सत्यं नास्ति दया
 दानं तपः शौचं न विद्यते । सत्यं निराश्रयं नित्यं दया च विधया मत्ता
 ॥ ७ ॥ नाथहीनः सदा धर्मः शान्तिः पतिमुत्तैर्विना । स्थानभ्रष्टः कलौ न्यायः
 सारल्यं सत्युनिश्चितम् ॥ ८ ॥ वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
 धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ ९ ॥ सत्यत्वे धाष्ट्यमेवैव
 साधुत्वे दम्भ एव च । विप्रत्वे सूत्रमेव स्यात् पारिहित्ये चापलं वचः ॥ १० ॥

शालग्रामो मानपिण्डः सर्वे नास्तिकवृत्तयः । शिवपूजां परित्यज्य मानवाना-
 मुपासनम् ॥११॥ जना अधासुरायन्ते शाठ्यदुष्कर्मकारिणः । इह सन्तो चिपी-
 दन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ॥१२॥ कुकर्मणि समासक्ता अधमनिरताः कलौ ।
 वरं विप्रेभ्यश्चण्डाला येषु धर्मो भवेत् क्वचित् ॥१३॥ देवाः स्वर्गात् प्रजायन्ते
 प्रवृत्ते तु कृतेयुगे । जायते नरकात् पापी युगे अन्त्ये समागते ॥१४॥ दुष्टाः सत्य-
 युगे ये च ते भवन्ति कलाविह । कलौ ये साधवः केचित् सम्भवन्ति युगा-
 न्तरे ॥१५॥ पूर्वं ये राक्षसा जाताः ते कलौ ब्राह्मणाः स्मृताः । असत्यवा-
 दिनः सर्वे दाम्बिमा जनवञ्चकाः । पाखण्डनिरताः प्रायो वेदनिन्दाकरा-
 स्तथा ॥१६॥ वसुन्धरा पापपूर्णा चेष्टा सिद्धिकरी गता । विद्या चार्थकरी
 जाता ज्ञानं दूरतरं गतम् ॥१७॥ सरस्वती नाकगता पौरुषं प्रलयं गतम् ।
 पाण्डित्यमानिनोमूढास्तथा धार्मिकमानिनः ॥१८॥ बालका दृढसदृशा
 युवका गुरुनिन्दकाः । पुस्तकस्था भवेद्विद्या पुत्राश्च गुरुतर्जकाः ॥१९॥
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेपोपजीविनः । धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्त-

मासनम् ॥ २० ॥ तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः ।
 पाखण्डनिरताः सन्तो चिरक्ताः सपरित्रहाः ॥ २१ ॥ अग्रता चट्वोऽशौचा
 वेदाः पाखण्डदूषिताः । आश्रमा यवनैः रुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा । न
 योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियोनरः ॥ २२ ॥ रत्नबुद्ध्या
 भस्मराशिं कुण्ठे सञ्चयं जनः । अमृतं च परित्यज्य विपं नित्यं
 निपेवते ॥ २३ ॥ सर्वे लुब्धका मर्त्याः लुब्धभाग्या महाशनाः । दुर्मगा
 भूरितर्पाश्च निर्दयाः शुष्कवैरिणः ॥ २४ ॥ होनाः पिशाचसन्दर्शाः किराटाः
 कूटकारिणः । मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या लुपद्रुताः ॥ २५ ॥ नित्य-
 मुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरपीडिताः । अनावृष्टिभयान्तो वै राजन्यैर्दस्यु-
 धर्मभिः ॥ २६ ॥ राजानश्च प्रजाभक्ताः शिक्षोदरपरा द्विजाः । दस्यून्क्रुष्टा
 जनपदाः भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥ २७ ॥ अट्टशूला जनपदाः शिवशूला
 द्विजातयः । कामिन्यः केशशूलिन्यो मानवाः पशुभिः समाः ॥ २८ ॥
 कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिणश्च स्त्रियोऽसतोः । हस्वकाया महाहारा-

पूजितश्चादृतोऽपि वा । नृणां धुनोति भगवान् हृतस्यो जन्मायुता-
 शुभम् ॥ ४७ ॥ यथा हेमिस्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् । पृव-
 मात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४८ ॥ विद्यातपःप्राणनिरोध-
 मैत्रीतीर्थाभिर्पेकव्रतदानजप्यैः । नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे
 भगवत्यनन्ते ॥ ४९ ॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारमुक् । कुश-
 लान्पाशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ५० ॥ कलेदोपनिधे राजन्नस्ति
 ह्येको महान् गुणः । कीर्त्तिनादेव कृष्णस्य मुक्तसंगः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥
 कृते यद्व्यायते विष्णुं व्रतायां यजतो मलैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ
 तद्वरिर्कीर्त्तिनात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे कलिस्वरूपनिर्णयोनामैकविंश ब्रान्हिकः ।

वसन्ति प्राणिनो ये च कर्मबन्धनिबन्धनाः । सर्वे तेऽपि वशं यान्ति
 यमस्य भगवन् किल ॥ १ ॥ आयुषोऽन्ते तथा यान्ति यातनास्तत्प्रचो-
 दिताः । यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथयोनिषु । जन्तवः परि-

वर्त्तन्ते शास्त्राणामेव निर्णयः ॥ २ ॥ येन यावान् यथा घर्मोऽधर्मो विह
समीहितः । स एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ३ ॥ सर्वे कर्मा-
नुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः । मग्भवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि
चानघाः ॥ ४ ॥ नरकस्योऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति । नारक्यां
निर्बृती सत्यां देवमायाविमोहिताः ॥ ५ ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु दुःख-
तन्त्रेष्वतन्निवृतः । कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥ ६ ॥
एवं स्वभरणाकणं नत्क्लेशादयस्तदा । नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा
इव गोजरम् ॥ ७ ॥ आस्तेऽध्यजातनिर्वेदो त्रियमाणः स्वयं
भृतैः । जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ ८ ॥ अथमत्या-
द्युपन्यस्तं आहरन् गृहपालवत् । आमयाव्यप्रदीप्ताग्निः अल्पाहारोऽल्प-
चेष्टितः ॥ ९ ॥ वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंस्कन्नाडिकः । कासश्वासकृता-
यासः कण्ठे धुरधुरायते ॥ १० ॥ शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वच-
न्भुभिः । वाच्यमानोऽपि न व्रते कालपाशवशं गतः ॥ ११ ॥ एवं कुटुम्ब-

भूर्यपद्मा गतहियः । शम्भत् कटुकभाषिण्यचौर्यशमायोरु साहसाः ॥ २६ ॥
 पितृव्रातृसुहृज्जातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः । श्यालिकाश्यालसंवादा
 दीनाः रक्षैषाः कलौ जनाः ॥ ३० ॥ तत्तुष्टिप्रसुता गेहे श्यालको बुद्धि-
 दायकः । उदरम्भरयो जीना दम्पतीनां च कलकनम् ॥ ३१ ॥ उपदेशे
 स्त्रियः शक्ताः श्यालका गुरुहपिणः । स्त्रीबान्धवा गृहे देवाः स्त्रीणां क्रीडा-
 मृगा जनाः ॥ ३२ ॥ दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मार्गैश्च व्यावहारिके । स्वीकार
 एव शौदाहे स्त्रियश्च कलहप्रियाः ॥ ३३ ॥ दूरे वार्ययनं तीर्थं यशोर्थं
 धर्मसंयनम् । कुटुम्बभरणे दाक्ष्यं धनलिप्सा पदे पदे ॥ ३४ ॥ कलौ काकि-
 निकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः । त्यक्ष्यन्ति च प्रधानं प्राणान् हनिष्यन्ति
 स्वकानपि ॥ ३५ ॥ न रक्षिष्यन्ति मनुजाः त्यक्त्वै पितरावपि । पुत्रान्
 सर्वार्थकुशलान् क्षुद्राः शिश्रोदरम्भराः ॥ ३६ ॥ त्रिशद्विंशतिचर्पाणि
 परमायुः कलौयुगे ॥ ३७ ॥ कृकर्मचरणान् सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
 पदार्थाः संस्थिता भूमौ वोजहीनास्तुपा यथा ॥ ३८ ॥ विद्रोर्भागवती

वास्तां गेहे गेहे जने जने । कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥३६॥
 अत्युग्रभूरिकर्मणो नास्तिका रौरवा जनाः । तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु
 तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ४० ॥ कामकोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
 तपसि तेऽपि तिष्ठन्ति तपःसारस्ततो गतः ॥ ४१ ॥ मनोऽजयासथा
 लोभात् दुष्भात् पात्रण्डसंश्रयात् । शास्त्राभ्यासपरित्यागात् ध्यान-
 योगफलं गतम् ॥ ४२ ॥ पंडितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव । पुत्र-
 स्योत्पादने दत्ता अदत्ता मुक्तिसाधने । न हि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदाय
 पुरःसरा ॥ ४३ ॥ कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं त्रैलोक्यनाथानतपाद-
 पंकजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युते पचन्ति पात्रण्डविभिन्नचेतसः
 ॥ ४४ ॥ पलामधेयं त्रियमाण आतुरः पतन् स्थलन् वा विवशो गृणन्
 पुमान् । विमुक्तकर्मागल उत्तमां गतिम् प्राप्नोति यद्यन्वि न तं कलौ
 जनाः ॥ ४५ ॥ पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसंभवान् । सर्वान्
 हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४६ ॥ श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः

भरणे व्यापृतात्माऽजितेन्द्रियः । त्रियते रुदतां स्वानाम् सुदारुण रुजा-
 स्तधीः ॥१२॥ यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ । दृष्ट्वा सुभीतभीतो-
 ऽसौ शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥ १३ ॥ यातनादेह आवृत्त्य पार्श्वैर्वद्ध्वा गले
 बलान् । नयतो दीर्घमध्वानं द्रक्ष्यं राजभद्रा यथा ॥ १४ ॥ तयोर्नि-
 र्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जात वेपथुः । पथिरवभिर्भव्यमाण आर्तोऽघं स्वमनु-
 स्मरन् ॥ १५ ॥ तुतुदुपरीतोऽर्कदवानलानिलैः मन्तप्यमानः पथितपन्त-
 बालुके । कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितः चलत्यशक्तोऽपि निराश्र-
 मोदके ॥ १६ ॥ योजनानां सहस्राणि नवति नव चाध्वनः । त्रिभिर्मुहुः
 तैर्द्वीभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥ १७ ॥ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयि-
 त्वोन्मुक्तादिभिः । आत्ममांसादनं क्वापि स्ववृत्तं परतोऽपि वा ॥ १८ ॥ जीव-
 तरचान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्ममसादन । सर्पवृश्चिकदंशार्चैर्दशद्विशचात्मवैशसम्
 ॥ १९ ॥ कुन्तनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनम् । पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो
 रोधनं चाम्युगत्तयोः ॥ २० ॥ यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः ।

भुंक्तं नरो वा नारी वा मित्रः संगेन निर्मिताः ॥ २१ ॥ स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाश-
 हस्तं वदन्ति यमः किल तस्य कर्णस्मृते । परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरह-
 मन्यनृणामवैष्णवानाम् ॥ २२ ॥ कमलनयन चासुदेव विष्णो धरणि-
 धराच्युत शंखचक्रपाणे । भवशरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट्ट दूरतरेण
 तानपापान् ॥ २३ ॥ नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किन्त्वया
 नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥ २४ ॥ नारायणेति शब्दोऽस्ति वाक्
 चापि वशवर्त्तिनी । तथापि नरके मूढाः पतन्तीति किमनुतम् ॥ २५ ॥
 पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकष्टलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्तैकलभ्ये पुरूपे
 पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥ २६ ॥ न चेदिहैवापचिति यथाहसः
 कृतस्य कुर्यान्मन उक्तिपाणिभिः । ध्रुवं स वै प्रेक्ष्य नरकानुपैति ये कीर्तिता
 मे भवन्तिभगवातनाः ॥ २७ ॥ तस्मात्पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत
 मृत्योरविषयतात्मना । दोषस्य दृष्टा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत
 रुजां निदानवित् ॥ २८ ॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नव्यात्मनोऽहितम् ।

करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम् ॥ २६ ॥ क्वचिन्निवर्तते भद्रा-
 त्क्वचिञ्चरति तत् पुनः । प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् ॥ २७ ॥
 कर्मणा कर्मनिर्हारी न ह्यात्यन्तिक इष्टते । अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं
 विमर्शनम् ॥ २८ ॥ नाऽश्नतः पथ्यमेवाहं व्याधयोऽभिभवन्ति हि । एवं
 नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय कल्पते ॥ २९ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च
 दमेन च । त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ ३० ॥ देहवाग्बुद्धि-
 जं धीराः धर्मज्ञाः अद्धयान्विताः । क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिचानलः
 ॥ ३१ ॥ केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अघं धुन्वन्ति
 कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ ३२ ॥ न तथा ह्यघवान् राजन्पूर्येत तप-
 आदिभिः । यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुपनिपेयया ॥ ३३ ॥ सध्रीचीनो
 ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः । सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः
 ॥ ३४ ॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनन्ति
 राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः ॥ ३५ ॥ सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोर्निवे-

शितं तद्गुणरागि रैरिह । न ते यमं पाशभृतश्च तद्गदान्स्वप्नेऽपि पश्यन्ति
हि चीर्णनिष्कृताः ॥ ३६ ॥ नैकान्तिकं तद्वि कृतेऽपि निष्कृतं मनः पुनर्धा-
वति चेदसत्पथे । तत्कर्मनिर्हीरमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः
॥ ४० ॥ स चै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे । अहैतुक्यप्रतिहता
ययाऽऽत्मा संप्रसीदति ॥ ४१ ॥ चासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयात्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥ ४२ ॥ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां
विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥ ४३ ॥
धर्मस्य ह्यापवर्गस्य नार्थोऽर्थोयोपकल्पते । नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो
लाभाय हि स्मृतः ॥ ४४ ॥ कामस्य नेन्द्रियप्रीतिलोभो जीवेत यावता ।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥ ४५ ॥ वदन्ति तत्तत्त्वविद-
स्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दघने ॥ ४६ ॥
तच्छ्रद्धाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्ता । पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या
श्रुतगृहीतया ॥ ४७ ॥ अतः पुम्भिर्द्रिजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः । स्वनुष्ठि-

तस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ ४८ ॥ तस्मादेकेन मनसा भगवान्सा-
 त्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ ४९ ॥
 यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् । क्षिन्दन्ति कोविदास्तस्य को
 न कुर्यात्कथारतिम् ॥ ५० ॥ शुश्रूषोः श्रद्धानस्य चासुदेवकथारुचिः ।
 स्थान्महत्सेवया विप्राः पुरयतीर्थनियेषणात् ॥ ५१ ॥ शृण्वतां स्वकर्थां
 कृष्णः पुरयश्रवणकीर्त्तनः । हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम्
 ॥ ५२ ॥ नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया । भगवत्युत्तमश्लोके
 भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ ५३ ॥ तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।
 चेत्त एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ ५४ ॥ एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भ-
 क्तियोगतः । भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य जायते ॥ ५५ ॥ भिद्यते
 हृदयग्रन्थिशिष्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनी-
 श्वरे ॥ ५६ ॥ नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ।
 न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ५७ ॥

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मत्वाः । वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः
क्रियाः ॥ ५८ ॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः । वासुदेवपरो धर्मो
वासुदेवपरा गतिः ॥ ५९ ॥ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं
पुण्यपशो मुरारेः । भवान्बुधिवत्सपदं परं पदं पदं यद्विपदां न
तेषाम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमक्तिहोस्तुमे निरयनिवागणं नाम द्वात्रिंश आह्निकः ।

बृहोऽयं मानुषोऽनित्यः पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो चीर
सर्वाथैवघ उच्यते ॥ १ ॥ नेह यत्कर्मधर्माय न विरागाय कल्पते ।
न तीर्थपादसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ २ ॥ योऽद्य चेणात्मना नित्यं
न धर्मं न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्याचरैरपि ॥ ३ ॥
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशोधुचम् । नाऽचिनोति स्वयं कल्पः
स वाच्यः शोच्य एव च ॥ ४ ॥ एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति
यः । शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ५ ॥ वेदप्रणिहितो धर्मो

ह्याधर्मस्तद्विपर्ययः । वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥ ६ ॥
 विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः । अधर्मशाखाः पञ्चवेमा धर्मज्ञोऽ-
 धर्मवत्त्यजेत् ॥ ७ ॥ धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यच्चोदितः ।
 उपधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥ ८ ॥ धर्म इत्युपधर्मेषु नम्र-
 रक्तपटादिषु । प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु ॥ ९ ॥ स जी-
 वति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति । गुणधर्मविहीनो यो निष्फलं तस्य
 जीवनम् ॥ १० ॥ आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिर्नरा-
 णाम् । धर्मो हि तेपामधिको विशेषः धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ ११ ॥
 एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते । एको नु भुङ्क्ते सुकृतम् एक एव च
 दुष्कृतम् ॥ १२ ॥ यत् प्रातः संस्कृतं चात्र सायं तच्च विनश्यति । तदीय-
 रससंपुटे काये का नाम नित्यता ॥ १३ ॥ अस्थिस्तम्भं स्नायुवद्धं मांस-
 शोणितलेपितं । चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरीषयोः ॥ १४ ॥ जराशोक
 विपाकार्तं रोगमन्दिरमातुरम् । दुष्पूरं दुर्धरं दुष्टं सदोषं क्षणभंगुरम्

॥ १५ ॥ कृमि विड् भस्मसंज्ञान्तं शरीरमिति वर्णितम् । अस्थिरेण स्थिरं
 कर्म कुतो न साधयेत् सदा ॥ १६ ॥ कायं मलीमसः कायो दौर्गन्ध्याद्या-
 त्मकोऽशुचिः । क गुणाः सौमनस्याद्या ह्याध्यासोऽविद्यया कृतः ॥ १७ ॥
 ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसंकटम् । यदि वेद न याचेत नेति नाह-
 यदीश्वरः ॥ १८ ॥ जिजीविषूणां जीवानां आत्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः । क उत्त-
 सहेत तं दातुं भिन्नमानाय विष्णवे ॥ १९ ॥ सर्वेषामपि भूतानां नूनं
 स्वात्मैव बल्लभः । तस्यैव बल्लभत्वेन पुत्रवित्तादयः प्रियाः ॥ २० ॥ यथा
 देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् । तत् परचान् ममतालम्ब्यस्तुतवित्त-
 गृहादयः ॥ २१ ॥ देहोऽपि ममताभाक्चैत् तर्हसौ नात्मवत् प्रियः । जीर्य-
 त्यपि यतो देहे जीविताशा बलीयसी ॥ २२ ॥ पुष्णति यानधर्मेण स्व-
 बुद्ध्या च अपरिहृतः हिरवन्ति तेऽकृतार्थं तम् प्राणारायः सुतादयः ॥ २३ ॥
 न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः । मित्राणि रिपवश्चैव
 निश्चीयन्ते सदार्थतः ॥ २४ ॥ कारणत् प्रियतामेति द्रष्टव्यो भवति कार-

णात् । अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ॥ २५ ॥ मानुषा
 मनुजव्याघ्र साभिलाषाः सुतान् प्रति । लोभात् प्रत्युपकाराय नन्वेतान्
 किं न पश्यसि ॥ २६ ॥ वृत्तं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः
 सारसाः । निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति वनिता अष्टं नृपं मन्त्रिणः । पुष्टं पर्यु-
 पितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः सर्वः कार्यवशात् सदाभिरमते
 कस्यापि को वल्लभः ॥ २७ ॥ यथा घानासु वै घाना भवन्ति न भवन्ति
 च । एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीश मायया ॥ २८ ॥ भूतैर्भूतानि भूतेशः
 मृजयत्यवति हन्त्यजः । आत्ममृष्टैरस्वतन्त्रैः अनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ २९ ॥
 देहेन देहिनो राजन् देहादेहोऽभिजायते । बीजादेव यथाबीजं देहार्थ इव
 शाश्वतः ॥ ३० ॥ देह्यज्ञोऽजितपङ्क्तो नो नेच्छन् कर्माणि कार्यते । कोश-
 कार इवात्मानं कर्मणाऽच्छाद्य मुह्यति ॥ ३१ ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि
 जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥ ३२ ॥
 लब्ध्वा निमित्तमन्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत । यथायोनौ यथाबीजं स्व-

भावेन बलीयसा ॥ ३३ ॥ स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ।
 शिशून् चन्दुभिरुत्पृष्टान् अकल्पैः पोषर्क्षणे ॥ ३४ ॥ सर्वार्थसम्भवो देहो
 जनितः योयितो यतः । न तयोर्यीति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ३५ ॥
 यस्तयोर्यात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च । वृत्तिं न दद्यात्सं प्रेत्य स्वमांसं
 खादयन्ति हि ॥ ३६ ॥ माद्वरं पितरं वृद्धं भार्यो साध्वीं सुतं शिशुम् ।
 गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽविभ्रत् स्वसन् धृतः ॥ ३७ ॥ कोऽनुलोकै
 मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् । प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परम्
 ॥ ३८ ॥ उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी तु मध्यमः । अश्रद्धयोऽधमः
 कुर्यात् अकस्तीच्वरितं पितुः ॥ ३९ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता
 मूर्तिः प्रजापतेः । आत्मा मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः ॥ ४० ॥
 दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्य चातिथिः स्वयम् । अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्व-
 भूतानि चात्मनः ॥ ४१ ॥ पुत्रेण जयते लोकानिते सत्यवती श्रुतिः ।
 ब्रह्मदण्डहतः पापो वेनो यत् अतरत्तमः ॥ ४२ ॥ एकेनापि सुवृत्तेण पुष्पि-

तेन सुगन्धिना । वास्यते तद् वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं तथा ॥ ४३ ॥ पति-
रेव गतिः स्त्रीणां पतिः प्राणश्च सम्पदः । धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुः
सेतुर्भवार्णवे ॥ ४४ ॥ पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं महत् । प्रकामं
भर्तारि प्रीते कः कामो नु दुरागमः ॥ ४५ ॥ पतिर्नारायणः स्त्रीणां पति-
धर्मः सनातनः । सर्वं कर्म वृथा तासां स्वामिनां विमुखाश्च याः ॥ ४६ ॥
चिच्छोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेत् पति-
रूपधरो हरिः ॥ ४७ ॥ सर्वे पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पति-
भयातुरं जनम् । स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधिमन्यते
परम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे देहवृत्तं नाम त्रयस्त्रिंश आह्निकः ।

इन्द्रियाणि वशीकृत्य गृहे चैव वसेन्नरः । तर्हि तद्धि कुरुदोत्रं नैमिषं
पुष्करं तथा ॥ १ ॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यांति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिम् ॥ २ ॥ स्वकर्मधर्मो-

जितजीवितानां शास्त्रेषु दारेषु सदा रतानाम् । जितेन्द्रियाणामतिथि-
 प्रियाणां गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ३ ॥ यः पट्सपत्नान् विजि-
 गीपमाणे गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम् । अत्येति दुर्गाश्रित उर्जिता-
 रीन् क्षीणेषु कामं विचरेद् विपरिचत् ॥ ४ ॥ भयं प्रमत्तस्य वनेऽपि
 दृष्टव्यतः स अस्ते सहस्रदुःखिनः । जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहा-
 श्रमः किं नु करोत्यवद्यम् ॥ ५ ॥ वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेऽपि
 पञ्चेन्द्रियनियग्रहस्तपः । आसक्तचित्तस्य वनं निरोधनम् निधृष्टरागस्य गृहं
 तपोवनम् ॥ ६ ॥ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् । व्यसना-
 ण्वचमयेति जलयानैर्यथार्णवम् ॥ ७ ॥ गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो
 वटोरपि । तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलौक्यता ॥ ८ ॥ आश्रमा-
 पसदा ह्येते तथाश्रमचिह्नश्रकाः । देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुक-
 म्पया ॥ ९ ॥ यः प्रव्रज्य गृहादेव त्रिवर्गावपनात् पुरः । पुनः सेवेत तान्
 भिक्षुः स वै चान्ताश्रयपन्नपः ॥ १० ॥ 'भावदत्त' क्रियादत्त' द्रव्यादत्त'

यथात्मनः । वर्त्तयन् स्वानुभूत्येह त्रीन् स्वप्नान् धुनुते मुनिः ॥ ११ ॥
 कार्यकारणवस्त्वैक्यदर्शनं पदतन्तुवन् । अवस्तुत्वादिकल्पस्य भावाद्वैतं
 तदुच्यते ॥ १२ ॥ यद् ब्रह्मणि परे साक्षात् सर्वकर्मसमर्पणम् । मनोवाक्तनु-
 भिरैव क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥ १३ ॥ आत्मजायासुतादीनाम् तथान्येषां
 च देहिनाम् । यत् स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वतं तदुच्यते ॥ १४ ॥ मृगोष्द्र-
 स्वमर्कारुसुरीसुप्लवगमच्छिकाः । आत्मनः पुत्रवत् पश्येत् तैरेषामन्तरं
 क्रियत् ॥ १५ ॥ एक बृत्ते यथा रात्रौ नानापक्षिसमागमः । प्रातर्वशदिशो
 यान्ति का तत्र परिच्येदना ॥ १६ ॥ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रज्ज्वासि
 च । संयोज्याच्छिध्यते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ १७ ॥ आपदर्थे धनं
 रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥ १८ ॥
 मनोवाक्कायशुद्धानां सदा तीर्थं पदे पदे । अशुद्धचित्तवृत्तीनां गङ्गापि
 कीकटाधिका ॥ १९ ॥ जलं पिवन्ति गाहूँ ये त्रिकालं स्नान्ति तत्र च ।
 एकोऽपि न विशुद्धात्मा मनःशुद्धिं विना क्वचित् ॥ २० ॥ तीर्थेष्वचरितं

पापमानन्त्याय प्रकल्पते । आवदुष्टो जनस्तीर्थे कोटिस्नातो न शुध्यति ॥ २१ ॥ या दस्त्यजा दुर्मतिभिर्जयितो या न जीर्यते । तां दुःखनिवहां तृणं शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ २२ ॥ मात्रा स्वस्वा दुहित्रा वा न धिक्कितास्तनो भवेत् । बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २३ ॥ उप्यमानं सुदुःखं स्वयं निर्वीर्यतामियात् । न कल्पते पुनः स्रूया उप्सं बीजं च नश्यति ॥ २४ ॥ एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया । विरज्येत यथा राज्ञाग्निवत् कामधिवन्दुभिः ॥ २५ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥ २६ ॥ असंकल्पाज्जयेत् कामं क्रोधं कामविवर्जनात् । अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् ॥ २७ ॥ आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं महदुपासया । योगान्तरायान् मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया ॥ २८ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च । एतत् सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यब्जसा जयेत् ॥ २९ ॥ यस्य साक्षाद् भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ । मर्त्यासद्मीः अतं तस्य सर्वं कुञ्जर-

शौचवत् ॥ ३० ॥ सुखानुद्धाननिरता जीवा मायाविमोहिताः । यथायथं
सुखहेतुं तं न ध्यायन्ति हृदीश्वरम् ॥ ३१ ॥ हिताहितं न जानन्ति
नैहिकं पारलौकिकम् । तृष्णानीहारनष्टाद्या न जानन्ति वयोगतम् ॥ ३२ ॥
यः कुर्यात् परया भक्त्या महालक्ष्म्यास्तु पूजनम् । स नरो लभते सत्यं
पूजाफलमनुत्तमम् ॥ ३३ ॥ मनो निवेश्य श्रीकृष्णे वैष्णवो भवति ध्रुवम् ।
भक्तिमेव सदा कुर्यात् सर्वधर्मान् विहाय च । भक्तानां निकटे सर्वे सन्ति-
पठन्ते महर्षयः ॥ ३४ ॥ नूनं देवेन विहता ये चाच्युतकथा शुभाम् । हित्वा
शृण्वन्त्यसङ्गायाः पुरीषमिव विद्धुज्जाः ॥ ३५ ॥ कामिनो विष्णुविमुखा
स्ते यान्ति नरके ध्रुवम् । श्वलाङ्गलं समाश्रित्य को हि तीर्णोऽम्बुधेज-
लम् ॥ ३६ ॥ कोटिचिप्राशनेनैव कोटितीर्थेन किं फलम् । ब्रह्मज्ञानसम्प्रा-
प्त्यर्थं नान्यधर्मः कदाचन ॥ ३७ ॥ एकान्तभक्तिः श्रीनाथे ब्रह्मविद्या
प्रकीर्त्तिता । विवेकी विचरेदेको ज्ञाता ब्रह्मशरीरधृक् ॥ ३८ ॥ अदृष्टाद-
श्रुताद्भावात् न भाव उपजायते । असंप्रयुञ्जतः प्राणान् शाम्यति स्तिमित-

मनः ॥ ३६ ॥ त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् । कुरु पुण्यम-
होरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ ४० ॥ कदापिनोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रीणेषु
चार्थवित् । विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ ४१ ॥ न तथाऽस्य
भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसंगतः । योषित्संगात् यथा पुंसो यथा तत्संसर्ग-
संगतः ॥ ४२ ॥ यत्सङ्गात् संचयं याति पुमानग्निगतो यथा । रचिता
देवमायेयं विमोहाय नृणामिह ॥ ४३ ॥ किं विद्याया किं तपसा किं
त्यागेन श्रुतेन वा । किं विविर्कमेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनोहृतम् ॥ ४४ ॥
सुधामयं बभौ यासां कामिनां रसवद्धनम् । हृदयं नुरधारामं प्रियः को
नाम योषिताम् ॥ ४५ ॥ शरत्पद्मोत्सवं वक्तुं बचश्च अवणामृतम् ।
हृदयं नुरधारामं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥ ४६ ॥ नहि कश्चित् प्रियः स्त्री-
णामञ्जसा स्वाशिपात्मनाम् । पतिं पुत्रं भ्रातरं वा प्रन्त्यर्थं घातयन्ति च
॥ ४७ ॥ क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृक्षाणां हृदयं यथा । स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूराः
दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ॥ पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः ।

किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ ४६ ॥ तस्मिन् कलेवरैऽमेध्ये
 तुच्छनिष्ठे चिपज्जते । अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियाः ॥ ५० ॥
 त्वङ्मांसरुधिरसनायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ विस्मृत्रपूये रमतां कृमीनां किय-
 दन्तरम् ॥ ५१ ॥ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्य-
 न्ते सर्वोत्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५२ ॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु
 तत्कुलं । शोचन्ति नैव यत्रैतास्तत्कुलं वर्द्धते सदा ॥ ५३ ॥ सा भार्या
 या गृहे दत्ता सा भार्या या प्रियंवदा । सा भार्या या प्रियप्राणा सा भार्या या
 पतिव्रता ॥ ५४ ॥ सर्वेषां बान्धवानाञ्च प्रियः पुत्रश्च योपिताम् । स एव
 स्वामिनश्चाशः शतपुत्रात् परः पति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे गृहस्थाश्रम-माहात्म्यं नाम चतुर्विंश आह्निकः ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जगर्ति
 कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १ ॥ येन चैवाऽभिपद्वोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ।

मर्त्यः सद्यो विद्युज्येत किमुतान्यैर्घनादिभिः ॥ २ ॥ नाकाले म्रियते जन्तुः
 त्रिदशरथतैरपि । कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्रासकालो न जीवति ॥ ३ ॥ मा
 कंचन शुचो राजन् घदीश्वरवशं जगत् । स संयुनक्ति भूतानि स एव
 विद्युनक्ति च । लोकाः सपाला स्तस्येमे वहन्ति बलिमीशितुः ॥ ४ ॥ यथा
 गावो नसि प्रोता वद्धास्तन्त्यां प्रचालिताः । वाक्तन्त्यां नामभिः प्रोतं
 विश्वं तस्य वशे स्थितम् ॥ ५ ॥ विलासोपस्कराणां वै संयोगयिगमौ
 यथा । स्वेच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम् ॥ ६ ॥ संग्रामे
 वर्त्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् । जयः पराजयो मृत्युः सर्वेषां सु-
 रनुक्रमात् ॥ ७ ॥ सूर्यो हि त्र्यम्बपश्यन्ति काश्यमानमिदं जगत् । न हृष्यन्ति
 न शोचन्ति तत्र यूयमपण्डिताः ॥ ८ ॥ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च
 यदप्रियम् । सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः ॥ ९ ॥ कालेन देव-
 युक्तेन विद्रावितमिदं जगत् । प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित् कर्हिचित्
 कदा ॥ १० ॥ ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः । वृद्धानामपि

यदुद्धि-र्वालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ११ ॥ पतनात् परमुत्थानम् उत्थानात्
 पतनं तथा । इत्थं संसारचक्रस्य भ्रमणस्य विधिर्भवेत् ॥ १२ ॥ नावसी-
 देदयो लोके नाधीरो वा भवेदतः । आत्मनः पतनं दृष्ट्वा अन्यस्यावनतिं
 तथा ॥ १३ ॥ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं । सुखदुःखे मनु-
 व्याणां भ्राम्यतो रथचक्रवत् ॥ १४ ॥ सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोप-
 सेवते । न ह्यनन्तं सुखं कश्चित् प्राप्नोतीह कदाचन ॥ १५ ॥ सुखस्य
 दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुयुद्धिरेषा । अहं करोमीति वृथा-
 ऽभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ १६ ॥ ब्रह्मा येन कुलालयन्त्रिय-
 मितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे । विष्णुर्येन दशावतारगहने जितो महासंकटे ॥
 रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिचाटनं कारितः । सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव
 गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ १७ ॥ कर्मणैव समुत्पत्तिः सर्वेषां सर्वदा
 भवेत् । समुद्भवश्च जन्तूनां विना कर्म न विद्यते ॥ १८ ॥ कर्मणा रहितो
 योगो न देहस्य कदाचन । शुभाशुभैस्तथा मित्रैः रचितं कर्मभिर्ज-

गत् ॥ १६ ॥ विप्रा गावश्च वदाश्च तपः सत्य धमः शान्तिः ॥ १७ ॥
 तितित्वा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ २० ॥ दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड
 एवाभिरक्षति । दण्डः सुसेषु जागर्ति दण्डं धम विदुर्वुधाः ॥ २१ ॥ सर्वो
 दण्डजितोलोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगत्
 भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥ नूनं नाना मदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ।
 तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लगुडो यथा ॥ २३ ॥ लालने वहवो दोषा-
 स्ताडने वहवो गुणाः । क्षेमकामी ततो बालान् ताडयेन्नतु लाल-
 येत् ॥ २४ ॥ शरणागतसन्त्राणं भूतानामप्यहिंसनम् । वहिर्वेदि च
 यधानं दण्डमित्पभिधीयते ॥ २५ ॥ अदण्डवान् दण्डयन् राजा दण्ड्या-
 र्श्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ २६ ॥
 बाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं च बन्ध-
 दण्डमतः परम् ॥ २७ ॥ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयम् अदृष्टपरमो जनः । अदृष्ट-
 मात्मेनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥ २८ ॥ मनोरथान् करोत्युच्चैर्जनो

दैवहृतानपि । युज्यते हर्षशोकाभ्यां दैवं हि फलसाधनम् ॥ २६ ॥ दैवं
 पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद् ब्रवीहि मे । अत्र मे संशयो देव छेत्तुमर्हस्य-
 शेषतः ॥ ३० ॥ स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात्
 पौनपमेवेह श्रेष्ठमाहु र्मनीषिणः ॥ ३१ ॥ यथा ह्येकेन चक्रेण न रयस्य
 गतिर्मवेत् । विना पुरुषकारेण तथा दैवं न सिध्यति ॥ ३२ ॥ बीजमुसं विना
 क्षेत्रम् यथा भवति निष्फलं । विना पुरुषकारेण तथा दैवं न सिध्यति ॥ ३३ ॥
 पौरुषेणाप्यते सर्वम् मार्गितव्यं फलं नरैः । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुष-
 वर्जिताः ॥ ३४ ॥ प्रतिकूलं सदा दैवं पौरुषेण विहन्यते । मंगलाचारयुक्तेन
 नित्यमुत्थानशीलिना ॥ ३५ ॥ दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ।
 त्रयमेतत् मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥ ३६ ॥ नालसाः प्राप्नुवन्ध-
 र्थात् न च दैवपरायणाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥ ३७ ॥
 निरुत्सवं निरानन्दं निर्बोध्यमरिनन्दनं । मास्म सीमन्तिनी काचित्
 जनयेत् पुत्रमीदृशं ॥ ३८ ॥ उद्योगेन कृते कार्ये सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

दैवं तत्र प्रमाणं स्यात् कर्त्तव्यं पौरुषं ततः ॥३६॥ त्यक्त्वा लसान् दैवपरान्
मनुष्यान् उत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः । अन्विष्य यत्नाद वृणुते
वशीकृता तस्मात् सदोत्थानरता हि भाव्यम् ॥ ४० ॥ बुद्धिरुद्योगधैर्यं च
शक्तिः साहसविक्रमौ । पटुविधो यस्य उत्साहः तस्य देवोऽपि शङ्कते ॥४१॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे दैवस्वरूपं नाम पंचविंश आह्निकः ।

कार्यं वै कारणान्निनं उत्पन्नं न कदाचन । क्रिया स्वल्पापि ह्येतस्मात्
नाहंकारं विना क्वचित् ॥ १ ॥ निर्व्यलीके स्थिरे धर्मे कस्यापि न मनिः
स्थिरा । असत्यं अयत्तं सम्यक् कार्यो नुरोधनात् नरः ॥ २ ॥ अहंकारा-
वृतं विश्वं सम्बद्धं अनृतेन हि । दुःसाध्यं देहिना सत्यं अतः सर्वात्मना
किल ॥ ३ ॥ नैकवाक्यं पुराणेषु वेदेषूपनिपतसु च । शास्त्रेषु धर्मशास्त्रेषु
संगुणै रचितेष्टिवह ॥ ४ ॥ मूलं धर्मविनाशस्य प्रथमं स्यादहंकृतिः । मूलं
संसारवृक्षस्य सा एव कथिता बुधैः ॥ ५ ॥ मोहमूलमहंकारः संसारस्तत्
समुद्भवः । अहंकारविहीनानां न मोहो न च संसृतिः ॥ ६ ॥ न नारी न

धनं गेहं न पुत्रो पितरौ न हि । न आता भगिनी नैव अहंकारस्तु वन्धकृत्
 ॥ ७ ॥ अहं कर्त्ता मया कार्यं कृतं चेदं करिष्यते । इति संचिन्तनादेव
 स्वयं वध्नाति देहभृत् ॥ ८ ॥ अधर्माजितद्रव्येण यत् करोति शुभं नरः ।
 चिपरीतं भवेत्तत्सु फलकाले न संशयः ॥ ९ ॥ मनोऽतिनिर्मलं यस्य स
 सम्यक् फलभाग् भवेत् । रागलोभात् कृतं कर्म स्यादेव शुद्धिवर्जितम्
 ॥ १० ॥ अहंकारोद्भवं सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् । रागद्वेषविहीनं च कथं
 भवितुमर्हति ॥ ११ ॥ अहंकाराद् भवेन्मोहः ततः कामादयो ध्रुवं । दम्भो-
 द्भेपस्तथेर्ष्या च अस्त्रयाशा ह्यधर्मधीः ॥ १२ ॥ स्वार्थासक्तः पुमान्निर्त्य- नैव
 वेत्ति शुभाशुभम् । तदर्थं बलमावृत्ते बलात् पापे प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥ ब्रह्मा
 चिणुस्तथा रुद्रः अहंकारयुता हि ते । ततो रागवशात्तेऽपि भ्रमन्ति परि-
 मोहिताः ॥ १४ ॥ निस्पृहः कोऽपि संसारे न भूतो न भविष्यति । सर्व-
 स्वार्थपरं नित्यं जगत् स्थावरजंगमम् । युगे सत्यात्मके चैव किमद्य कलि-
 दूषिते ॥ १५ ॥ सतां सत्ययुगं साक्षात् सर्वदेवासतां कलिः । मध्यमो

मथ्यमानान्तु एवं गुगविधिः स्मृतः ॥ १६ ॥ कदाचित् कचनो मर्त्यः सत्य-
धर्मपरायणः । सत्यादन्यतरं नैव मूलं धर्मस्य विद्यते ॥ १७ ॥ रागो विष्णुः
शिवो रागी ब्रह्मापि रागसंयुतः । रागवान् किमकृत्यं वा न करोति जुगु-
प्सितम् ॥ १८ ॥ सदाब्रोहपरा देवास्तपो विम्वकरास्तथा । ब्रह्मान्विता
द्वेषपराः परस्परविरोधिनः ॥ १९ ॥ ब्रह्माविष्णस्तथा रुद्रश्चान्येपि सुर-
सत्तमाः । सर्वे ब्रह्मविधौ दत्त्वा मनुष्याणां च का कथा ॥ २० ॥ देवानां
कार्यसिद्ध्यर्थं सर्वदैव रमापतिः । दैत्यान् बन्धयते सर्वान् अंहोभयविव-
र्जितः ॥ २१ ॥ ब्रह्मनार्थं बलैर्यज्ञे वामनत्वं विगर्हितम् । सम्प्राप्तं हरिणा
भूयो द्वारपालत्वमेव च । २२ ॥ रामावतारयोगेन देवा वानरतां गताः ।
जाता कृष्णसहायार्थं ते पुनर्गोपयाद्वाः ॥ २३ ॥ वशिष्ठो चामदेवश्च
विश्वामित्रो बृहस्पतिः । एते पापस्ताः सर्वे धर्मस्य का गतिर्भवेत् ॥ २४ ॥
करपपोऽपि दुराचारः यज्ञार्थं धेनुमाहरत् । इन्द्रोऽग्निश्चन्द्रमावेधाः परदा-
राभिलम्पटाः ॥ २५ ॥ तथापि धार्मिकान् देवान् प्रवदन्ति मनीषिणः ।

जयन्ति चादुयादा वै धर्मत्रादाः क्षयं गताः ॥ २६ ॥ परोपदेशे विस्पष्टं
 शिष्टाः सर्वे भवन्ति हि । विप्लुतिस्त्वविशेषेण स्वकार्ये समुपस्थिते
 ॥ २७ ॥ वैखानसाश्च मुनयो निःसंगा निष्प्रतिग्रहाः । सत्यान्विता
 गुणातीता दृष्टान्ताय च निर्मिताः ॥ २८ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः
 सर्वे कर्मवशाः किल । कृतकर्मविपाकेन प्राप्नुवन्ति सुखासुखे ॥ २९ ॥
 नारायणो हरिः साक्षात् वासुदेवो जनार्दनः । अवतारानसंख्यातान् करोति
 विधियन्त्रितः ॥ ३० ॥ स्वेच्छया चेद्भवेज्जन्म विष्णोरमिततेजसः । विएसू-
 ब्रमन्दिरे वासं स्वतन्त्रः कथमिच्छति ॥ ३१ ॥ आद्यः स्थिरचराणां च वेद-
 गर्भः सहर्षिभिः । योगेश्वरैः कुमारैः सिद्धैर्धोगप्रवर्त्तकैः ॥ ३२ ॥ भेद-
 दृष्टयभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा । कर्तृत्वात् सगुणं ब्रह्म पुरुषं
 पुरुषर्पभ ॥ ३३ ॥ ससंसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरसूक्तिना । गुणव्यतिकरे
 जाते यथापूर्वं प्रजायते ॥ ३४ ॥ नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप ।
 उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ॥ ३५ ॥ अज्ञानप्रभवाहंघीः स्वपरेति

भिदा यतः । मिथोघ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्मानं पृथग्दृशः ॥ ३६ ॥ चित्ते
कर्तारि तत्रात्मा कर्त्तृवाहं धिया स्मृतः । यथा अमरिका दृष्ट्या आम्यतीव
महीयते ॥ ३७ ॥ त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत् परमं पदम् । अहं ममेति
दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे पद्मप्रियादाह्निके अहंकारबीजः संसारो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । विनिर्गताश्चतुर्वेदाः तन्मु-
खात्सर्वान्तरम् ॥ १ ॥ पुराणमेकमेवासीत् तदा कल्पान्तरेऽनघ । त्रिवर्ग-
साधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ २ ॥ कलिना ग्रहणं दृष्ट्वा द्वापरे
सदा । चतुर्लक्षप्रमाणेन व्यासरूपधरो विभुः । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोकै-
ऽस्मिन् प्रकाशते ॥ ३ ॥ अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गोयते शिवः । चतुर्भि-
र्भगवान् ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः ॥ ४ ॥ शैवभविष्यलैंगानि चाराहं
स्कान्दमेव च । मार्कण्डेयं तथा मात्स्यं ब्रह्माण्डकौर्मवामनम् । चदन्ति च
दशैतानि शिवं परमकारणम् ॥ ५ ॥ भागवतं वैष्णवं च नारदीयं स

गारुडम् । चतुर्भिर्गीयते विष्णोर्महिमा हि द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ ब्राह्मं पाद्मं
 ब्रह्मणो द्वे अग्नेराग्नेयमेककम् । सवितुर्ब्रह्मैवर्त्तम् एवमष्टादश स्मृतम्
 ॥ ७ ॥ अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् । त्रिसन्ध्यं जपते नित्यं
 सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८ ॥ यो विद्याच्चतुरो वेदान् सांगोपनिषदो
 द्विजः । असम्पक् तु पुराणानि तैव स्यात् स विचक्षणः । इतिहासपुराणं
 यत् पंचमो वेद उच्यते ॥ ९ ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
 विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं निहनिष्यति ॥ १० ॥ यस्मात् पुरा न्यनक्तीदं
 पुराणं च ततः स्मृतम् । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे षट्त्रिंशद्विंशति पुराणमहिया नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ मे सफलं जन्म प्रतीतोऽसि मम प्रभो । ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वं
 प्रकृतेः पारगो मतः ॥ १ ॥ त्वयि जन्मादिषड्भावा न संत्यजानसम्भवाः ।
 निर्विकारोऽसि पूर्णस्त्वं गमनादिविजितः ॥ २ ॥ यथा जले फेनजालंधूमो
 बहौ तथा त्वयि । त्वदाधारा त्वद्विषया माया कार्यं सृजत्यहो ॥ ३ ॥

याधन्मायावृता लोकास्तावत्त्वां न विजानते । अविचारितसिद्धैर्पाऽविद्या
 विद्याविरोधिनी ॥ ४ ॥ अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिविम्बिता । चिच्छ-
 क्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥ यावदेहमनःप्राणबुद्ध्या-
 विष्वभिमानवान् । तावत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभागभवेत् ॥ ६ ॥ आ-
 त्मनः संसृतिर्नास्ति बुद्धेर्ज्ञानं न जातिवति । अविवेकादुद्वयं युंक्त्वा संसा-
 रीति प्रवर्तते ॥ ७ ॥ जडस्य चित्समायोगाच्चित्तवं भूयाच्चित्तेस्तथा । जड-
 संगोज्जडत्वं हि जलग्नयोर्मेलनं यथा ॥ ८ ॥ यावत्त्वत्पादभक्तानां संग-
 सौख्यं न चिन्दति । तावत्संसारदुःखौघाच्च निवर्तेन्नरः सदा ॥ ९ ॥ सत्संग-
 लब्धया भक्त्या यदा त्वां समुपासते । तदा माया शनैर्याति तानवं प्रति-
 पद्यते ॥ १० ॥ तत्तत्सर्वज्ञानसंपन्नः सद्गुरुस्तेन लभ्यते । वाक्यज्ञानं गुरोर्लो-
 कश्चा एव तत्प्रसादाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥ तस्मात्त्वद्भक्तिहीनानां कल्पकोटिशतैरपि ।
 न मुक्तिशंका विज्ञानशंका नैव सुखं तथा ॥ १२ ॥ अतस्त्वत्पादयुगले
 भक्तिर्मे जन्मजन्मनि । स्यात्त्वद्भक्तिमतां संगोऽविद्या याभ्यां विनश्यति

॥ १३ ॥ लोके त्वङ्गकिनिरतास्त्वद्धर्माभृतवर्षिणः । पुनरन्ति लोकमखिलं किं
पुनः स्वकुलोद्भवान् ॥ १४ ॥ नमोऽस्तु जगतां नाथ नमस्ते भक्तिभावन ।
नमः कारुणिकानन्त रामचन्द्र नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥ यदिमेऽनुग्रहो राम
तयास्ति मधुगूढन । त्वङ्गक्तसंगस्त्वत्पादे दृढा भक्तिः सदाऽस्तु मे ॥ १६ ॥
स्तोत्रमेतत्पठेयस्तु भक्तिहीनोऽपि सर्वदा । त्वङ्गक्तिस्तस्य विज्ञानं भूयादन्ते
सृजतिस्तव ॥ १७ ॥ तथेति राघवेणोक्तः परिक्रम्य प्रणम्य तम् । पूजितस्त-
दनुज्ञातो महेंद्राचलमन्यगात् ॥ १८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सप्तत्रिंश आदिके परशुरामस्तोत्रं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

देव त्वं जगतां नाथः परमात्मा न संशयः । मत्पूर्वकृतपुण्यौघैः संगतो
ऽद्य मया सह ॥ १ ॥ त्वां भजन्ति महात्मानः संसारविनिवृत्तये । त्वां
प्राप्य मोक्षसचिवं प्रार्थयेऽहं कथं भवम् ॥ २ ॥ दाराः पुत्रा धनं राज्यं सर्वं
त्वन्मायया कृतम् । अतोऽहं देवदेवेश नाक्रान्तेऽन्यत्प्रसीद मे ॥ ३ ॥
आनन्दानुभवं त्वाद्य प्राप्तोऽहं भाग्यगौरवात् । मृदर्थं यतमानेन निधान-

मिव सत्पते ॥ ४ ॥ अनाद्यविद्यासंसिद्धं बन्धनं छिन्नमद्य नः । यज्ञदानतपः-
कर्मपूर्वैष्टादिभिरप्यसौ । न जीर्यते पुनर्दार्ढ्यं भजते संसृतिः प्रभो ।
त्वत्पाददर्शनात्सद्यो नाशमेति न संशयः ॥ ५ ॥ क्षणार्धमपि यच्चित्तं त्वयि
तिष्ठत्यचंचलम् । तस्याज्ञानमनर्थानां मूलं नश्यति तत्क्षणात् ॥ तत्तिष्ठतु
मनो राम त्वयि नान्यत्र मे सदा ॥ ६ ॥ रामरामेति यद्याशी मधुरं गायति
क्षणम् । स ब्रह्महा सुरापो वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ न कांक्षे विजयं
राम न च दारसुखादिकम् । भक्तिमेव सदा कांक्षेत्वयि बन्धविमोचि-
नीम् ॥ ८ ॥ त्वन्मायाकृतसंसारस्त्वदंशोहं रघूत्तम । स्वपादभक्तिमादिश्य
ब्राह्मि मां भवसंकटान् ॥ ९ ॥ पूर्वं मित्रार्युदासीनास्त्वन्मायाधृतचेतसः ।
आसन्मैऽद्य भवत्पाददर्शनादेव राघव ॥ १० ॥ सर्वं ब्रह्मैव मे भाति ह
मित्रं क्व च मे रिपुः । यावत्त्वन्मायया बद्धस्तावद्गुणविशेषता ॥ सा याद-
दस्ति नानात्वंतावद्भवति नान्यथा । यावन्नानात्वमज्ञानात्तावत्कालकृतं
भयम् ॥ ११ ॥ अतोऽविद्यामुपास्ते यः सोऽन्ये तमसि मज्जति । माया-

मूलमिदं सर्वं पुत्रदारादिवन्धनम् । अतोत्सारथ मायां त्वं दासीं तव
 रघूनाम् ॥१२॥ त्वत्पादपद्मापि तच्चित्तवृत्ति स्त्वन्नामसंगीतकथासुवाणी । त्वङ्ग-
 क्तसेवानिरतौ करौ मे त्वदंगसंगं लभतां मदंगम् ॥ १३ ॥ त्वन्मूर्ति-
 भक्तान् स्वगुरुं च चक्षुः पश्यत्वजस्रं स शृणोतु कर्णः । त्वज्जन्मकर्मणि
 च पादयुग्मं व्रजत्वजस्रं तव मन्दिराणि ॥ १४ ॥ अंगानि ते पादरजोविमि-
 अतीर्थानि विभ्रत्वहिशत्रुकेतो । शिरस्त्वदीयं भवपद्मजाग्रैर्जुष्टं पदं राम
 नमत्वजस्रम् ॥ १५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सप्तविंशश्चाह्निके सुग्रीवस्तुतिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

नमः स्वात्माभिरामाय निर्गुणाय गुणात्मने । निवृत्तगुणमार्गाय
 निष्किञ्चनधनाय ते ॥ १ ॥ देव ते चेष्टितं कश्चिन्न वेद नृचिडम्बनम् । न
 तेऽस्ति कश्चिद्वयितो द्रष्टव्यो वा पर एव वा ॥ २ ॥ जगतामादिभूता या सा
 माया गृहिणी तव । लोकत्रयमहागेहे गृहस्थस्त्वमुदाहृतः ॥ ३ ॥ मनसो
 ऽविषयो देव रूपं ते निर्गुणं परम् । कथं दृश्यं भवेद्देव दृश्याभावे भजेत्

कथम् ॥ ४ ॥ अतस्तवावतारेषु रूपाणि निपुणा भुवि । भजन्ति बुद्धिसं-
 पन्नास्तिरन्त्येव भवार्णवम् ॥ ५ ॥ कामक्रोधादयस्तत्र बहवः परिपन्थिनः ।
 भीषयन्ति सदा चेतो मार्जारा मूषकं यथा ॥ ६ ॥ त्वक्षामस्मरतां नित्यं
 त्वद्रूपमपि मानसे । त्वत्पूजानिरतानां ते कथानृतपरात्मनाम् । त्वङ्गस्त-
 संगिनां राम संसरो गोष्पदायते ॥ ७ ॥ अतस्त्वत्पादभक्त्येषु तव भक्तिः
 अथोऽधिका । भक्तिमेवाभिवाञ्छन्ति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः ॥ ८ ॥
 अतस्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदाऽस्तु मे । संसारामथतप्तानां भेषजं
 भक्तिरेव ते ॥ ९ ॥ विष्णोर्हि भक्तिः सुविशोधनं धियस्तत्रो भवेज्ज्ञानम-
 तीक्ष्णनिर्मलम् । विशुद्धतत्त्वानुभवो भवेत्सतः सम्यग्विदित्या परमं पदं
 ब्रजेत् ॥ १० ॥ तत्त्वं न जानन्ति परात्मनस्ते जनाः समस्तास्तव माययातः ।
 त्वङ्गस्तसेवामलमानसानां विभाति तत्त्वं परमेकमैशम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मादय-
 स्ते न विदुः स्वरूपं चिदात्मतत्त्वं बहिरर्थभावाः । ततो बुधस्त्वामिदमेव रूपं
 भक्त्या भजन्मुक्तिमुपैत्यदुःखः ॥ १२ ॥ श्रीरामचन्द्रेऽखिललोकसारे भक्ति-

दृष्ट्वा नो भवति प्रसिद्धा । भक्तिः प्रसिद्धा भवमोक्षणाय नान्यत्ततः-
 साधनमस्ति किञ्चित् ॥ १३ ॥ भजतो भक्तिभावेन प्रसीदति रघूत्तमः ।
 भक्तिर्जनित्री ज्ञानस्य भक्तिर्मोक्षप्रदायिनी । भक्तिहीनेन यत्किञ्चित्
 कृतं सर्वमसत्समम् ॥ १४ ॥ लोके त्वद्भक्तिनिरतास्त्वनमन्त्रोपासकाश्च ये ।
 विद्या प्राप्नुभूयन्ते तेषां नेतरेषां कदाचन ॥ १५ ॥ अतस्त्वद्भक्तिसम्पन्ना
 मुक्ता एव न संशयः । त्वद्भक्त्यामृतहीनानां मोक्षः स्वप्नेऽपि नो भवेत्
 ॥ १६ ॥ साधुसंगतिरेवात्र मोक्षहेतुरुदाहृता । सत्संगमो भवेद् यर्हि
 त्वत्कथा श्रवणे रनिः । समुदेति ततो भक्तिस्त्वयिरामसनातने ॥ १७ ॥
 इतः परं त्वच्चरणारविन्दयोः स्मृतिः सदा मेऽस्तु भवोपशान्तये । त्वन्ना-
 मसंकीर्तनमेव वाणी करोतु मे कर्णपुटं त्वदीयम् ॥ १८ ॥ कथामृतं पातु
 करद्रयं ते पादारविन्दार्चनमेव कुर्यात् । शिरश्च ते पादयुगप्रणामं करोतु
 नित्यं भवदीयप्रेमम् ॥ १९ ॥ देहि मे हरिभक्तिं च त्वन्नामसेवने रुचिः ।
 अतितृष्णा गुणार्ह्याने नित्यमस्तु ममेश्वर ॥ २० ॥ त्वद्भक्तेषु सदा संगो

भूयान्ने प्राकृतेषु न । जिह्वा से रामरामेति भक्त्या चक्षुषोऽनुसृज्यते ॥ २१ ॥
 नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने । त्राहि त्राहिजगन्नाथ मां माया नावृणोतु
 वै ॥ २२ ॥ अहं त्वद्भक्तभक्तानां तद्भक्तानां च किंकरः । अतो मामनुगृ-
 ह्णीष्व मोहयस्व न मां प्रभो ॥ २३ ॥ एवं सर्वलोकस्य सुहृत्प्रियेश्वरो ह्यात्मा
 गुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः । तथापि लोको न भवन्तमन्धधीर्जानाति सन्तं हृदि
 बद्धकामः ॥ २४ ॥ अतिरतभवभावनातिदूरं भवविमुखैर्मुनिभिः सदैव
 दृश्यम् । भवजलधिसुतारणाङ्घ्रिपोतं शरणमहं रघुनन्दनं प्रपद्ये ॥ २५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सप्तत्रिंश आल्लिके अर्किचनस्तुतिर्नाम तृतीय परिच्छेदः ।

कौमुदमव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः । तत्प्रभा व्यापिनी साक्षा-
 त्छीयत्ससुरसा विभुः ॥ १ ॥ स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमग्रीं दधत् ।
 वामदृष्टन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥ २ ॥ विभर्ति सांख्यं योगं च
 देवो मकरकुण्डले । मौलि पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयंकरम् ॥ ३ ॥ अव्या-
 कृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः । धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते

॥ ४ ॥ ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् । अपां तत्त्वं दरवरं तेज-
स्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ ५ ॥ नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोग्रम् । काल-
रूपं धनुः शङ्खं तथा कर्ममयेपुधिम् ॥ ६ ॥ आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा-
धामाकुतोभयम् । त्रिवृद्धेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥ ७ ॥ अन-
पायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः । विष्वक्सेनस्तन्त्रमूर्तिर्विदितः
पार्यदाधिपः । नन्दादयोऽष्टौ द्वाःस्याश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः ॥ ८ ॥ वासु-
देवः संकर्यणः प्रद्युम्नः पूरुषः स्वयम् । अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभि-
धीयते ॥ ९ ॥ ब्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्यमायया । ग्रीष्मो नामतुरभ-
वन्नातिप्रेयान्शरीरिणाम् ॥ १० ॥ स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लज्जितः ।
यन्नास्ते भगवान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ॥ ११ ॥ यत्र निर्भरनिर्होदनिवृत्त-
स्वनभ्रिल्लिकम् । शश्वत्तच्छीकरजोपद्रुममण्डलमखिलम् ॥ १२ ॥ सरित्स-
रःप्रस्रवणोर्मिवायुना कल्लारकञ्जोत्पलरेणुहारिणा । न विद्यते यत्र चनौकसां
द्वयो निदाघबहुचर्कभवोऽतिशादले ॥ १३ ॥ अगाधतोयहृदिनीतदोर्मिभिर्ब्रव-

तपुरीप्याः पुलिनैः समन्ततः । न यत्र चण्डांशुकरा चिपोल्यणा भुवो रसं
 शाद्वलितं च गृह्णते ॥१४॥ ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा । विद्यो-
 तमात्रपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥१५॥ सान्द्रनीलाम्बुदैव्योम सविद्युस्त-
 नयिरनुभिः । अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥१६॥ तडित्वन्तो
 महाभैघाश्चण्डश्वसनवेपिताः । प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥१७॥
 निशांसुखेषु स्वयोतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः । यथा पापेन पाखण्डा नहि
 वेदाः कलौ युगे ॥१८॥ क्षेत्राणि सत्यसंपद्भिः कर्पकाणां मुदं ददुः । धनि-
 नासुभतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥१९॥ सरिद्धिः संगतः सिन्धुरचुत्तुभे
 दश्चसनोर्मिमान् । अपक्योगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा ॥२०॥ गिरयो
 वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यधुः । अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः
 ॥२१॥ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैरक्षन्नाह्यसंस्कृताः । नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो
 द्विजैः कालहता इव ॥२२॥ धनुर्विपति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ।
 व्यक्तं गुणव्यतिकरे गुणवान्पुरुषो यथा ॥२३॥ न रराजोदुपशङ्कतः स्वज्यो-

त्सनाराजितैघनैः । अहंमत्प्रा भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥ २४ ॥ जलौ-
 घैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे । पाखण्डिनामसद्रादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा
 ॥ २५ ॥ व्यमुञ्चन्वायुभिर्नुद्वाभूतेभ्योऽथामृतं घनाः । यथाशियो विशपतयः काले
 काले द्विजेरिताः ॥ २६ ॥ पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् । वात-
 वर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥ २७ ॥ अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्यु-
 पजीवनम् । सुजनस्येव येषां वै चिमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ २८ ॥ पत्रपुष्पफल-
 च्छायाभूलवल्कलदाकभिः । गन्धनिर्घासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते
 ॥ २९ ॥ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु । प्रालैरर्थैर्धिगा वाचा श्रेय
 एवाचरेत्सदा ॥ ३० ॥ अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनः
 फलार्हणम् । नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृ-
 तम् ॥ ३१ ॥ एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपदं
 भजन्ते । प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्थनघा-
 त्मदैवम् ॥ ३२ ॥ नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव

ते प्रियमोक्षणेन । सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय घन्या वनौकस इयान्दि-
सतां निसर्गः ॥ ३३ ॥ घन्येयमद्य घरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः
करजाभिमृष्टाः । नद्योऽद्रयः खगमृगाः सद्यावलोकैर्गोप्योऽन्तरेण मुजयो-
रपि यत्स्पृष्टा श्रीः ॥ ३४ ॥ मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं भार्यां च शत्रुहन् ।
अस्मृत मिथुनं तत्सु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ ३५ ॥ तयोः समभवत्लोभो निकृ-
तिरच महामते । ताभ्यां क्रोधरच हिंसा च यदुद्वृत्तिः स्वसा कलिः ॥ ३६ ॥
दुष्टकौ कलिराधत्त भियं मृत्युं च सत्तम । तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना
निरयस्तथा ॥ ३७ ॥ संग्रहेण मयाऽख्यातः प्रतिसर्गस्तवानय । त्रिःश्रुत्वैतत्
पुमान् पुण्यं विधुनोत्थात्मनोमलम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे रूपकवर्णनं नाम अष्टत्रिंश आह्निकः ।

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत् ततः कारणकार्यं जातम् । ईदृङ्
मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्बन्धगदा भवन्ति ॥ १ ॥ सर्वं जगदिदं
विष्णुः विष्णुः सर्वस्य कारणम् । अहं विष्णुरिति ध्यानं तद्विष्णोः स्मरणं

विदुः ॥ २ ॥ अहमेवाक्षरो नित्यः परमात्मा न संशयः । ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे
 तथान्ते च परः पुमान् । मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातनम् ॥ ३ ॥ स्थूल-
 देहो भवेद् ब्रह्मा लिङ्गदेहो हरिः स्मृतः । रुद्रस्तु कारणोदेहः तुरीया त्वहमेव
 च । सर्वान्तर्यामिनी नित्या निर्गुणा रूपवर्जिता ॥ ४ ॥ ज्ञाननेत्रं समादाय
 चरेद् बह्निमतः परम् । निष्कलं निर्मलं शान्तं तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । न चास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यं अस्ति
 चेत् स न तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्यो यो रमते नरः । स
 मूढः कांचनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति मोहतः ॥ ७ ॥ भावतीर्थं परंतीर्थं प्रमाणं
 सर्वकर्मसु । आत्मतीर्थं समुत्सृज्य वहिस्तीर्थं च यो व्रजेत् । स करस्थं महा-
 रत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥ ८ ॥ वहिस्तीर्थात् परं तीर्थं अन्तस्तीर्थं महा-
 मुने । आत्मतीर्थं महातीर्थं अन्यतीर्थं निरर्थकं ॥ ९ ॥ चित्तमन्तःस्थितं द्रुष्टं वह्निः
 स्नानैर्न शुद्ध्यति । तीर्थघौतं शतं चापि सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ १० ॥
 अन्तःस्थं मां परित्यज्य वहिष्टं यस्तु सेवते । हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिह-

त्येव स्वर्कूपरः ॥ ११ ॥ नाहमस्मि न चान्योस्ति न चायं च न हीतरः ।
 ब्रह्मास्मीति च यज्ज्ञानं तदसङ्गो बुधैः स्मृतः ॥ १२ ॥ न मोक्षो न भसः पृष्ठे
 न पाताले न भूतले । सर्वाशासंख्ये मोक्षः चेतः क्षय इतीक्ष्यते ॥ १३ ॥
 मायासृष्टं मनो नित्यं ततो जीवस्य संसृतिः । मनः सृजति वै देहान् गुणान्
 कर्माणि चात्मनः ॥ १४ ॥ माया नित्या कारणञ्च कर्मबीजं ततः परम् ।
 भ्रमत्येव जगत् सर्वं ततः कर्म नियन्त्रितम् ॥ १५ ॥ तन्मायारचिते लोके
 चस्तु बुद्ध्या गृहादिषु । भ्रमन्ति कामलोभेर्गामोहविभ्रान्तचेतसः ॥ १६ ॥
 अनया नियतं बद्धा मुनयः कोटिसंख्यकाः । योगिनो मोहिताश्चान्ये वञ्चिताः
 सन्ति संसृतौ ॥ १७ ॥ सर्वमुक्तिं परीहन्तुं मोहशास्त्राणि भूतले । निर्मितानि
 महेशेन सलीलत्वविमोहनात् ॥ १८ ॥ जना वै लोक एतस्मिन् अविद्याकाम-
 कर्मभिः । गतिपृच्छावचास्वेव न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १९ ॥ स्मृत्येहायां
 परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् । अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पद्विरभेत्
 कविः ॥ २० ॥ क्लेशभूर्धन्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि च । देहिनां

विषयार्त्तानां न तथैवार्पितं त्वधि ॥ २१ ॥ नाचमः कर्मकल्पोऽपि विफलाग्रे-
 श्वरार्पितः । कल्पने पुरुषस्यैष स ह्यात्मा दयितो हितः ॥ २२ ॥ तन्मङ्गलं
 यन्न मनः प्रसन्नं तज्जीवनं यन्न परस्य भृत्या । तदर्ज्जितं यत् स्वजनेन भुक्तं
 तद्वर्जनं यत् समरे असूनाम् ॥ २३ ॥ स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्नि-संयोगो याव-
 दीयते । ततो दीपस्य दीपत्वम् एवं देहकृतो भवः । रजः सत्त्वतमोवृत्त्या
 जायतेऽथ विनश्यति । २४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः नासौ ऋपि-
 र्यस्य मतं न भिन्नं । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स
 पन्थाः ॥ २५ ॥ यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमध्यनर्थाय
 किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ २६ ॥ सुहृदां हितकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
 प्रज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ २७ ॥ त्रिभार्यारश्चैव ज्ञानस्य
 बुद्धिर्मेधाद्युतिस्तथा । विना याभिर्जगत् सर्वं मूढं मत्तसमं सदा ॥ २८ ॥
 वराग्यस्य च द्वे भार्ये अद्वा भक्तिश्च पूजिते । याभ्यां शश्वज्जगत् सर्वं
 जीवन्मुक्तं प्रतीयते ॥ २९ ॥ तपो मे हृदयं साक्षात् तनुर्चिद्याऽकृतिः क्रिया ।

आत्मा धर्मोऽसर्वोदेवाः अह्मनि कृतवो मम ॥ ३० ॥ तपो मे दुश्चरं वीर्यं
 आत्माहं तपसः सदा । सृजामि तपसा विश्वं विभर्मि च अस्मामि च ॥ ३१ ॥
 चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् । न परीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ गते कार्ये सदैव स्यात् वृणामेव विचारणा । पूर्वतश्चेद्भवेत्
 बुद्धिः कथं कार्यं विहीयते ॥ ३३ ॥ विवेकः सर्वदा लोके सम्पदां परमं
 पदम् । अविवेको हि लोकानामापदां परमं पदम् ॥ ३४ ॥ शक्तिलभ्या
 गुणाः सर्वे गुणलभ्यं महद्दयशः । निःश्रेयसं ज्ञानलभ्यं चललभ्या हि मेदिनी
 ॥ ३५ ॥ शनैर्विव्या शनैर्धर्मः शनैः पर्वतलङ्घनम् । शनैः कामः शनैरर्थः पृते
 पञ्च शनैः शनैः ॥ ३६ ॥ न साधुर्दूषणं परयेत् गुणदृष्टिरनुत्तमः । प्रसादः
 सर्वदा तस्य अधकारिष्वपि स्फुटम् ॥ ३७ ॥ दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च
 पटहाः स्त्रियः । ताडिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारमाजनम् ॥ ३८ ॥
 शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या शूरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये
 हितं वदेत् ॥ ३९ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः

कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् । उदासीनोऽरिवद्व्यर्थं आत्मवत्
 सुहृदुच्यते ॥ ४० ॥ उपानयुक्तपादोऽहि वेत्ति चर्ममयीं महीम् ।
 बुद्धिर्हि यादृशी यस्य स तद्वन्मन्यते जगत् ॥ ४१ ॥ दुग्धेन सिक्तो निम्बो-
 ऽपि कटुभावं न वै त्यजेत् । प्रकृतिं यान्ति भूतानि उपदेशो निरर्थकः ॥ ४२ ॥
 यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वा लुभापते । तथा तथा त्वचेवाहिः तेनाऽधर्मेण-
 मुच्यते ॥ ४३ ॥ यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति । तथा तथा शरीरं
 तत् तेनाऽधर्मेण मुच्यते ॥ ४४ ॥ कृत्वा पापं तु सन्तप्य तस्मात् पापात्
 प्रमुच्यते । नैव कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते हि सः ॥ ४५ ॥ अकृनञ्जम-
 नार्थ्यञ्च दीर्घरोपमनाजवम् । चतुरो विद्धि चाण्डालान् जात्या भवति
 पञ्चमः ॥ ४६ ॥ यदा न कुक्कते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् । मम तुष्टेस्तदा
 पुंसः सर्वाः सुखमयादिशः । शर्करा कंदकादिभ्यो यथोपानतपदः शिवम्
 ॥ ४७ ॥ असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्यातपो यशः । स्रवन्तीन्द्रियलौल्येन
 ज्ञानं नैवावकीर्यते ॥ ४८ ॥ औपस्थ्यजैह्वकार्पाण्यात् गृहपालायते जनः ।

अकिञ्चिनोऽपि सन्तुष्टः शेते सर्वाङ्गविल्वरः ॥ ४६ ॥ रजोयुक्ताः कर्मपरा-
 दुःखे च सुखमानिनः । न परयन्ति कचिच्छर्म भजः सन्तोषकारकम् ॥ ४७ ॥
 यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् । विम्बं भगवतो यत्र सर्वमेत-
 द्बचराचरम् ॥ ४८ ॥ यत्र वै ब्राह्मणकुलं तपोविद्या दयान्वितम् । यत्र
 गंगावृषो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ ४९ ॥ सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्रा-
 ण्यर्द्धाश्रितान्युत । कुरुक्षेत्रं गयाक्षेत्रं प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ५० ॥ नैमिषं
 फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽप्य कुशस्थली । मथुरा च तथा काशी पन्था चिन्तुसर-
 स्तथा ॥ ५१ ॥ नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः । सर्वे कुलाचला
 चैव महेन्द्रमलयादयः ॥ ५२ ॥ एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाश्रितारच ये ।
 एतान् देशान् निपेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥ अकृष्णसारो देशा-
 नाम् अत्रक्षरयोऽशुचिर्भवेत् । कृष्णसारोऽप्यशुचिः कीकटा संस्कृतेरि-
 णम् ॥ ५४ ॥ विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मचर्यं उपव्ययम् । पौरोधसं विगर्ह्यं च
 येन हृष्यन्ति दुर्मतिः ॥ ५५ ॥ न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यचिष्ठाङ्घ्र्यभिचावनम् ।

छन्दोभ्योऽनत्र न ब्रह्मन् वयो ज्यैष्ठ्यस्यकारणम् ॥ ५६ ॥ दाता नैव स्मरे-
 दानं प्रतिग्राही न याचते । उभयोरनरेकवासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ६० ॥
 परश्चान्यापराधं हि स्वल्पं च बहुमन्यते । निजानामपराधं तु गणयेन्न
 कदाचन ॥ ६१ ॥ नीचः सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । स्वस्य पन-
 सतुल्यानि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ६२ ॥ सतां श्रुत्वा गुणं नीचः सग्य एव
 विपीदति । मिथ्यानिन्दां समाकर्ण्य महानदं ब्रजेत् सदा ॥ ६३ ॥ साधूनां
 वचनं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्ध-
 सन् ॥ ६४ ॥ मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मस्यन्यत् दुरात्मनाम् । मनस्येकं
 वचस्येकं कर्मस्येकं महात्मनाम् ॥ ६५ ॥ न तथा तप्यते विद्वः पुमान् क्षाणैः
 सुमर्मगैः । यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेयवः ॥ ६६ ॥ दूरस्थोऽपि
 समीपस्थो यो यस्य हृदयेस्थितः । समीपस्थोऽपि दूरस्थो हृदयाच्चिद्
 विनिर्गतः ॥ ६७ ॥ सन्निकर्षो हि मर्त्यान्मनादरण्यकारणम् । गाङ्गं चाम्भो-
 यथा हित्वा अन्यत्र याति शुद्धये ॥ ६८ ॥ पुण्यापुण्यपशुं हत्वा शिवे चित्तं

नियोजयन् । मांसाशी साधको ज्ञेय इतरे प्राणघातकाः ॥ ६६ ॥ परशक्त्या
च संयोगो मैथुनं विनिगद्यते । तदानन्दभरा मुक्ता इतरे स्त्रीनिपेवकाः
॥ ७० ॥ व्योमपङ्कज-निस्यन्द-सुधा-मद्यमिति स्मृतम् । मधुपानमिदं नाम
बाह्ये चाभ्यन्तरे सताम् । इतरं मद्यपानन्तु योगिनां योगघातनम् ॥ ७१ ॥
सुकृतं स्वप्रियेष्वेव दुष्कृतमप्रियेषु च । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्न्येति
सनातनम् ॥ ७२ ॥

इति धीमक्तिकौस्तुभे तत्त्वकथनं पूर्वाद्धं नाम एकोनचत्वारिंश आह्निकः ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा-
त्मानं सृजाम्यहम् ॥ १ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्म-
संस्थापनार्थाय संभवामि गुणे गुणे ॥ २ ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यं
मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । कर्तारमपि मां विद्धि तस्याकर्तारमव्य-
यम् ॥ ४ ॥ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं

मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ५ ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येणपि गृह्यते ॥ ६ ॥ अयतिः अद्धयोपेतो योगा-
 ष्ठचलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ७ ॥
 कच्चित्तोभयविभ्रष्टरिद्धन्नाश्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो
 ब्रह्मणः पथि ॥ ८ ॥ पार्थ नैवेहनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । नहि कल्याण-
 कृत् कश्चित्तद्गतिं तात गच्छति ॥ ९ ॥ प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकान् उपित्वा
 शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ १० ॥
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म
 यदीदृशम् ॥ ११ ॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो
 भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ सर्वतः पाषियादं तत् सर्वतोऽन्निशिरो-
 मुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ समं सर्वेषु भूतेषु
 तिष्ठत्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यत्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ १४ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहि-

नमन्ययम् ॥ १५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसंगेन
 वधाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ १६ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
 तन्निघ्नधाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ १७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहने
 सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्य निद्राभिस्तन्निवधाति भारत ॥ १८ ॥ सत्त्वं सुखे
 संजयति रजः कर्मणि भारत । तमस्तु ज्ञानमाश्रित्य प्रमादे संजयत्युत ॥ १९ ॥
 कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखम् अज्ञानं
 तमसः फलम् ॥ २० ॥ ऊर्ध्वमूलमधः शाखम् अश्वत्थं प्राहुरन्वपम् । छंदोसि
 यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २१ ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
 गुण प्रवृद्धा विषयप्रचलाः । अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि
 मनुष्यलोके ॥ २२ ॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादि न च सं-
 प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेवं सुविस्तृतमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन ब्रित्त्वा ॥ २३ ॥ ततः
 पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता नैव परागताश्च । तमेव चाद्यं पुरुषं
 प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ २४ ॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःख संज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः
 पदमन्ययं तत् ॥२५॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा
 न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २६ ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा
 देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु
 ॥ २७ ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणां-
 श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २८ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति
 प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ २९ ॥ आयु सत्त्वयलारो-
 ग्य-सुखप्रीतिविचर्यनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
 प्रियाः ॥ ३० ॥ कट्वम्ललवणायुष्ण-स्तीक्ष्णरूक्षचिदाहिनः । आहारा रोजस-
 स्पेष्टा दुःखशोकाभयप्रदाः ॥ ३१ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ ३२ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं
 शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ ३३ ॥ अनुद्वेगकरं
 वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यासनं चैव बाङ्मयं तप उच्यते

॥ ३४ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्
 तपोमानसमुच्यते ॥ ३५ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे
 काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ३६ ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं
 फलशुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्षिप्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाह-
 तम् ॥ ३८ ॥ अश्रद्धया हृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते
 पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ३९ ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव
 तत् । यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ४० ॥ दुःखमित्येव
 यत्कर्म कायक्लेशभयात्प्रजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं
 लभेत् ॥ ४१ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । संगं त्यक्त्वा
 फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ४२ ॥ नियतं संगरहितमरागद्वेषतः
 कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ ४३ ॥ यत्तु कामेप्सुना
 कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ ४४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसाम् अनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामस-
मुदाहृतम् ॥ ४५ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्योकार्थं भयावये । बन्धं मोक्षं
च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ४६ ॥ यथा धर्ममधर्मं च कार्यं
चाकार्यमेव च । अथवावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ४७ ॥ अधर्मं
मन्यते धर्मम् इति या तमसा ब्रूता । सर्वार्थान् विपरीतार्थं बुद्धिः सा पार्थ
तामसी ॥ ४८ ॥ यदग्रे विपनीकाशं परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्विकं
प्रोक्तम् आत्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ४९ ॥ विपयैर्द्रियसंयोगात् यदग्रे चा-
मृतोपमम् । अन्ते च विपनीकाशं तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ५० ॥ यदग्रे
बाहुबन्धै च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्य प्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्
॥ ५१ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं बिन्दति मानवः ॥ ५२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे चत्वारिंशाह्निके तत्त्वकथनमुत्तरार्द्धं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

ब्रह्मोवाच । नौमीढ्य तेऽब्रवपुपे तडिदम्बराय गुञ्जावतंसपरिपिच्छल-
 सन्मुखाय । वन्यरुजं कवलवेत्रविपाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांगजाय
 ॥ १ ॥ अस्यापि देव वपुयो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य
 कोऽपि । नेशे महि त्वचसिनु मनसान्तरेण साक्षात्तवैव किमुतात्मसुब्रानु-
 भूतेः ॥ २ ॥ ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भव-
 दीयवार्ताम् । स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित
 ाजतोऽप्यमि तैस्त्रिलोक्याम् ॥ ३ ॥ अयःसुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
 क्लेशयन्ति ये केवलवोधलब्धये । तेपामसौ क्लेशल एव शिर्यते नान्यद्वथा
 स्पृलतुपाचघातिनाम् ॥ ४ ॥ पुरेह भूमन् दहयोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा
 निजकर्मलब्धया । विबुद्धय भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽज्जोऽच्युत ते
 गतिं पराम् ॥ ५ ॥ तथापि भूमन्महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धमर्हत्यमलान्त-
 रात्मभिः । अचिक्रियात् स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया च
 नान्यथा ॥ ६ ॥ गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ।

कालेन यैर्चा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः स्वे मिहिका द्युभासः ॥ ७ ॥ ततोऽ-
 नुकम्पां सुसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् । हृद्राग्वपुर्भिर्विद-
 धन्नमस्ते जीचेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥ पश्येश मेऽनार्यमनन्त
 आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि । मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्ययं
 कियानैच्छमिवाचिरग्नौ ॥ ९ ॥ अतः क्षमस्वाक्युत मे रजोभुवो ह्यजान-
 तस्तत्पृथगीशमानिनः । अजावलेपान्धतमोऽन्धचक्षुष एपोऽनुकम्प्यो मयि
 नाथवानिति ॥ १० ॥ क्वाहं तमो महदहंखचराग्निवाभ्रूंसंवेष्टिताण्डघटसस-
 चितस्तिकायः । क्लृप्तग्विधाऽविगणिताण्डपराऽणुचर्यावाताध्वरोमचिवरस्य च
 ते महित्वम् ॥ ११ ॥ उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोज्ञ-
 जागसे । किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥ १२ ॥
 जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् । चिनिर्गतोऽज-
 स्त्विति वाङ् न वै मृपा किं त्वीश्वरत्वन्न चिनिर्गतोऽस्मि ॥ १३ ॥ नारायणस्त्वं
 न हि सर्वदेहिनामात्माऽस्वधीशोऽखिललोकसाक्षी । नारायणोऽङ्गं नर-

भूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव साया ॥ १४ ॥ तच्छेज्जलस्य तव
 सज्जगद्रपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव । किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं
 नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि ॥ १५ ॥ अत्रैव मायाधमनाऽवतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य
 बहिः स्फुटस्य । कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते
 ॥ १६ ॥ यस्य कुक्षादिदं सर्वं सात्म्यं भाति यथा तथा । तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं
 किमिदं सायया चिना ॥ १७ ॥ अद्यैव त्वद्वहेऽस्य किं मम न ते मायात्वमा-
 दर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि । ताचन्तोऽसि
 चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासितास्तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्मा-
 इयं शिष्यते ॥ १८ ॥ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य
 मायाम् । सृष्टाचिवाहं जगतो विधान इव त्वमेपोऽन्त इव त्रिनेत्रः ॥ १९ ॥
 सुरेन्द्रपिप्बीश तथैव शृण्वपि तिर्यक्तु यादस्त्वपि तेऽजनस्य । जन्माऽसतां
 दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सद्गुणग्रहाय च ॥ २० ॥ को वेत्ति भूमन्भग-
 वन्परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् । ऋ वा कथं वा कति वा कदेति

चिस्तारग्रन्थोऽसि योगमायाम् ॥ २१ ॥ तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं
 स्वप्नाभमस्तधिपणं पुरुङ्गुःखदुःखम् । त्वद्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते मायात
 उद्यदपि यत् सदवावभाति ॥ २२ ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयं-
 ज्ञ्योतिरनन्त आद्यः । नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त
 उपाधितोऽमृतः ॥ २३ ॥ एवंत्रिघं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्म-
 तथा विचक्षते । गुर्वकलब्धोपनिपत्सु चक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बु-
 धिम् ॥ २४ ॥ आन्मानमेवात्मतयाऽविजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चि-
 तम् । ज्ञानेन सम्यक् पुनरेव लीयते रञ्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २५ ॥
 अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त श्रुतज्ञभावात् । अजस्र-
 चितयाऽऽत्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २६ ॥ त्वामात्मानं
 परं मत्वा परमात्मानमेव च । आत्मा पुनर्वर्हिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता
 ॥ २७ ॥ अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यस्तस्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः । असन्त-
 मप्यन्धहिमन्तरेण सन्तं गुणं तं किमु यन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ अथापि ते देव

पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि । जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न
 चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥२६॥ तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवेन्न
 वाऽन्यत्र अथो तिरश्चाम् । येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्या निपेक्षे तव
 पादपल्लवम् ॥३०॥ अहोऽतिथन्या ब्रजगोरमस्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते
 मुदा । यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्यराः
 ॥३१॥ अहो भाग्यमहोभाग्यं नन्दगोषव्रजौकसाम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं
 ब्रह्म सनातनम् ॥३२॥ एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत तावदास्तामेकादशैव
 हि वयं यत भूरिभागाः । एतद्वृषीकचपकैरसकृत् पिद्यामः शर्वादयोऽभ्युवज-
 मध्वमृतासवं ते ॥३३॥ तद्भूरिभाग्यमिदं जन्म किमप्यदव्यां यद्वगोकुले-
 ऽपि कतमांधिरजोभिषेकम् । यञ्जीवितं तु निम्बिलं भगवान् मुकुन्दस्तवद्या-
 पि यत्पदरजः अतिमृग्यमेव ॥ ३४ ॥ एषां घोपनियामिनामुत भवान् किं
 देवराजं नश्चेतो विद्वफलात् फलं त्वदपरं कुशाग्र्यन्मुद्यति । सदेपा-
 दिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवाऽऽपिता यद्धामार्यमुहत् प्रियात्मतनय-

प्राणशया स्त्वकृते ॥ ३५ ॥ तावद्रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् ।
 तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥ ३६ ॥ प्रपञ्चं निष्प्र-
 पञ्चोऽपि चिदम्बयसि भूतले । प्रपन्नजनताऽनन्वसंदोहं प्रथितुं प्रभो ॥ ३७ ॥
 जानन्त एव जानन्तु किं बह्वक्त्या न मे प्रभो । मनसो यपुषो याचो वैमचं
 तव गोचरः ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक् । त्वमेव
 जगतां नाथ जगदेतत् त्वघापि तम् ॥ ३९ ॥ श्रीकृष्ण दृष्टिक्कुलपुष्करजोप-
 दायित् दमानिर्जरद्विजयशूदधिदृष्टिकारिन् । उद्धर्मशर्वरहर चित्तिराचस-
 धुगाकल्पमार्कमहन् भगवन् नमस्ते ॥ ४० ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ब्रह्मसुविर्नाम एकवत्त्वारिंश आह्निकः ।

यं ब्रह्मावकृतेन्द्रमरुतः स्तुन्यन्ति दिव्यैः स्तवैः वेदैः साङ्गपदकमोपनिषदै-
 र्गायन्ति यं सामगाः । ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
 यस्थान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥ पृष्ठे आभ्यद् मन्द-
 मन्दरगिरिग्रीवाग्रः कण्डूयनात् निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः

पान्तुवः । यत् संस्कार कलाऽनुवर्त्तनवशात् वेलाभिभेनाम्भसां यातायात-
 मतन्द्रितं जलनिघेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २ ॥ नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रि-
 पंकजं विरिञ्चवैरिञ्च्यसुरेन्द्र वन्दितम् । परायणं नेममिहेच्छतां परं न
 यत्र कालः प्रभवेत्परः प्रभुः ॥ ३ ॥ भवाय नस्त्वं भव विश्वभाव न त्वमेव
 माताऽयसुहृत् पतिः पिता । त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतम् यस्यानुवृत्त्या
 कृतिनो बभूविम ॥ ४ ॥ संसारकूपे पतितं विषयमुपिनेक्षणम् । अस्तं
 कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः । अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपा-
 सते ॥ ५ ॥ त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्पण । अदभ्रदयया दृष्ट्या आप-
 नानर्हसीक्षितुम् ॥ ६ ॥ नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपन्नम् ।
 यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु संसारदुःखं बहिस्तत्क्षिपन्ति ॥ ७ ॥ यत् सानु-
 वन्धेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढ दुराग्रहाणाम् । पुंसां सुदूरं वसतोऽपि
 पुर्या भजेम तत्ते भगवन् पदाब्जम् ॥ ८ ॥ यत्र व्रजन्त्यघभिदो रचनाऽनु-
 घादान् श्रुण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिधीः । यास्तु श्रुताहतभगैर्दु-

भिरात्तासाराः तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्त ॥६॥ यच्च व्रजन्त्यऽनि-
मिया मृपमानुवृत्त्या हरे यमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः । भर्तुर्मित्रः सुय-
शसः कथनानुराग-वैक्लव्यवाष्पकलया पुलकीकृतांगाः ॥ १० ॥ पानेन ते
देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं
यथाञ्जसाऽन्वीयुरकुलधिष्यम् ॥ ११ ॥ सा अदधानस्य विवर्धमाना
विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः । हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्प-
यमाशु धत्से ॥ १२ ॥ तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमु-
खानघेन । क्षिणोति देवोऽनिमिपस्तु येषाम् आयुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम्
॥ १३ ॥ तथाऽपरे चात्मसमाधियोग-धलेन जित्वा प्रकृतिं यलिष्ठाम् । त्वामेव
धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥ १४ ॥ कस्तृणुयात्
तीर्थपदोऽभिधानात् सन्नेषु वः सूरिभिरिड्यमानात् । यत् कर्णनाडीं पुरु-
षस्य यातं भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ॥ १५ ॥ यच्छ्रवणतोऽपैत्यरतिर्नितृष्णा
सत्त्वं च शुद्धयत्यचिरेण पुंसः । भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद

मन्यसे चेत् ॥ १३ ॥ सुखाय कर्माणि करोति लोको न लभ्यते दुःखशमः
सुखं वा । विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् न देवः ॥ १७ ॥
येन चेतयने विश्वं चेतयते न धम् । यो जागर्त्ति शयानेऽस्मिन्नायं
तं चेव येव सः ॥ १८ ॥ आत्मावास्पन्मिदं विश्वं यत्किञ्चित् जगत्पां जगत्
तेन तद्यक्तेन भुञ्जीथा मायुधः कस्यस्त्विद्वनम् ॥ १९ ॥ यं वै श्वसन्नमनु
विश्वमृजः श्वसन्ति यं वेकितानमनुचित्तप उच्यकन्ति । भूमयद्धलं सर्पपा-
यति यस्य भूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्धे ॥ २० ॥ यं न पश्यति
पश्यन्तं चतुर्थस्य न रिपयति । तं भूतनिलायं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ २१ ॥
आदिरन्तो न मध्यं च त्वः परोनान्तरं बहिः । विश्वस्यामूति यद्यस्मात्-
विश्वं च तद्वत् महत् ॥ २२ ॥ स विश्वकायः पुन्रहृत ईशः सत्यः स्वयं ज्योति-
रजः पुराणः । धत्तेऽस्य जन्माद्य जयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह
आस्ते ॥ २३ ॥ न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सुखा वसन् संवसतः
पुरेऽस्मिन् । गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टे स्तस्मै मद्देशाय नमस्करोमि

॥ २४ ॥ यदोपरामो मनसो नामरूप-रूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोपात् । य ईयते
 केचलया स्वमंस्थया हंसाय तस्मै शुचिस ने नमः ॥ २५ ॥ यस्मिन् यतो
 येन च यस्य यस्मै यद्यो यया पश्यति दृश्यते च । परावरेपां परमं प्रसिद्धं
 प्राग् ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ २६ ॥ अस्तीति नास्तीति पदार्थनिष्ठयोरे-
 कस्यैवाभिन्नचिरद्वधर्मयोः । अवेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः समं परं चैव
 हितं बृहत्तत् ॥ २७ ॥ योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलम् अनामरूपो भगवान-
 नन्तः । नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिः भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु
 ॥ २८ ॥ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति । यथानिलः
 पार्थिवमाश्रितोगुणं स ईश्वरो मे कुरुतान् मनोरथम् ॥ २९ ॥ अजस्य चक्रं
 त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु । त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमि यदक्ष-
 माद्दुस्तमृतं प्रपद्ये ॥ ३० ॥ य एकवर्णं तमसः परं तत् अलोकमव्यक्तमन-
 न्तपारम् । आसां चकारोपसुपर्णं मेनम् उपासते योगरथेन धीराः ॥ ३१ ॥ न
 यस्य कश्चातितितत्ति मायां यया जनो मुह्यति वेदनार्थम् । स सर्वनामा

स च विश्वरूपो निषेधनिर्घोणसुखानुभूतिः ॥ ३२ ॥ न तस्य कश्चिद्व्यतिः
 सुहृत्समो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा । तथाऽपि भक्तान् भजते यथा-
 तथा सुरद्रुमो घटदुपाश्रितोऽर्थदः ॥ ३३ ॥ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन् ना-
 प्रियो वाऽस्त्यमानिनः । नोत्तमो नाधमोऽपि समानस्य समोऽपि वा
 ॥ ३४ ॥ न माता न पिता तस्य न भार्यो न सुतादयः । नात्मीयो न पर-
 श्यापि न देहो जन्म एव च ॥ ३५ ॥ न तेऽस्ति स्वप्राप्तिः चिरवस्य सुहृ-
 दात्मनः । तथापि स्मरतां शरवत् क्लेशान् हंसि हविस्थितः ॥ ३६ ॥ न यस्य
 बन्धो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयाऽऽदरणीय पञ्च । अथापि सर्गस्थिति-
 संयमार्थं धत्ते रजः सत्य तर्मांसि काले ॥ ३७ ॥ न ब्रह्मणः स्वपरभेदमति-
 स्तव स्यात् सर्वोत्तमः समदृशः मयुखानुभूतेः । संसेचतां सुरतरोरिव ते
 प्रसादः सेयानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ३८ ॥ पिता गुह्यत्वं जगताम-
 धीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः । हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं
 विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ॥ ३९ ॥ नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपाद-सरोजमल्पी-

यसि कामवर्षम् । यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदिभावयुक्तैः मुमुक्षुभिः कर्ममयोरु-
पायात् ॥ ४० ॥ शुद्धिर्दृष्टां न तु तथेष्ट्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदा-
नतयः क्रियाभिः । सत्यात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छब्दया श्रवणसंभृ-
तया यथा स्यात् ॥ ४१ ॥ स्यान्नस्तवांगिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनि-
भिरार्द्रहृदोह्यमानः । यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्विब्यूहेऽर्चितः
सचनशः स्वरतिष्कमाय ॥ ४२ ॥ भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगम-
कृदुपजह भृङ्गघद्रेदसारम् । अमृतमुदधितरचा-पाययद्भृत्यवर्गान् पुरुषमृषभ-
माद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४३ ॥ तद्वात्सो सुखतो ब्रवीमि यदहं सास्तु
स्तुतिस्ते मम । यद्भुञ्जे मम तन्निवेदनमथो यदयामि सा प्रेष्यता ।
यच्छ्रान्तः स्वपिमि तदङ्घ्रियुगले दण्डप्रणामोऽस्तु मे । स्वामी यच्च
करोमि तेन भगवान् विश्वेश्वरः प्रीयताम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भगवत्स्तुतिर्नाम द्विचत्वारिंश आदिकः ॥

आसीनमनुर्घो भगवन्तमाद्यं संकल्पेण देवमङ्कुरः सत्त्वम् । चिचित्सव-

स्तरवमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ १ ॥ स्वमेव धिष्यं बहू-
मानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति । प्रत्यग्युताच्चाभ्युज्जकोशमीपटुन्मीलयन्तं
चिबुधोदयाय ॥ २ ॥ स्वधुं न्युवाद्रैः स्वजटाकलापैरुपसृशन्तरचरणोपधानम् ।
पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः संप्रेमानावलिभिर्वरार्याः ॥ ३ ॥ मुहुर्गुणन्तो
वचसानुरागस्त्वलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः । किरिटसाहस्रमणिप्रवेकप्रबो-
तितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ४ ॥ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासोद्यच्छिद्रयाऽमीलि-
तदृङ् न्यमीलयत् । अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणाः स्वात्सरतौ
निरीहः ॥ ५ ॥ सोऽन्तः शरीरेऽपि बभूतसूक्ष्मः का वात्मिकां शक्तिमुदीर-
याणः । उवास तस्मिन्मलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रूद्धवीर्यः ॥ ६ ॥
चतुर्युगानां च सहस्रमण्डु स्वपन्थयोदीरितया स्वशक्त्या । कालाख्यया-
ऽसादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्दृशे स्वदेहे ॥ ७ ॥ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिवि-
ष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन चिद्धः सूर्यस्त-
दाभिच्यत नाभिदेशात् ॥ ८ ॥ सपञ्चकोशः सहस्रोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रति-

बोधनेन । स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः ॥ ६ ॥
 तत्त्वलोकपदं स उ एव विष्णुः प्राचीचिशत्सर्वगुणावभासम् । तस्मिन्स्वयं
 वेदमयो विधाता स्वयंभुवयं स्म वदन्ति सोऽभूत् ॥ १० ॥ तस्यां स
 चाग्भोऽहर्कणिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः । परिक्रमन्धोम्नि विधूत-
 नेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ ११ ॥ तस्माद्युगान्तश्चसनावधूणज-
 लोर्मिचक्रात्सलिलाग्रिरूढम् । उपाश्रितः कज्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्वाचि-
 ददादिदेवः ॥ १२ ॥ क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो बाब्जमनन्यदप्सु ।
 यस्ति ह्यधस्तादिह किञ्चनैतदधिष्ठितं यत्र सतानुभाव्यम् ॥ १३ ॥ स
 इत्थमुग्रीदय तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेप । नार्वागगतस्तत्स्वरनाल-
 नालनाभिं विचिन्त्यंस्तदधिन्दताजः ॥ १४ ॥ तमस्यपारे विंदुरात्मसर्गं
 विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणैमिः । यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणो-
 त्यागुरजस्य हेतिः ॥ १५ ॥ ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्यमासाद्य
 पुनः स देवः । शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यपीददारूढसमाधियोगः ॥ १६ ॥

कालेन सोऽजः पुरुषायुषामिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः । स्वयं तदन्तर्हृदये-
वभातमपश्यतापश्यत् यन्न पूर्वम् ॥ १७ ॥ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं
पुरुषं शयानम् । फणतपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोषे ॥ १८ ॥
प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवैकरुधममूर्धनः । रत्नोदधारौपधि-
सौमिनस्यवनस्रजो वेषुसुजाडि घ्णपाङ्क द्वेः ॥ १९ ॥ आयामतो विस्तरतः स्वमान-
देन्द्रेण लोकत्रयसंग्रहेण । विचित्रदिव्याभरणंशुकानां कृताश्रियाऽपाश्रि-
तवेषदेहम् ॥ २० ॥ पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां कामदुघाडि घ्ण-
पद्मम् । प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गलिचारुपत्रम् ॥ २१ ॥ सुवेन
लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन । शोणयितेनाधरविम्ब-
भासा प्रत्यर्पयन्तं सुनसेन सुञ्चा ॥ २२ ॥ कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा
स्वलंकृतं मेखलया नितम्बे । हारेण चानन्तधनेन वत्स श्रीचित्सवत्सथल-
चवलमेन ॥ २३ ॥ परार्ध्यकैयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् । अज्य-
क्तमूलं सुवनाङ्घ्रिपेन्द्रमहीन्द्रमोगैरधिवीतवल्गुम् ॥ २४ ॥ चराचरौको

भगवन्महीध्र-महीन्द्रचन्धुं सलिलोपगृहम् । किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्ग-मावि-
र्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥ २५ ॥ निवीतमान्नाथमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या
यनमालया हरिम् । सूर्येन्दुवाख्यगन्धगमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरा-
सदम् ॥ २६ ॥ तर्धैव तन्नाभिस्सरः सरोजम् आत्मानमम्भः श्वसनं विधत्तच ।
ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥ २७ ॥ स कर्मबीजं
रजसोपरक्तः प्रजाः सिष्टृक्षन्मियदेव दृष्ट्वा । अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्य-म-
न्यक्तयत्तर्मन्यभिवेशितात्मा ॥ २८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सर्वोन्कृष्टश्रीमश्रायण स्वरूपवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंश आह्निकः ।

ब्रह्मोवाच । ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो
गतिरित्यवयम् । नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणकृतिक-
राद्यदुन्मर्विभासि ॥ १ ॥ रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शशचन्नित्युत्तमसः
सदनुग्रहाय । आदौ गृहीतमवतारशतैर्कवीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमावि-
रासम् ॥ २ ॥ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्ध-

वर्चः । पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूनेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितो-
 स्मि ॥३॥ तद्वा इदं सुवनमङ्गल मङ्गलाय ध्यानेस्मनो दर्शितं त उपासकानाम् ।
 तस्मै भ्रमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनाहतो नरकभातिभरसत्प्रसंगैः ॥४॥
 ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिचातनीतम् ।
 भवत्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैपि नाथ हृदयाम्युरुहात्स्वङुसाम्
 ॥ ५ ॥ ताथद्भयं द्रविणेगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च
 लोभः । तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तंऽङ्किघ्नमभयं प्रवृणीत
 लोकः ॥ ६ ॥ वैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात् सर्वासुभोपशमनाद्विमुखे-
 न्द्रिया ये । कुर्वन्ति काममुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुश-
 लानि शरवत् ॥ ७ ॥ क्षुत्तृद्वित्रिधातुभिरिमा सुदुरर्थमानाः शीतोष्णचातव-
 पैरितरेतराच्च । कामाग्निनाऽच्युत रूपा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम
 सीदते मे ॥ ८ ॥ याचत्यृक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमायाचलं भगवतो जन
 ईश पश्येत् । तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थोऽपि दुःखनिवहं वहति

क्रियार्थो ॥ ६ ॥ अल्ल्यापृतातर्कराणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया
 क्षणभग्ननिद्राः । दैवाहृतार्थरचना ऋपयोऽपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा इह
 संसरन्ति ॥ १० ॥ त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो
 ननु नाथ पुंसाम् । यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सद-
 नुग्रहाय ॥ ११ ॥ नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि
 बद्धकामैः । यत्सर्वभूतदयया सदलभ्ययैको नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा
 ॥ १२ ॥ पुंतामनो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ।
 आराधनं भगवत्तस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिदुध्रियते न यत्र ॥ १३ ॥
 शशवत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै । विश्वोद्भ-
 वस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चक्रुर्मेश्वराय ॥ १४ ॥ यस्या-
 वतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति । तेऽनेक-
 जन्मशमलं सहसैव हित्वा संयांत्यपाधृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥ यो वा
 अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ।

भित्वा त्रिपाद्बृघ एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनत्रुमाय ॥१६॥
 लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे । यस्ता-
 वदस्थ चलचानिह जीविताशां सद्यस्त्रिबन्धनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥१७॥
 यस्माद्विभेद्यहमपि द्विपरार्धधिष्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ।
 तेपे तपो बहुस्रवोऽयकरुत्समानस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥१८॥
 तिर्यङ् मनुष्यविद्युधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः ।
 रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहः तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥१९॥ योऽ-
 विद्ययानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः । अन्त-
 र्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥२०॥
 यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीह्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण । तस्मै नमस्त-
 उदरस्थभत्राय योगनिद्राऽवसानचिकसन्नलिनेक्षणाय ॥२१॥ सोऽयं समस्त-
 जगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन । तेनैव मे दृशमनु-
 स्पृशानाद्यथाहं स्रंद्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥२२॥ एष प्रपन्नवरदो

रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणान्यतारः । तस्मिन्स्वविक्रममिदं
 मृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥ २३ ॥ नाभिहृदा-
 दिह मतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः । रूपं विचि-
 त्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिपीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥ २४ ॥
 सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनान्बुद्बुहं विजृम्भन् । उत्थाय
 चिश्चविजयाय च नो विपादं माख्यया गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः ॥ २५ ॥
 मैत्रेय उवाच । स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः । यावन्मनोवचः
 स्तुत्या विरराम स खिन्नवत् ॥ २६ ॥ अथाऽभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधु-
 सूदनः । विपण्येचेतसं तेन कल्पयतिकराम्भसा ॥ २७ ॥ लोकसंस्थानविज्ञा-
 न आत्मनः परिखिद्यतः । तमाहाऽगाधया वाचा करमलं शमयन्निव ॥ २८ ॥
 श्रीभगवानुवाच । मा वेदगर्भगास्तंद्नीं सर्ग उद्यममावह । तन्मयापादितं ह्यग्रे
 यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९ ॥ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम् ।
 ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥ ३० ॥ तत आत्मनि लोके च

भक्तियुक्तः समाहितः । द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः
॥३१॥ यदा तु सर्वभूतेषु दासृष्वग्निमिव स्थितम् । प्रतिचवीत मां लोको
जह्यात्तर्ह्येव करमलम् ॥ ३२ ॥ यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाश्रयैः । स्व-
रूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वारज्यमृच्छति ॥३३॥ नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः
सिखलतः । नात्माऽयसीदत्यस्मिन्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ॥३४॥ ऋषिमाद्यं न
ब्रूयति पापीयांस्त्वां रजोगुणः । मन्मनो मयि निर्यद्वं प्रजाः संसृजतोऽपि ते
॥३५॥ ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोपि देहिनाम् । यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं
भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥३६॥ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽयद्विः ॥
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥३७॥ यच्चकर्थाऽङ्गं मत्स्तोत्रं
मत्कथाऽभ्युदयाङ्कितम् । यद्वा तपसि ते निष्ठा स एव मदनुग्रहः ॥३८॥
प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छ्रया । यदस्तौपीर्गुणमयं निर्गुणं
माऽनुवर्णयन् ॥३९॥ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् । तस्याशु
संप्रप्सीदेयं सर्वकामवशेश्वरः ॥४०॥ पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना ।

राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥४१॥ अहमात्मात्मनां धातः
प्रेष्ठः संप्रेयसामपि । अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥४२॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे नारायणस्तुतिर्नाम चतुरशत्वारिंश आह्निकः ।

देवहृतिरुवाच । निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्पणात् । येन
संभाव्यमानेन प्रपन्नाऽन्धं तमः प्रभो ॥१॥ तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्पार-
स्याद्य पारगम् । सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥ २ ॥ य आद्यो
भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान्किल । लोकस्य तमसाऽन्धस्य चक्षुः सूर्य
इवोदितः ॥ ३ ॥ अथ मे देव संमोहमपाक्रुद्धं त्वमर्हसि । योऽवग्रहोऽहं
ममेतीत्येतस्मिन्धोजितस्त्वया ॥ ४ ॥ तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्य-
संसारतरोः कुठारम् । जिज्ञासयाऽहं प्रकृतेः परस्य नमामि सद्धर्मविदां
वरिष्ठम् ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच । इति स्वमातुर्निरचक्षमीप्सितं निशम्य
पुंसामपवर्गवर्धनम् । धियाऽभिनन्द्यात्मवतां सतां गतिर्यथाय इपत्स्मित-
शोभिताननः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच । योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो

निःश्रेयसाय मे । अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ७ ॥ तस्मिन् ते
 प्रवक्ष्यामि धर्मवोचं पुराऽनघे । ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वांगनैपु-
 णम् ॥ ८ ॥ चेत्तः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् । गुणेषु सत्तं
 बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥ ९ ॥ अहं ममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभि-
 र्मलैः । वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥ १० ॥ तदा पुरुष आत्मानं
 केवलं प्रकृतेः परम् । निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमवलिङ्घतम् ॥ ११ ॥ ज्ञान-
 वैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना । परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौ-
 जसम् ॥ १२ ॥ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्पङ्क्तितात्मनि । सदृशोऽस्ति
 शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्ध्ये ॥ १३ ॥ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो
 विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ १४ ॥ तितिक्षिवः कारु-
 णिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् । अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः
 ॥ १५ ॥ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् । मत्कृते त्यक्तकर्मा-
 णस्त्यक्तस्वजनब्रान्धवाः ॥ १६ ॥ मदाश्रयाः कया मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति

च । तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मदुगतचेतसः ॥१७॥ त एते साधवः
 साधिव सर्वसंगविवर्जिताः । संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः मंगदोपहरा हि ते
 ॥ १८ ॥ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
 तज्जोपणादाश्चपधर्गधर्त्मनि अद्वारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ १९ ॥ भक्त्या
 पुमाज्जातविराग तेन्द्रियाद्वृष्टश्रुतान्मद्रचनाऽनुचिन्तया । चित्तस्य यस्तौ
 ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २० ॥ असेवयाऽयं प्रकृते-
 र्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यबिजृम्भितेन । योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां
 प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥ २१ ॥ देवहृतिरूपाच । काचिन्वय्यच्युता भक्तिः
 कीदृशी मम गोचरा । यया पदं ते निर्वाणमंजसाऽन्वाअवा अहम् ॥ २२ ॥
 यौ योगो भगवत्पाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः । कीदृशः कतिचांगानि
 पतस्तस्यावयोधनम् ॥ २३ ॥ तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधीर्हरे ।
 सुखं बुध्येय दुर्वोधं योपा भवदनुग्रहात् ॥ २४ ॥ मैत्रेय उवाच । विदि-
 त्वार्थं कपिलो मानुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाऽभिजातः । तस्याभ्यासं

यत्प्रवर्दन्ति सांख्यं प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ॥२५॥ श्रीभगवानु-
वाच । देवानां गुणलिंगानामानुश्राविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो द्युतिः
स्वाभाविकी तु या ॥ २६ ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यया ॥ २७ ॥ नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति
केचिन्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः । येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभा-
जयस्ते मम पौरुषाणि ॥ २८ ॥ पश्यन्ति ते मे रुचिरालयम्यसन्तः प्रसन्न-
वक्त्रभारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदाने साकं वाचं स्पृहणीयां
वदन्ति ॥ २९ ॥ तैर्दर्शनीयावधवैरुदारविलासहासेलितवामसूक्तैः । हृता-
त्मनो हृत्प्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमखी प्रयुक्ते ॥ ३० ॥ अथो
विभृतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुग्रह्युत्तम् । अयं भागवती वा
स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽस्तुवते तु लोके ॥ ३१ ॥ न कर्हिचिन्मत्पराः
शान्तरूपे नन्दयन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हन्तिः । येषामहं प्रिय आत्मा
सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ ३२ ॥ इमं लोकं तथैवामुमात्मान-

मुभयायिनम् । आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥ ३३ ॥ विसृज्य
 सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् । भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्यो-
 रतिपारये ॥ ३४ ॥ नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् । आत्मनः सर्व-
 भूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ॥ ३५ ॥ मद्भयाद्वाति चातोऽयं सूर्यस्तपति
 मद्भयात् । चर्वतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ३६ ॥ ज्ञानवैराग्य-
 युक्तेन भक्तियोगेन योगिनः । क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥ ३७ ॥
 एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः । तीव्रेण भक्तियोगेन मनो
 मथ्यर्पितं स्थिरम् ॥ ३८ ॥ प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाजयते प्राकृतैर्गुणैः ।
 अभिकारादकतृत्वात्त्रिगुणत्वाज्जलार्कवत् ॥ ३९ ॥ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणे-
 ऽवभिविपज्जते । अहंक्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमान्यते ॥ ४० ॥ तेन
 संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निवृत्तः । प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयो-
 निषु ॥ ४१ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य
 स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ४२ ॥ अतएव शनश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ।

भक्तिर्योगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् ॥ ४३ ॥ सुक्तभोगा परित्यक्ता
 दृष्टदोषा च नित्यशः । नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥ ४४ ॥
 यथाह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्थापो बहुनर्थभृत् । स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाग्र
 कल्पते ॥ ४५ ॥ एवं विदिनतत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् । युञ्जतो नाप-
 कुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ प्रसन्नवदनान्भोजं पद्मगर्भकण्ठेन-
 णम् । नीलोत्पलदलयामं शंसच्चक्रगदाधरम् ॥ ४७ ॥ लसत्पङ्कजकिञ्ज-
 लकपीतकौशेयवाससम् । श्रीवत्सवत्सवं आजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥ ४८ ॥
 मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया । परार्घ्यहारयलयकिरीटांगदन्पूरम्
 ॥ ४९ ॥ काञ्चीगुणोल्लसच्छूर्णिं हृदयान्भोजविष्टरम् । दर्शनीयतमं शान्तं
 मनोनयनवर्धनम् ॥ ५० ॥ अपीच्यदर्शनं शरवत्सर्वलोकनमस्कृतम् । सन्तं
 वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥ ५१ ॥ कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोक-
 यशस्करम् । ध्यायेद्देवं समग्राह्यं यावन्न च्यवते मनः ॥ ५२ ॥ स्थितं व्रजन्त-
 मासीनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीये हितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा

॥ ५३ ॥ भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिन्तयेद्भगवतो वदनारवि-
न्दम् । यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्लितेन विद्योतितामलंकपोलमुदारना-
सम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे कपिलदेवदुतिसंवादः पूर्वार्द्धो नाम पञ्च चत्वारिंश आह्निकः ।

श्रीभगवान् उवाच । भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भूमिनि भाव्यते ।
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥ १ ॥ अभिसंधाय यद्विंसां
दम्भं मात्सर्यमेव वा । संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ॥ २ ॥
विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा । अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स
राजसः ॥ ३ ॥ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् । यजेद्यष्टव्यमिति
वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ॥ ४ ॥ मदगुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहोशये ।
मनो गंतरविच्छिन्ना यथा गंगाऽम्भसोऽम्बुधौ ॥ ५ ॥ लक्षणं भक्तियोगस्य
निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ ६ ॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ! दीयमानं न गृह्णन्ति विना

मत्सेवनं जनाः ॥ ७ ॥ स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।
 येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्रावायोपपद्यते ॥ ८ ॥ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा-
 वस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुनेऽर्चा विडम्बनम् ॥ ९ ॥ यो मां
 सर्वेषु भूतेषु मन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव
 जुहोति सः ॥ १० ॥ क्षिपतः परकाये मां मामिनो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु
 यद्धर्चैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥ ११ ॥ अर्थादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां
 स्वकर्मकृत् । यावन्न घेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ १२ ॥ आत्मनश्च
 परस्यापि कः करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नहृशो मृत्युर्विदधे भयमुत्त्व-
 णम् ॥ १३ ॥ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् । अर्हयेद्दानमाना-
 भ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥ १४ ॥ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः
 शुभे । ततः सचिप्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ १५ ॥ तत्रापि स्पर्शधेदिभ्यः
 प्रवरा रसवेदिनः । तेभ्यो गन्धविदः शब्दविदो वराः ॥ १६ ॥
 रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः । तेषां बहुपदाः श्रेष्ठारचतुषादस्ततो

द्विपात् ॥१७॥ ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः । ब्राह्मणेष्वापि
 वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥१८॥ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्म-
 कृत् । मुक्तसंगस्ततो भूयानद्रोग्धा धर्ममात्मनः ॥१९॥ तस्मान्मयपिता-
 शेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः । मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्त कर्मणः ॥२०॥
 न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् । समदर्शिनरा नित्यं वैकुण्ठं
 तं ब्रजन्तिने ॥ २१ ॥ मनसैतानि भूतानि प्रणमेदहु मानयन् ।
 ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ २२ ॥ श्रीभगवानुवाच ।
 कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये । स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो
 रेतःकणाश्रयः ॥ २३ ॥ कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
 दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम् ॥ २४ ॥ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां
 बह्वङ्घ्रयाद्यंगविग्रहः । नखलोमास्थिचर्मणि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ॥२५॥
 चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृड्भवः । षड्भिर्जरायुणा धीतः कुक्षौ
 भ्राम्यति दक्षिणे ॥ २६ ॥ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्वातुरसंमते । शेते विष्मृत्र-

योगैर्ते स जन्तुर्जन्तुसंभवे ॥ २७ ॥ कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्र-
 तिप्लणम् । मूर्च्छार्थमाप्नोत्युत्तुल्लेखस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ २८ ॥ कटुतीक्ष्णो-
 प्पलवणरूक्षाभ्लादिभिरुल्बणः । मातृमुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥ २९ ॥
 उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः । आस्ते कृत्वा शिरः कुजौ भुन्नपृष्ठ-
 शिरोधरः ॥ ३० ॥ अशक्तः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे । तत्र लब्धस्मृतिर्देवा-
 र्कर्मजन्मशतोद्भवम् ॥ ३१ ॥ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दन्ते । गर्भ-
 वाससमंदुःखं न भूतं न भविष्यति ॥ ३२ ॥ आरभ्य सप्तमान्मासात्लब्धयोधोऽपि
 वेपितः । नैकत्रास्ते स्मृतिवातैर्विष्टाभूरिव सोदरः ॥ ३३ ॥ नाथमान ऋषिर्भीतः
 सप्तर्षिः कृताञ्जलिः । स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥ ३४ ॥
 येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन । स्वेनैव
 तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥ ३५ ॥
 सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्ननिर्जिगमिषे बहिरन्धकूपे । ग्रन्थो-
 पयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् ॥ ३६ ॥

तस्मादहं विगतविक्रव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनव ।
 भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥३७॥
 कपिल उवाच । एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नुपि । सद्यः क्षिपत्यवा-
 चीनं प्रसूत्यै सृतिमास्तः ॥ ३८ ॥ तेनाचसृष्टः सहसा कृत्वाचाक् शिर
 आतुरः । विनिष्कामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः ॥ ३९ ॥ पतितो
 भुव्यसृङ्मूत्रे विष्टाभूरिव चेष्टते । रोरुयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः ॥ ४० ॥
 सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योपिक्कीडामृगेषु च । प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रू-
 पधर्षितः । रोहिदुभूतां सोऽन्विधांवदत्तरूपो हतत्रपः ॥ ४१ ॥ तत्सृष्टसृष्टसृ-
 ष्टेषु कोऽन्वग्वण्डितधीः पुमान् । ऋपिं नारायणमृतं योपिन्मय्येह मायया
 ॥ ४२ ॥ संगं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुन्नुः । मत्सेवया
 प्रतिलब्धात्मलाभो वदन्ति या निरयद्वारमस्य ॥ ४३ ॥ योपयाति शनैर्माया
 योपिद्देवविनिर्मिता । तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ ४४ ॥
 यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृपभायतीम् । दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोगा-

यनं पथा ॥ ४५ ॥ यदा चाहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः । तदा लोका-
 लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ॥ ४६ ॥ ये स्वधर्मान्नुद्वहन्ति धीराः
 कामार्थहेतवे । निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ॥ ४७ ॥ निवृत्ति-
 धर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः । स्वधर्मार्णवेन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा
 ॥ ४८ ॥ सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् । परावर्शं प्रकृतिमस्योत्प-
 त्स्थान्तभावनम् ॥ ४९ ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् । श्रुतानु-
 भावं शरणं ब्रज भावेन भामिनि ॥ ५० ॥ वासुदेवे भगवति भक्तिपणेन
 प्रयोजितः । जनयस्याशु वैराग्यं ज्ञानं यदुब्रह्मदर्शनम् ॥ ५१ ॥ देवहुतिरुवाच ।
 विश्वं युगान्ते बटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः । स त्वं भूतो मे
 जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥ ५२ ॥ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं
 प्रत्यक्षोत्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् । स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं यन्दे विष्णुं
 कपिलं वेदगर्भम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमन्निकौस्तुभे कपिलदेवहृतिसंवादे उत्तरार्द्धे नाम षट्चत्वारिंश आश्विकः ।

सूत उवाच । जलन्धर इति ख्यातो जलमण्डलसम्भवः । आसीदन्तकस-
 क्लाशः तपसा लब्धविक्रमः ॥ १ ॥ तेन देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
 निर्जिताः समरे सर्वे ब्रह्मा च भगवानजः ॥ २ ॥ विजित्य देव सङ्घातं ब्रह्माणं
 वै जलन्धरः । जगाम देवदेवेशं विष्णुं विश्वजितं प्रभुम् ॥ ३ ॥ तयोः सम-
 भवद्युद्धं अविराममहर्निशम् । जलन्धर उवाचेवं निर्जित्य मधुसूदनम् ॥ ४ ॥
 पराजित्य महादेवं दास्ये दानवपुङ्गवाः । ब्रह्मत्वं वैष्णवत्वं च शङ्करत्वं
 सुरेप्सितम् ॥ ५ ॥ जलन्धरवचः श्रुत्वा सर्वे ते दैत्यदानवाः । जगज्जुरुच्यैः
 सन्नह्य स चैवाभिययौ शिवम् ॥ ६ ॥ भवोऽपि दृष्ट्वा दैत्येन्द्रं मेरुकूटमिव
 स्थितम् । अक्वध्यत्वमपि श्रुत्वा पादाङ्गुष्ठेन लीलया । रथाङ्गं च महारौद्रं
 चकाराह महान्मसि ॥ ७ ॥ पादेन निर्मितं चक्रं जलन्धर महार्णवे । यलवान्
 यदि चोद्धर्त्तुं तिष्ठ ह्यग्रे न चान्यथा ॥ ८ ॥ जलन्धर उवाच । बाल्ये च
 भगवान् विष्णुः तपसैव विनिर्जितः । यौवने च तथा ब्रह्मा सर्पिभिः
 सुरपुङ्गवैः ॥ ९ ॥ गिरीन्द्रो मन्दरः श्रीमान् नीलो मेरुः सुशोभनः । कण्डूयन-

विनोदेन पातितश्चावलीलया ॥१०॥ निरुद्धा लीलया गङ्गा क्षिप्ता ऐरावता-
 दयः । भृत्यैश्चैव मम स्त्रीणां वज्रावरोधनं कृतम् ॥१॥ चङ्कवाया मुखं भग्नं
 प्रयत्नेन विना मया । तदैव सकलं विश्वं एकार्णवमभूत् क्षणात् ॥१२॥
 सरथो भगवानिन्द्रः क्षिप्तश्च शतयोजनम् । नागपाशे मया बद्धः विष्णुश्च
 गरुडस्तथा ॥१३॥ महादेवस्य नेत्रान्तात् वह्निलेशलवस्ततः । प्रादहत् दैत्य-
 संघांस्तान् रथं जालन्धरं तथा ॥ १४ ॥ तदा दैत्योऽत्तिकृच्छ्रेण सुदर्शनं च
 दुर्धरम् । स्थापयामास द्वै स्कन्धे द्विधा भूतश्च तत्क्षणात् । पपात दैत्यो
 बलयात् अञ्जनाद्रिबापरः ॥१५॥ यः पठेत् पाठयेद्वापि जलन्धर विमर्दनम् ।
 शृणुयाच्छ्रावयेद्वापि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥१६॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सप्तचत्वारिंश आह्निके सुदर्शनोत्पत्तिर्नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

देवानामसुरेन्द्राणां रणं परमदारुणम् । अभवत् सर्वभूतानां विनाश-
 करणं पुरा ॥ १ ॥ पराजितास्तदा देवा देवदेवेश्वरं हरिम् । प्रणम्याहु-
 र्यथावृत्तं शोकसंचिग्रमानसाः ॥ २ ॥ दानवैः पीडिताः सर्वे वयं त्वां शरणं

गताः । ब्रह्मास्त्रेण तथान्येन न वध्यास्ते कदाचन ॥३॥ सूर्यमण्डलसम्भूतं
 त्वदीयं चक्रमुच्यतम् । कुण्डितं ह्यभवच्चाग्रे दधीचस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 चक्रं जलन्धरं हन्तुं निर्मितं हि पुरारिणा । लब्ध्वा तत् शिवसान्निध्यात् तेन
 तान् हन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ निशम्य तद्वचस्तेषां स हरिश्चक्रभृत् स्वयम् ।
 पूजयामास चेशानं लिङ्गं स्थाप्य हिमाचले ॥ ६ ॥ ततो नाम्नां सहस्रेण
 तुष्टाव धूपभध्वजम् । प्रतिनामार्पयामास एकैकं इन्दिरालयम् ॥ ७ ॥ हरेः
 पूजापरीक्षार्थं कमलेषु महेश्वरः । जहार कमलञ्चैकम् हतपुष्पो हरिस्तदा
 ॥८॥ ध्यानेन चावगम्यैतत् स्वनेत्रमुज्जहार च । तेन चोद्धृतनेत्रेण पूजयामास
 शङ्करम् ॥ ९ ॥ ततश्चावतताराशु भवो भस्मविभूषितः । कोटिभास्कर-
 सङ्काशः जटाजूटविमण्डितः ॥ १० ॥ ज्वालामालाधृतो दिव्यः तीक्ष्णदंष्ट्रः
 भयंकरः । वरदाभयहस्तश्च द्वीपिचर्मोत्तरीयकः ॥ ११ ॥ सुधोरं तं ततो
 दृष्ट्वा देवाः सेन्द्राः प्रदुद्रुवुः । विष्णुश्च परमः प्रीतो ननाम च पुनः पुनः
 ॥१२॥ चचाल ब्रह्मलोकश्च चकम्पे च वसुन्धरा । ददाह शम्भुर्तेजश्च प्रान्तं

वै शतगोजनम् । हाहाकारो महानासीत् सर्वतो हि महीतले ॥ १३ ॥ तदा
 प्राह महादेवः कृपया प्रहसन्निव । चक्रं सुदर्शनं नाम ददामि नव शोभनम्
 ॥ १४ ॥ रूपं मे भवता दृष्टं सर्वलोकभयङ्करम् । शान्तस्यास्त्रं सदा शान्तं
 शान्तमूर्तिप्रसङ्गतः । शान्तं रणजिरे शस्त्रं अभीक्ष्णं दुःखसाधनम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा ददौ चक्रं सूर्योयुतसमप्रभम् । नेत्रं चावेदितं विष्णोः पस्पर्श तं
 करेण वै । तदारभ्याभवद् विष्णुः पुष्कराक्षो जनैः स्मृतः ॥ १६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सप्तचत्वारिंश आह्निके विष्णोः सुदर्शनलाभो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

ब्रह्मपुत्रो महातेजा राजा लुप इति स्मृतः । अभून्मित्रं दधीचस्य मुनी-
 न्द्रस्य मुनीश्वर ॥ १ ॥ प्रसङ्गाच्चाभवद्वादः सुहृत्पाथनिचदूयोः । अपिस्वित्
 दृपतिः अष्ट उत या विप्र एव च ॥ २ ॥ लुप उवाच । अप्रानां लोकपालानां
 वपुर्धारयते नृपः । महती देवता चासौ महतरचापि सुव्रत ॥ ३ ॥ अतुल्यैत-
 बचनं तस्य अनादरकरं मुनिः । अताडयत् लुपं मूर्ध्नि दधीचो वाममुष्टिना
 ॥ ४ ॥ कुलिशेनाहनङ्गुपः स्वेच्छयानरविग्रहः । संस्मृत्य भार्गवं चासौ

छिन्नगात्रः पेपात ह ॥ ५ ॥ सन्धाय पूर्ववद्देहं दधीचस्याह भार्गवः । मृत-
 सञ्जीवनो मन्त्रो मया लब्धोहि शङ्करात् ॥ ६ ॥ सम्पूज्यैव सुखाराध्यं
 महादेवं जगद्गुरुम् । अचध्यो भव विप्रर्षे मृत्युञ्जयप्रसादतः ॥ ७ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा तपसाराध्य शङ्करम् । बध्नास्थिमृत्युर्हीनश्च अभवच्छा कुतो-
 भयः ॥ ८ ॥ तदाहनपदा मूर्ध्नि लुपं च सदसिस्थितम् । लुपो दधीचं
 बध्नेण जघानोरसि कोपतः । मोघोऽभवत्तदा बध्नः शङ्करस्य प्रसादतः ॥ ९ ॥
 लुपो हरिं समाराध्य स्तवेन संप्रसाद्य च । सन्दर्शनमहाहादात् तं ननाम
 पुनः पुनः ॥ १० ॥ नरेन्द्र उवाच । भगवन् देवदेवेश विष्णो जिष्णो जगत्-
 पते । शङ्करस्य प्रियो भक्तो दधीच इति विश्रुतः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणत्वमदात्-
 सिक्तो वामपादेन मूर्ध्नि । ताडयामास सावज्ञं मां नृपं सदसिस्थितम्
 ॥ १२ ॥ उवाच च मदाविष्टः सदाहं अकुतोभयः । त्रिशूलिनो महेशस्य
 प्रसादाद्धि पिनाकिनः ॥ १३ ॥ जेतुमिच्छामि विप्रं तं ह्यजेय जगदीश्वर । हितं
 मम तथा कर्तुं त्वमर्हसि जनार्दन ॥ १४ ॥ विष्णुरुवाच । सर्वत्र रुद्रभक्ता-

नाम् अभयं सर्वदा नृप । नीचानां गुणहीनानां दधीचस्यास्य किं पुनः
 ॥१५॥ तस्मात् तव महाभाग विजयो नैव भ्रूते । तथाप्येव यतिष्येऽहं
 अभीष्टपूरणाय ते ॥ १६ ॥ भविता तस्य शापेन प्रजापतिपतेर्मले । विनाशो
 मम राजेन्द्र सकलैस्त्रिदशैः सह ॥१७॥ भक्तभक्तस्तदा विष्णुर्दधीचस्याश्रमं
 ययौ । विप्रस्य रूपमास्थाय तं विप्रं समुवाच ह ॥ १८ ॥ भो भो दधीच
 विप्रर्षे भवाच्चर्चनरताव्यय । वरमेकं वृणे त्वत्तः तं भवान् दातुमर्हति ॥१९॥
 दधीचः प्राह सर्वज्ञः विष्णुना याचितस्तदा । ज्ञातं तवेप्सितं सर्वं द्विजरूपं
 त्यजाधुना ॥२०॥ न विभेमि जगत्यस्मिन् देवदैत्यद्विजादपि । प्रभावादेवदे-
 वस्य शङ्करस्य पिनाकिनः ॥२१॥ श्रीभगवानुवाच । दधीचे तव नास्त्येव जगत्यत्र
 भयं कञ्चित् । भवाच्चर्चनरतो यस्मात् ततः सर्वज्ञ एव च ॥ २२ ॥ ममानुरो-
 धनाच्चैव सकृद्भक्तुं त्वमर्हसि । क्षुपं प्रति विभेमीति सदस्यन्तः नमो-
 ऽस्तुते ॥२३॥ प्रार्थितोऽपि हरिं प्राह न मे भोतिः कुतरचन । दिधक्षुः शिवभक्तं
 तं विष्णुश्वक्रं ससर्ज ह ॥२४॥ कुण्डितं चाभवच्चक्रम् शिवभक्तो जगाद च ।

भवस्य निर्मितं चक्रं न कदापि हिनस्ति माम् । ब्रह्मास्त्रैश्च तथान्यैश्च प्रयत्नं
कर्तुमर्हसि ॥२५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा मोघं सुदर्शनम् । ससर्ज ह
पुनस्तस्मै चास्त्राणि वारिधारया ॥२६॥ दधीचस्तु हरं स्मृत्वा कुशमुष्टिं ससर्ज
च । त्रिशूलं ह्यभवदिव्यं कालाग्निसदृशप्रभम् ॥२७॥ आयुधानि विस्त्रष्टानि
नारायणपुरःसरैः । शान्तानि चाभवन् सयः प्रणेमुखिशिखं भयात् ।
दुद्रुवुरचात्तवीर्यास्ते त्रिदशा ये मदोद्धताः ॥२८॥ ततोऽसृजत् स्वदेहाद्धि
विष्णुरच पुरुषोत्तमः । आत्मनः सदृशान् लक्षलक्षायुतान् गणान् ।
प्रददाह च तान् सर्वान् तत्क्षणात् मुनिसत्तमः ॥२९॥ तस्य विस्मापनार्थं य
चिरवमूर्त्तिरमूर्द्धरिः । विहस्य स हरिं प्राह मायां त्यज ब्रूया मयि ॥३०॥
दिव्यं ददामि ते बह्वुः पश्यैतस्मिन् कलेवरे । अभिव्यक्तं त्वया सार्द्धम्
ब्रह्मरुद्रान्वितं जगत् ॥३१॥ पुनः प्राह जितं विष्णुं स्मृत्वा शिवपदाम्बुजम्
॥३२॥ मायया ह्यनया किम्वा मन्त्रशक्त्याथवा तव । वस्तुशक्त्याथवा विष्णो
ध्यानशक्त्याथवा पुनः । त्यक्त्वा मायामिमां तस्माद् योद्धुमर्हस्यशेषतः ॥३३॥

निरीहः संस्थितो विष्णुर्ब्रह्मणा वारितस्तदा । ननाश निर्जितो विष्णुः
 प्रणिपत्य महामुनिम् ॥३४॥ दधीचमभिवन्दथाय प्रार्थयामास स नृपः ।
 क्षमद्द्वयं मम दौरात्म्यं अज्ञानादव कुतं तु यत् ॥३५॥ प्रसीद परमेशान प्रसीद
 शिवसैचक । दुर्लभा सर्वथा भक्तिर्मद्विधैः क्षत्रियाधमैः ॥ ३६ ॥ दधीच्यः
 परमः प्रीतस्तत्त आह ह्युपं प्रति । ब्राह्मणो विष्णुना पूज्यः किं पुनर्नृपदैवतैः
 ॥३७॥ शशाय त्रिदशान् विष्णुं शिवद्रोहमनुस्मरन् । दक्षस्य च मन्त्रे देवा
 नारायण पुरःसराः । रुद्रकोपाग्निनाध्वस्ता भवन्त्वथ मुनीश्वराः ॥३८॥
 शप्तद्वैवं सामरं सर्पिं विष्णुं दधीचस्तप्तमः । अनुगृह्य ह्युपं चाय प्रविचेश
 निजोदजम् ॥३९॥ तत्स्थानं सुमहत्तीर्थं स्थानेश्वर इति स्मृतः । स्थानेश्वर-
 मनुम्राप्य शिवसायुज्यमामुयात् ॥४०॥ य इदं कीर्त्तयेद्विष्यं दधीचक्षुपविग्र-
 हम् । अपमृत्युं विनिर्जित्य ब्रह्मलोकं प्रयाति सः ॥४१॥ दधीचिविष्णुसंग्रामं
 सङ्कीर्त्य यो रणे स्थितः । तस्य मृत्युभयं नास्ति विजयी सर्वथा भवेत् ॥४२॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे सप्तचत्वारिंश आह्निके दधीचविष्णुसंवादो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

श्रीरुद्र उवाच । यूयं वेदिपदः पुत्रा विदितं वशिचकीर्षितम् । अनुग्रहाय
 भद्रं वपुर्वं मे दर्शनं कृतम् ॥ १ ॥ यः परं रंहसः साक्षात् त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।
 भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ २ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः
 पुमान्विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् । अन्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं
 यथाहं विबुधाः कलात्यये ॥ ३ ॥ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्य-
 था । न मे भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥ ४ ॥ इदं विविक्तं
 जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् । निःश्रेयसकरं चापि अयतां तद्वदामि
 वः ॥ ५ ॥ जितं त आत्मविद्वुर्यं स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे । भवता
 राधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः ॥ ६ ॥ नमः पङ्कजनाभाय भूत-
 सूक्ष्मेन्द्रियात्मने । वासुदेवाय शान्ताय कूटस्थाय स्वरोचिये ॥ ७ ॥ संकर्ष-
 णाय सूक्ष्माय दुरन्तायान्तर्काय च । नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायान्त-
 रात्मने ॥ ८ ॥ नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने । नमः परमहंसाय
 पूर्णाय निभृतात्मने ॥ ९ ॥ स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिपदे नमः । नमो

हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तन्तवे ॥ १० ॥ नम ऊर्ज इवे त्रय्याः पतये
यज्ञरेतसे । तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥ ११ ॥ सर्वसत्त्वात्म-
देहाय विशेषाय स्थवीर्यसे । नमस्त्रैलोक्यपालाय सहस्रोजोवलाय च ॥ १२ ॥
अर्थलिङ्गाय नभसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने । नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै
भूरिबर्चसे ॥ १३ ॥ प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे । नमो धर्मविपा-
काय मृत्यवे दुःखदाय च ॥ १४ ॥ नमस्ते आशिषामीश मनवे कारणात्मने ।
नमो धर्माय बृहते कृष्णाय कुरुमेधसे ॥ १५ ॥ पुरुषाय पुराणाय सांख्य-
योगेश्वराय च । ब्रह्मणे परिपूर्णाय चैकुण्ठपतये नमः ॥ १६ ॥ शक्तित्रय-
समेताय मीढुपेऽहंकृतात्मने । चेत आकृतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥ १७ ॥
दर्शनं नो विदृच्छां देहि भागवतार्चितम् । रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रिय-
गुणाञ्जनम् ॥ १८ ॥ स्निग्धप्राबृद्धनश्यामं सर्वसौन्दर्यसंग्रहम् । चार्वाक्यत-
चतुर्वाहु सुजातरुचिराननम् ॥ १९ ॥ पद्मकोशपलाशाक्षं सुन्दरध्रु सुनासि-
कम् । सुदिजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥ २० ॥ प्रीतिप्रहसितापाङ्ग-

मलकैरुपशोभितम् । लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलम् ॥ २१ ॥
 स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् । शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमद्विमत्
 ॥ २२ ॥ सिंह स्कन्धत्वयो विश्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् । श्रियानपायिन्या-
 क्षितनिकपाशमोरसोल्लसत् ॥ २३ ॥ पूरेचक्रसंविग्नवलिवल्गुतलोदरम् ।
 प्रतिसंक्रामयद्विशवं नाभ्याऽवर्तगभीरया ॥ २४ ॥ श्यामश्रोण्याधिरोचिष्णु-
 दुक्कूलस्वर्णमेखलम् । समचारवङ्घ्रिजंघोरनिम्नजानुसुदर्शनम् ॥ २५ ॥ पदा
 शरत्पद्मपलाशरोचिषा नखच्युभिर्नोऽन्तरघं विधुन्वता । प्रदर्शय स्वीयमपास्त-
 साध्वसं पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥ २६ ॥ एतद्भूपमनुध्येयमात्मशुद्धिम-
 भीप्सताम् । यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ २७ ॥ भवान्भ-
 र्त्तिमतां लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् । स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्म-
 विदुर्गतिः ॥ २८ ॥ तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया । एकान्तभक्त्या
 को वाञ्छेत्पादमूलं विना वहिः ॥ २९ ॥ यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभि-
 मन्यते । विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितध्रुवा ॥ ३० ॥ क्षणार्धेनापि

तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् । भगवत्सङ्गिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥३१॥
 अथानयाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोरन्तर्वहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् । भूतेष्वनु-
 क्रोशस्रसत्त्वशीलिनां स्यात्संगमोऽनुग्रह एव नस्तव ॥ ३२ ॥ न यस्य नित्तं
 बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् । यद्भक्तियोगानुगृहीतम-
 ब्जसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥ ३३ ॥ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं
 विश्वस्मिन्मवभाति यत् । तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम्
 ॥ ३४ ॥ यो माययेदं पुरुरूपयासृजद्विभर्ति भूयः जपयत्यधिक्रियः ।
 यद्भूभेदबुद्धिः सदियात्मइस्थया तमात्मतन्त्रं भगवन्प्रतीमहि ॥ ३५ ॥
 क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये । भूतेन्द्रि-
 यान्तःकरणोपलक्षितं वेदे च तंत्रे च त एव कोचिदाः ॥३६॥ त्वमेक आद्यः
 पुरुषः सुसशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो विभियते । मद्गानहंखंभरुदग्निचार्धराः
 सुरर्पयो भूतगणा इदं यतः ॥३७॥ सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं
 पुरमात्मांशकेन । अथो विदुस्तं पुरूपं सन्तमन्तमुद्धृक्ते हृषीकैर्मधु सारधं

यः ॥३८॥ स एष लोकानतिचण्डवेगो विकर्पसित्वं खलु कालयानः । भूतानि
 भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाऽविपद्मः ॥३९॥ कस्त्वत्पदाब्जं विजहति
 परिहृतो यस्नेऽवमानव्यथमानकेतनः । विशंक्यास्मद्गुरुरर्चति स्म यद्विनो-
 पपत्तिं मनयश्चतुर्दश ॥४०॥ अथ त्वमसि नो ब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चिताम् ।
 विश्वं रुद्रभयत्रस्तमकुतरिचङ्कया गतिः ॥४१॥ इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा
 नृपनन्दनाः । स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो भगवत्यर्पिताशयाः ॥४२॥ तमेवात्मान-
 मात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम् । पूजयध्वं गृणन्तश्च ध्यायन्तश्चासकृद्भरिम्
 ॥४३॥ योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः । समाहितधियः सर्व एतदभ्य-
 सताहताः ॥४४॥ इदमाह पुरास्माकं भगवान्विश्वसृक्पतिः । भृगवादीनामा-
 त्मजानां सिसृक्षुः संसिस्सृक्षताम् ॥४५॥ ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे
 प्रजेश्वराः । अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्षुमो विविधाः प्रजाः ॥४६॥ अथेदं
 नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् । अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः
 ॥४७॥ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परम् । सुखं तरति दुष्पारं

ज्ञाननैर्व्यसनाण्वम् ॥४८॥ य इमं अद्वया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवम् ।
अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥४९॥ विन्दते पुरुषोऽमुष्माद्यदि-
च्छत्यसत्वरम् । मद्गीतगीतात्सुप्रोताच्छ्रयसामेकवल्लभात् ॥५०॥ य इदं
कलय उत्थाय प्राञ्जलिः अद्वयाऽन्वितः । शृणुयाच्छ्रवयेन्मर्त्यो मुच्यते
कर्मबन्धनैः ॥५१॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ऋतुगोवं नाम अष्टचत्वारिंश आह्निकः ।

मैत्रेय उवाच । पुरा विश्वसृजां सन्ने समेताः परमर्पयः । तथामरगणाः
सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः ॥ १ ॥ तत्र प्रविष्टसृपगो दृष्टार्कमिव रोचिषा ।
प्राजमानं चित्तिमिरं कुर्वन्तं तन्महत्सदः ॥ २ ॥ उदतिष्ठन् सदस्यास्ते
स्यधिष्ठत्येभ्यः सहाग्नयः । ऋते विरिञ्चं शर्वं च तद्भासाज्जिसंचेतसः ॥ ३ ॥
प्राङ् निपत्यं मृडं दृष्ट्वा नामृज्यत्तदनादृतः । उवाच वामं चतुर्भ्यामभिवीक्ष्य
दहन्निव ॥४॥ अयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः । साधूनां द्रुवतो वृत्तां
नाज्ञानान्न च मत्सरात् ॥५॥ अयं तु लोकपालानां यशोग्नो निरपघ्नपः । सद्भि-

राचरितः पन्था येन स्तब्धेन दूषितः ॥ ६ ॥ एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे
 दुहितुरग्रहीत् । पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ॥ ७ ॥ गृहीत्वा
 मृगशावाद्याः पाणिं मर्कटलोचनः । प्रत्युत्थानाभिवादाहं वाचाऽप्यकृत
 नोचितम् ॥ ८ ॥ लुसक्रियायाशुचये मानिने भिन्नसेतवे । अग्निच्छन्नप्रदां
 घालां शूद्रायेवोशनीं गिरम् ॥ ९ ॥ प्रताचासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ।
 अटत्युन्मत्सवन्नभो व्युसर्केशो हसन् रुदन् ॥ १० ॥ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेत-
 स्रङ्गन्स्थिभूषणः । शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ॥ ११ ॥ त्रिपुंड्र-
 धृक् त्रिशूली च त्रिनेत्रः सर्पभूषणः । पतिः प्रमथमृतानां तमोमात्रात्मका-
 त्मनाम् ॥ १२ ॥ तस्मा उन्मादनाथाय नटशौचाय दुर्हृदे । दत्ता बत मया
 साध्या चादिते परमेष्ठिना ॥ १३ ॥ विनिन्द्यैव स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ।
 दत्तोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥ अयं तु देवयजन इन्द्रोपे-
 न्द्रादिभिर्भवः । सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाऽधमः ॥ १५ ॥ विज्ञाय शापं
 गिरिशानुगाग्रणीर्नन्दीश्वरो रोपकपायदूषितः । दत्ताय शापं विससर्ज

दारुणं ये चान्यमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥ १६ ॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भग-
 वत्यप्रतिद्रुहि । द्रुह्यात्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ १७ ॥ गृहेषु
 कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यमुखेच्छया । कर्मतन्त्रं चितनुते वेदवादविपन्नधीः
 ॥ १८ ॥ बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः । स्त्रीकामः सोऽस्त्व-
 तितरां दक्षो यस्तसुखोऽचिरात् ॥ १९ ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ
 जडः । संसरन्त्विह ये चाशुमनु शर्वाचमानिनम् ॥ २० ॥ गिरः श्रुतायाः
 पुष्टिपद्या मधुगन्धेन भूरिणा । मथना धोन्मयिनात्मानः संमुह्यन्तु हरद्विपः
 ॥ २१ ॥ सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः । विसर्देहेन्द्रियारामा
 याचका विचरन्त्विह ॥ २२ ॥ तस्यैवं ददतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ।
 भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् ॥ २३ ॥ भवव्रतधरा ये च ये च
 तान् समनुव्रताः । पातखिडनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥ २४ ॥ नष्ट-
 शौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः । विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र देवं
 सुरासवम् ॥ २५ ॥ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै प्रियमाणयोः । जामातुः

श्वशुरस्पापि सुमहानतिचक्रमे ॥ २६ ॥ यदाभिपिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमे-
 ष्ठिना । प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मर्योऽभवत् ॥ २७ ॥ इष्टा स याजपे-
 येन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च । बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥ २८ ॥
 सत्युवाच । प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं निर्योपितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
 वयं च तत्राभिसराम वाम भो यत्रार्थिताऽमो विबुधा व्रजन्ति हि ॥ २९ ॥
 कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नैगते । अनाहुता अप्य-
 भियन्ति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृन्श्च केतनम् ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ।
 त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियन्ति बन्धुषु । ते यद्यनुत्पा-
 दितदोषदृष्टयो बलीयसाऽनात्म्यमदेन मन्युना ॥ ३१ ॥ विद्यातपोवित्तवपुर्व-
 यःकुलैः सतां गुणैः पङ्क्तिभि रसत्तमेतरैः । स्मृतौ हतायां भृतमानदुदृशः
 पश्यन्ति मत्ता न हि धाम भूयसाम् ॥ ३२ ॥ नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया
 गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् । येऽभ्यागतान् वक्रधियाऽभिचक्षते आरोपि-
 तमभिरमर्पणाक्षिभिः ॥ ३३ ॥ तथाऽरिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः शेतेऽर्दितांगो

हृदयेन दूयता । स्वानां यथा वक्रघियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति मर्म-
ताडितः ॥३४॥ व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सुभ्रू-
संमता । अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः
॥३५॥ पापञ्चयमानेन हृदातुरेन्द्रियः समृद्धिभिः पूरुपबुद्धिसाक्षिणम् । अकल्प
एवामधिरोहुमञ्जसा पदं परं द्रष्टुं यथाऽसुरा हरिम् ॥३६॥ प्रत्युद्गमप्रश्र-
यणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे । प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने ॥ ३७ ॥ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते
तत्र पुमानपाधृतः । सत्त्वे च तस्मिन् भगवान्वासुदेवो ह्ययोऽक्षजो मे मनसा
विधीयते ॥३८॥ तत्तं निरीक्ष्यो न पिताऽपि देहकूटलो मम द्विद् तदनुव्रताश्च
ये । यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोक मामभागसं दुर्वचसाऽकरोत्तिरः ॥३९॥ यदि
व्रजिष्णस्यतिहाय मद्बचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति । संभावितस्य
स्वजनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥४०॥ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघात
दुर्मनाः स्नेहाद्रुदन्त्यश्रुकलाऽतिविह्वला । भवं भवान्य प्रतिपूरुपं रुपा

प्रथयतीचैक्षत जातचैषथुः ॥४१॥ ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन
 रोपेण च दूयता हृदा । पित्रोरगात्त्रैणविमूढधीर्गृहान् प्रेम्णात्मनो योऽध-
 मदात्सतांप्रियः ॥४२॥ तामागतां तत्र न कश्चनाऽऽद्रिपद्विमानितां यज्ञकृतो
 भयाज्जनः । श्रुते स्वसृजै जननीं च सादराः प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिपस्वजुमुदा
 ॥४३॥ अरुद्धभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ । अनाहता
 यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप लोकानिव धरयती रुपा । जगहं चाऽमर्पयिषन्नया
 गिरा शिवविपं धूमपथश्रमयम् ॥ ४४ ॥ श्रीदेव्युवाच । न यस्य लोकंऽस्त्य-
 तिशायनः प्रियस्तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः । तस्मिन्समस्तात्मनि मुरु-
 दैरके श्रुते भवन्तं कतमः प्रतीपयेत् ॥४५॥ दीपान्परेयां हि गुणेष्वसाधवो
 गृह्णन्ति केचिन्न भवादृशा द्विज । गुणांश्च फलान्यह्वलीकरिणवो महत्त-
 मास्तेष्वविदङ्गवानधम् ॥ ४६ ॥ नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिन्दा
 कुणपात्मवादिषु । सेढ्यं महापूरुषपादपांसुभि निर्स्ततेजस्सु तदेव शोभनम्
 ॥ ४७ ॥ यद्वद्व्यचरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादधमाशु हन्ति तत् ।

पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो ब्रूष्टि शिवं शिवेतरः ॥४८॥ यत्पाद-
 पद्मं महतां मनोऽलिभिर्निपेक्षितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः । लोकस्य यद्रूपति
 चाशिपोऽर्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबन्धवे ॥४९॥ किंवा शिवाख्यमशिवं
 न विदुस्तदन्त्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः रमशाने । तन्मालयभस्मनृकपा-
 ल्यऽवसत्पिशाचैर्ये मूर्धभिर्दधति तच्छरणावसृष्टम् ॥५०॥ कर्णौ पिधाय
 निरियाच्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने । विन्यात्प्रसह्य
 रुशतीमसतीं प्रभुरवेज्जिह्वामसूत्रपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥५१॥ अतस्त-
 वोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकण्ठगर्हिणः । जगधस्य मोहाद्वि
 विशुद्धिमन्धसो जुगुप्सितस्योद्वरणं प्रचक्षते ॥५२॥ न वेदवादाननुवर्तते
 मतिः स्व एव लोके रमतो महामुनेः । यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक् स्व
 एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥५३॥ कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं वेदे विवि-
 द्योभयलिंगमाश्रितम् । विरोधि तद्योगपदैककर्तारि द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म
 न च्छेति ॥५४॥ मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासु न धूम-

वर्त्मभिः । तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरोडिता अन्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ॥५५॥
 नैतेन देहेन हरे कृतागसो देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना । व्रीडा ममामृतकु-
 जनप्रसंगतस्तज्जन्मधिग्यो महतामवद्यकृत् ॥ ५६ ॥ गोत्रं त्वदीयं भगवान्
 हृष्यःबजो वाचायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः । व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्धृत्तहं
 व्युत्स्रद्य एतत्कुणपं त्वदंगजम् ॥५७॥ ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं जगद्-
 गुरोश्चिन्तयती न चापरम् । ददर्श देहो हतकलमपः सती सद्यः प्रजज्ज्वाल
 समाधिजाग्निना ॥ ५८ ॥ तत् पश्यतां स्वे भुवि चाद्भुतं महद्वा हेति वादः
 सुमहानजायत । अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापते यस्य चराचरं
 प्रजाः ॥ ५९ ॥ वदत्येवं जने सत्या दृष्टाऽसुत्यागमद्भुतम् । दत्तं तत्पार्षदा
 हन्तुं उदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥६०॥ तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान् भृगुः ।
 यज्ञघ्नघ्नं यजुषा दक्षिणाशौ जुहाव ह ॥ ६१ ॥ अष्टवर्गुणा ह्वयमाने देवा
 उत्पेतु रोजसा । ऋभवो नाम तपसा सोमं प्रासाः सहस्रशः ॥६२॥ तैरला-
 तायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः । हन्यमाना दिशो भेजुस्तद्भिर्ब्रह्मतेजसा

॥६३॥ मैत्रेय उवाच । भवो भवान्या निधनं प्रजापते रसत्कृताया श्रवणम्य
 नारदात् । स्वपार्षदानां च तदध्वरभुभिर्विद्राचितुं क्रोधमपारमादधे ॥६४॥
 क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद् वह्निसटोग्रोचिपम् । उत्कृत्य रुद्रः
 सहस्रोत्थितो हसन् गम्भीरनादो विससर्ज तां सुवि ॥६५॥ ततोऽतिक्रायस्त-
 नुवा स्पृशन्दिवं सहस्रबाहुर्धनरुक्त्रिस्र्यर्धक् । करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निसूर्द्धजः
 कपालमाली विविधोद्यतायुधः ॥६६॥ तं किं करोमीति शृणन्तमाह यद्धा-
 त्तलिं भगवान् भूतनाथः । दत्तं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको
 मे ॥६७॥ आज्ञप्त एव कुपितेन मन्युना स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् । मेने
 तदाह्मानमसंगरंहसा महीयसां तात सहः सहिष्णम् ॥६८॥ अन्वीयमानः स
 तु रुद्रपार्षदैर्भृशं नदद्भिर्व्यनदत् सुभैरवम् । उद्यम्य शूलं जगदन्तकान्तकं स
 प्राद्रवद्घोषणभ्रूषणाग्निः ॥ ६९ ॥ अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः ककुभ्यु-
 दीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुम् । तमः किमेतद्वि कुत रजोऽभूत् इति द्विजा द्विज-
 पत्नयश्च दध्युः ॥७०॥ वाता न वान्ति न हि सन्ति दस्यवः प्राचीनवर्हि-

जीवतीहोप्रदण्डः । गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजो लोकेऽधुना किं प्रलयाय
 कल्पते ॥ ७१ ॥ प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ताः ऊचुर्विपाको वृजिनस्यैप
 तस्य । यत् पश्यन्तीनां दुहितृणां प्रजेशः सुतां सती मवदध्यावनागाम्
 ॥ ७२ ॥ तावत् स रुद्रानुचरैर्मर्त्यो महाबानायुधैर्वीमर्नकैरुदायुधैः । पिंगैः
 पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत ॥ ७३ ॥ केचिद्वय-
 भञ्जुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरं । सद आग्नीध्रशालां च तद्वि-
 हारं महानसम् ॥ ७४ ॥ रुद्रजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीनिनाशयन् ।
 कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद् विभिदुर्वेदिमेग्वलाः ॥ ७५ ॥ अयाधन्त मुनीनन्य
 एकै पत्नीरतर्जयन् । अपरे जगद्गुर्देवान् प्रत्यासन्नान् पलायितान् ॥ ७६ ॥
 भृगुं बबन्ध मणिमान् वीरभद्रः प्रजापतिम् । चण्डीशः पूषणं देवं भगं
 नन्दीश्वरोऽग्रहीत् ॥ ७७ ॥ सर्व एव त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
 तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकघाऽद्रवन् ॥ ७८ ॥ जुह्वतः त्रुवहस्तस्य
 रसश्रूणि भगवान् भवः । भृगोर्लुलुज्चे सदसि योऽहसत् रमश्रु दर्शयन्

॥७६॥ भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुपा मुचि । उज्जहार सदःस्थोऽद्दणा
 यः शपन्तमल्लसुचत् ॥ ८० ॥ पूरणश्चापातयदन्तान् कालिंगस्य यथा बलः ।
 शप्यमाने गरिमणि योऽहसद् दर्शयन्दतः ॥ ८१ ॥ आक्रम्योरसि दत्तस्य
 शित्तधारेण हेतिन्ना । क्षिन्दन्नपि तदुद्धत्सु नाशकनोत् अथम्बकस्तदा ॥ ८२ ॥
 शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेव मणिभिन्नत्वचं हरः । विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपति-
 निचरम् ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां च पति मखे । यजमानपशोः कस्य
 कायास्तेनाहरच्छिरः ॥ ८४ ॥

इति धीमतिकौस्तुभे दत्तमलभगो नाम एकेनपञ्चाश आह्निकः ।

मैत्रेय उवाच । अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः । स्वयंभुवे नम-
 स्कृत्य कार्त्तृस्वये नैतन्नथवेदयन् ॥ १ ॥ उपलभ्य पुरैवैतत् भगवानञ्जसम्भवः ।
 नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरनीयतुः ॥ २ ॥ तदाकर्णय विभुः प्राह
 तेजीयसि कृतागसि । क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषताम् ॥ ३ ॥
 अथापि यूयं कृतकिल्बिषा भवं ये बर्हिषो भागभाजं परादुः । प्रसादयध्वं

परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीताङ्घ्रिपद्मम् ॥ ४ ॥ नाहं न यज्ञो न च
यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् । विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा तस्या-
त्मतन्त्रस्य कः पापं विधित्सेत् ॥ ५ ॥ स इत्यमादिश्य सुरानजस्तैः सम-
न्वितः पितृभिः सप्रजेशैः । ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरछिपः कैलासमद्रि-
प्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ६ ॥ ददृशुर्विबुधारम्यां अलकां नाम वै पुरीम् । नन्दा
चालकनन्दा च सरितो बाह्यतः पुरः । तीर्थपादपदाम्भोजरजसाऽतीव
पावने ॥ ७ ॥ मुमुक्षुशरणं शम्भुम् त्यक्तार्मर्षमिवान्तकम् । सनन्दाद्यैर्महा-
सिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम् ॥ ८ ॥ उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यक-
रत्नसाम् । नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छन्ते शृण्वतां सताम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मोवाच ।
जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिवीजयोः । शक्तेः शिवस्य च परं
यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम् ॥ १० ॥ त्वं कर्मणां मंगलमंगलानां कर्तुः स्म लोकं
तनुर्पे स्वः परं वा । अमंगलानां च तमिस्रमुल्बणं विपर्ययः केन तदैव कस्य-
चित् ॥ ११ ॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयाऽसमाप्तस्य मनोः प्रजा-

पतेः । न यत्र भागं तव भागिनो ददुः कुयज्विनो येन मखो निनीयते
 ॥ १२ ॥ श्रीमहादेव उवाच । प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः ।
 मित्रस्य चक्षुर्पेक्षेत भागं स्वं वह्निपो भगः ॥ १३ ॥ पूषा तु यजमानस्य
 दक्षिर्जक्षतु पिष्टभुक् । देवा प्रकृतसर्चाङ्गा ये म उच्छेषणं ददुः ॥ १४ ॥
 याहुभ्यामरिविनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतयाहवः । भवन्त्वध्वर्यवश्चान्ये
 वस्तरमश्रुभृगुर्भवेत् ॥ १४ ॥ सन्धीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिधीक्षितः ।
 सद्यः सुप्त इवोत्सथौ ददृशे चाग्रतो मुडम् ॥ १६ ॥ भवस्तवाय कृतधीर्ना-
 शवनीदनुरागतः । औत्कण्डाद् वाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥ १७ ॥
 दक्ष उवाच । श्रूयामनुग्रह अहो भवता कृतो मे दण्डस्त्वया मयि धृतो
 यदपि प्रलब्धः । न ब्रह्मवन्धुषु च यां भगवन्नवज्ञां तुभ्यं हरेरच कृत एव
 द्युतव्रतेषु ॥ १८ ॥ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान् ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं
 प्रथमं त्वमस्माक् । तद्ब्राह्मणान् परमसर्वविषत्सु पासि पालः पशूनिव विभो
 प्रगृहीतदण्डः ॥ १९ ॥ योऽसौ मया अवदिततत्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो

दुरुक्ति-विशिवै रगण्य तन्माम् । अर्वाक् पतन्तमहंसम निन्दया पादुड्या-
 द्रया स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत् ॥ २० ॥ मैत्रेय उवाच । क्षमाप्यैवं स
 मीदृवांसं ब्रह्मणा चानुमन्त्रितः । कर्म सन्तानयामास सोपाध्यायायतिवगग्निभिः
 ॥ २१ ॥ तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयन्त्या दिशो दशः । मुष्णस्तेज उपानीत
 स्तादर्येण स्तोत्रवाजिना ॥ २२ ॥ श्यामो हिरण्यरशनीऽर्कं किरीटजुष्टो
 नीलालकभ्रमर-मण्डित-कुण्डलाख्यः । कम्बजचक्रशरचापगदाऽसि चर्मव्यग्रै-
 हिरण्यस्यसुजैरिव कर्णिकारः ॥ २३ ॥ चक्षस्पृधिभ्रितचधुर्वचनमावुदारहासा-
 वलोककलया रमयंश्च विश्वम् । पार्श्वभ्रमद्वयजनचामरराजहंसः श्वेतात-
 पत्रशशिनोपरिरज्यमानः ॥ २४ ॥ तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः ।
 मूधूर्ना धृताब्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच । अहं
 ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् । आत्मेश्वरः उपद्रष्टा स्वयं ह्यगवि-
 शेषणः ॥ २६ ॥ आत्ममायां समोविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज । सृजन्
 रज्जन् हरन् विश्वं दधे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥ २७ ॥ तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये

केवले परमात्मनि । ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ २८ ॥ यथा
 पुमान् स्वर्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् । पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु
 मत्परः ॥ २९ ॥ त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् । सर्वभूता-
 त्सनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥ ३० ॥ मैत्रेय उवाच । एवं भगवता-
 दिष्टः प्रजापतिपति हारिम् । अर्चिचत्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत्
 ॥ ३१ ॥ एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् । जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे
 मेनायामिति शुश्रुम ॥ ३२ ॥ तमेव दयितं भूय आवृङ्क्ते पतिमम्बिका ।
 अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्येव पूरयम् ॥ ३३ ॥ इदं पवित्रं परमीशचे-
 ष्टितं यशस्यमायुष्यमघौघमर्पणम् । यो नित्यदाऽक्षर्यं नरोऽनुकीर्त्तयेद्बु-
 नोत्पद्यं कौरव भक्तिभावतः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभक्तिचौस्तुभे पञ्चाश आह्निके विष्णुरुद्राभेदज्ञानेन इक्षुमल्लसमापनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

गर्जेन्द्र उवाच । नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् । पुरुषायादि-
 वीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ १ ॥ यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।

योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ॥ २ ॥ यः स्वात्मनीदं निजमायया-
 पितं कचिद्विभातं कचतत्तिरोहितम् । अविद्धद्वक्साद्युभयं तदीक्षते स आत्म-
 मूलोऽयतु मां परात्परः ॥ ३ ॥ कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च
 सर्वहेतुषु । तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ॥ ४ ॥
 न यन् नैवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् । यथा
 नदस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स माऽयतु ॥ ५ ॥ दिदृक्ष्वो यस्य
 पदं सुमंगलं विमुक्तसंगा मुनयः सुसाधवः । चरन्त्यलोकव्रतमव्रणं वने
 भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ६ ॥ न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा
 न नामरूपे गुणदोष एव वा । तथाऽपि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया
 तान्पनुकालमृच्छति ॥ ७ ॥ तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्त्यै । अरूपा-
 योरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ॥ ८ ॥ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमा-
 त्मने । नमो गिरां त्रिदूराय मनसश्चेतसामपि ॥ ९ ॥ सत्त्वेन प्रतिलभ्याय
 नैऋत्येण विपश्चिता । नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ १० ॥

नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे । निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञान-
 घनाय च ॥ ११ ॥ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वोद्यत्नाय साक्षिणे । पुरुषायात्म-
 मूलाय मूलप्रकृते नमः ॥ १२ ॥ सर्वेन्द्रियगुणद्रष्टुं सर्वप्रत्यगहेतवे ।
 असत्ता द्वापयोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १३ ॥ नमो नमस्तेऽखिलकारणाय
 निष्कारणायानुद्धृतकारणाय । सर्वागमाध्यायमहार्णवाय नमोऽपवर्गाय पराय-
 णाय ॥ १४ ॥ गुणारणिच्छब्दचिदुष्मपाय तत्त्वोभविस्फूर्जितमानसाय । नैष्क-
 र्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १५ ॥ मादृक्प्रपन्नयशुपाश-
 यिमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय । स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि
 प्रतीत प्रत्यग्दशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १६ ॥ आत्मात्मजासृहचित्तजनेषु
 सत्कैर्दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय । मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय
 ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १७ ॥ यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजन्त
 इष्टां गतिमाप्नुवन्ति । किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽद्भ-
 दगो विमोक्षणम् ॥ १८ ॥ एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं चाञ्छन्ति ये वै

२१

भगवत्प्रपन्नाः । अर्थाद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः
 ॥१६॥ तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् । अतीन्द्रियं
 सूक्ष्ममिवातिदूरमनन्तमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥ २० ॥ यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा
 लोकारचराचराः । नामरूपविभेदेन फलव्या च कलया कृताः ॥२१॥ यथाऽ-
 र्चिपोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्धसकृत्स्वरोचिपः । तथा
 यतोऽयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गः ॥ २२ ॥ स वै न देवासुर-
 मर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न पण्डो न पुमान्न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सन्न
 चासन्निपेधशेषो जयतादशेषः ॥२३॥ जिजीविषे नाहमिहाऽमुया किमन्तर्ब-
 हिरचाधृतयेभ्योन्या । इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्मलोकावर-
 णस्य मोक्षम् ॥ २४ ॥ सोऽहं विश्वसृजां विश्वमविश्वं विश्वचेदसम् ।
 विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥ २५ ॥ योगरन्धितकर्माणो
 हृदि योगविभाविते । योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥२६॥
 नमो नमस्तुभ्यमसह्यवेग-शक्तित्रयायाखिलधीगुणाय । प्रपन्नपालाय दुरन्त-

शक्तये कदिन्द्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥ २७ ॥ नायं वेद स्वमात्मानं घञ्छ-
 क्तयाऽहंधिया हतम् । तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवन्तमितोऽस्म्यहम् ॥ २८ ॥
 श्रीशुक उवाच । एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिंगभिदाऽ-
 भिमानाः । नैते यदोपसमृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राग्निलामरमयो हरिरावि-
 रासीत् ॥ २९ ॥ सोऽन्तः सरस्युरुचलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं
 ख उपात्तचक्रम् । उत्तिष्ठ्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रावारायणाखिल-
 गुरो भगवत्तमस्ते ॥ ३० ॥ तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसाऽवतीर्य सग्राह-
 माशु सरसः कृपयोज्जहार । ग्राहाद्विपादितमुत्वादरिणा गजेन्द्रं संपश्यतां
 हरिरन्मूचदुच्छ्रियाणाम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच । ये मां स्तुवन्त्यनेनांग
 प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणत्यये चाहं ददामि विमलां मतिम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभक्तिकोस्तुभे पञ्चाश आह्निके गजेन्द्रमोक्षणस्तुतिर्नाम द्वितीयः पट्विञ्चदः ।

प्रियव्रतीत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ । वासुदेवस्य कलया रक्षायां
 जगतः स्थितौ ॥ १ ॥ जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः । सुरुचिः प्रेयसी

पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ २ ॥ एकदा सुरुचैः पुत्रममङ्कमारोप्य लालयन् ।
 उत्तमं नारुक्षन्तं ध्रुवं राजाऽभ्यनन्दत ॥ ३ ॥ तथा चिकीर्षमाणं तं
 सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् । सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेष्यमाहातिगर्विता ॥ ४ ॥
 न यत्स नृपतेर्धिष्यं भवानारोढुमर्हति । न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि
 नृपात्मजः ॥ ५ ॥ बालोऽसि बत नात्मानमप्यस्त्रीगर्भसंभृतम् । नूनं वेद
 भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ ६ ॥ तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ।
 गर्भं त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् ॥ ७ ॥ मैत्रेयउवाच । मातुः
 सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन्रूपादण्डहतो यथाहिः । हित्वा म्रियन्तं
 पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन्सकाशम् ॥ ८ ॥ तं निःश्वसन्तं स्फुरि-
 ताधरोष्ठं सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् । निशम्य तत्पौरमुत्वाशितान्तं सा
 विन्यथे यद्गुगदितं सपत्न्याः ॥ ९ ॥ सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना
 दाचलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजत्रिया दृशा वाष्पकलामुवाह
 ॥ १० ॥ दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । माऽमङ्गले

तात परेष्वमंस्था मुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तात् ॥१॥ सत्यं सुरुच्याभिहितं
 भवान्मे यदुर्भगाया उदरे गृहीतः । स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा
 बोदुमिडस्पतिर्मांम् ॥१२॥ आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्राऽपि
 यदव्यलीकम् । आरधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥१३॥
 तमेव वत्साऽऽश्रयभृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्भृग्यपदाब्जपद्धतिम् । अनन्यभावे नि-
 जधर्ममायिते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पुरुषम् ॥१४॥ नान्यं ततः पद्मपलाशलोच-
 नाद्बुद्धिदं ते मृगयामि कञ्चन । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेत रैरङ्ग-
 विभृग्यमाणया ॥१५॥ एवं संजल्पितं मातुराकल्यार्थीगमं वचः । संनिय-
 म्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥१६॥ नारद उवाच । नाधुनाप्यव-
 मानं ते सन्मानं वापि पुत्रक । लक्ष्म्यामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु
 ॥ १७ ॥ विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसंतोषहेतवः । पुंसे मोहमृते भिन्ना
 यल्लोके निजकर्मभिः ॥१८॥ परितुल्येततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः । दैवो-
 पसादितं याचद्दीक्षयेत्श्वरगतिं बुधः ॥ १९ ॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरु-

त्ससि । यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥ २० ॥ मुनयः पदवीं
 यस्य निःसंगेनोरुजन्मभिः । न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ २१ ॥
 अतो निवर्ततामेप निर्वन्धस्तव निष्फलः । यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां
 समुपस्थिते ॥ २२ ॥ यस्य यद्वैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः । आत्मानं तोष-
 यन्देही तमसः पारमृच्छति ॥ २३ ॥ गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाध-
 मात् । मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिमूयते ॥ २४ ॥ ध्रुव उवाच । सोऽयं
 शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् । दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दशोऽस्मद्वि-
 धैस्तु यः ॥ २५ ॥ अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः । सुरुच्या दुर्बचो-
 बार्णं भिन्ने न श्रयते हृदि ॥ २६ ॥ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीयोः साधु बर्त्म-
 मे । ब्रह्मस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन् अन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ २७ ॥ नारद उवाच । जनन्या-
 ऽभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते । भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणा-
 त्मना ॥ २८ ॥ धर्मार्थकाममोक्षार्थं य इच्छेच्छेय आत्मनः । एकमेव हरेस्तत्र
 कारणं पादसेवनम् ॥ २९ ॥ तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं

मधुवनं यत्र साद्भिर्ध्यं नित्यदा हरेः॥३०॥स्मात्वाऽनुसवनं तस्मिन् कालिन्याः
 सलिले शिवे । कृत्योचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥३१॥ प्राणया-
 मेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् । शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा
 गुक्तम् ॥३२॥ प्रसादाभिमुखं शरवत्प्रसन्न चर्दनेक्षणम् । सुनासं सुभ्रुवं चारु-
 कपोलं सुरसुन्दरम् ॥३३॥ तरुणं रमणीयाङ्गमरुणौष्ठेक्षणधरम् । प्रणताश्रयणं
 नम्रं शरद्यं करुणार्णवम् ॥३४॥ श्रीवत्साङ्गं घनरयामं पुरुषं वनमालिनम् ।
 शालचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥३५॥ किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवल-
 यान्वितम् । कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥३६॥काञ्चीकलापपर्यन्तं
 लसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ ३७ ॥ पद्भ्यां
 नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ठयमाक्रम्या-
 त्मन्यवस्थितम् ॥ ३८ ॥ समयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् । निधत्ते
 नैकभूतेन मनसा चरदर्पभम् ॥ ३९ ॥ एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो
 मनः । निवृत्त्या परया तूष्णं संपन्नं न निवर्तते ॥४०॥ जप्यश्च परमो गुह्यः

श्रयतां मे नृपात्मज । यं ससरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति स्वेचरान् ॥४१॥ ॐ
 नमो भागवते वासुदेवाय । मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्व्यमयीं बुधः । संपया
 विविधैर्द्रव्यैर्दशकालविभागावित् ॥ ४२ ॥ सलिलैः शुचिभिर्मौल्यैर्वन्यमूल-
 फलादिभिः । शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चैस्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥४३॥ इत्युक्तस्तं
 परिक्रम्य प्रणम्य च नृपाभक्तः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम् ।
 तपोवनं गते तस्मिन्प्रविष्टोऽन्तः पुरं मुनिः ॥४४॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ध्रुवोपाख्याने नारदापदेशो नाम एकपञ्चाश आह्निकः ।

राजोवाच । सुतो मे वालको ब्रह्मन् रत्रैणेनाऽकरुणात्मना । निर्वासितः
 पञ्चवर्षः सह मात्रा महान्कविः ॥ १ ॥ अप्यनोथं वने ब्रह्मन्मास्मादन्त्यर्भकं
 वृक्षाः । आन्तं शयानं, क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ २ ॥ अहो मे घत
 दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णाऽरुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्समः
 ॥३॥ नारद उवाच । मा-मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपिते । तत्प्रभावम-
 विजाय व्यावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि

प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयस्तव ॥ ५ ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं
 विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥
 तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुष्य विभावरीम् । समाहितः पर्यचरद्दृष्ट्यादेशेन
 पूरुषम् ॥ ७ ॥ त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थयदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसा-
 रेण मासं निन्येऽर्चयन् हरिम् ॥ ८ ॥ द्वितीयं च तथा मासं पष्ठे पष्ठेऽर्मको
 दिने । तृणपर्णीदिभिः क्षीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ९ ॥ तृतीयं चान-
 यन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अन्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना
 ॥ १० ॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । यायुभक्षो जितश्वासो
 ध्यायन् देवमधारयत् ॥ ११ ॥ पञ्चमे मास्यनुमाप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ।
 ध्यायन् ब्रह्म षडैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥ १२ ॥ सर्वतो मन आकृष्य
 हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरम् ॥ १३ ॥
 आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्च-
 कम्पिरे ॥ १४ ॥ यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुलिपीडिता

मही । ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्टिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे ॥ १५ ॥
 तस्मिन्नभिधायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्याऽसुमन्यया धिया । लोका
 निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं यमुह्रिम् ॥ १६ ॥ श्रीभग-
 वानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयिष्ये प्रतिघात स्वधाम ।
 यतो हि वः प्रणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ १७ ॥ स वै
 धिया योगविपाकनीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरित् तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहस्रै
 बोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ १८ ॥ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता-
 ववन्दताङ्गं चिनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकः चुम्बन्निवा-
 स्येन भुजैरिवाश्लपन् ॥ १९ ॥ स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य
 च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जालिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले
 ॥ २० ॥ स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं
 भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोऽग्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥ २१ ॥ ध्रुव
 उवाच । योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसृप्तां संजीवयत्यखिलशक्ति-

धरः स्वधाम्ना । अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान् नमो भगवते पुरु-
 पाय तुभ्यम् ॥२२॥ त्वदस्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तः प्रबुद्ध इव नाथ भव-
 त्प्रपन्नः । तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मयतेऽकृतविदा कथमार्तवन्धो ॥२३॥
 नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः । अर्च-
 न्ति कल्पकतनुं कुणपोपभोगयमिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥२४॥ या
 निर्धृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा
 ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किं त्वन्तकासिबुलितात्पततां विमानात्
 ॥२५॥ भक्तिं सुहृः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो भूयादनन्त महात्ममलाशया-
 नाम् । येनाञ्जसोत्थवणमुख्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद् गुणकथामृतपानमत्तः
 ॥२६॥ ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं ये चान्वदः सुतमुहृद्गृहवित्त-
 दाराः । ये त्वञ्जनाभ भवदीवणदारविन्द-सौगन्ध्यबुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः
 ॥२७॥ यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनु-
 पूर्यन्ते । तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्य-मानन्दमात्रमविकारमहं प्रपश्ये

॥२८॥ सत्पाशशिपो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानु भजतः पुरुषार्थमूर्तः ।
 अप्येवमार्थं भगवान्परिपाति दीनान्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥२९॥
 श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक । तत्प्रयच्छामि
 भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥३०॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्रं यद्ब्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ।
 यत्र ब्रह्मर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् ॥३१॥ मेढ्यां गोचक्रवत्स्थास्तु
 परस्तात्कल्पवासिनाम् । धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः ।
 चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारकाः ॥३२॥ भुक्त्वा चेद्वाशिपः
 सत्पाश्रान्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
 उपरिष्ठाद्विभ्यस्त्वं यतो नायर्तते गतः ॥३३॥ ध्रुवउवाच । समाधिना नैक-
 भवेन यत्पदं विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः । मांसैरहं पङ्क्तिभिरमुष्य पादयो-
 रङ्गायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥३४॥ अहो यत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य
 पश्यत । भवच्छिदः पादमूलं गत्वाऽयाचे यदंतवत् ॥३५॥ मतिर्चिद्वृत्तिता
 देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः । यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिपमसत्तमः ॥३६॥

दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् । तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृ-
 भ्रातृव्यहृद्रुजा ॥३७॥ मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुपि । प्रसाद्य
 जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥३८॥ भविच्छब्दमयाचेऽहं भवं भाग्यवि-
 चर्जितः । भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न तपः फलम् ॥३९॥ स्वराज्यं
 यच्छ्रुतो मौढ्यान्मानो मे भिच्चित्तो बत । ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारा-
 निबाधनः ॥४०॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ध्रुवोपाख्याने वरप्रदानं नाम द्विपञ्चाश आह्निकः ।

आकर्ण्यार्त्तमजमायान्तं हर्षवेगेन धर्पितः । निरचक्राम पुरात्स्नैमात्मजा-
 भोक्षणेत्सुकः ॥१॥ सुनीतिः सुनृचिरचास्य महिष्यौ रुक्मभृपिते । आरुह्य
 शिविकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ॥ २ ॥ तं दृष्टोपवनाभ्याश आयान्तं
 तरसा रथात् । अवरुह्य नृपस्त्पूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ३ ॥ परिरेमेऽङ्गजं
 दोभ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः रवसन् । विष्वक्सेनाङ्घ्रि-संस्पर्शहताशेषाघचन्ध-
 नम् ॥ ४ ॥ अभिवन्द्य पितुः पादावाशीर्भिशचाभिमन्त्रितः । ननाम मातरौ

शीर्ष्णी सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥ ५ ॥ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भ-
कम् । परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ६ ॥ यस्य प्रसन्नो भग-
वान्गुलैर्धैर्यादिभिर्हरिः । तस्मै नमन्ति भूतानि निग्नमाप इव स्वयम् ॥ ७ ॥
उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योऽन्यं प्रेमविह्वलौ । अंगसंगादुत्पुलकावसौघं मुहु-
रुहतुः ॥ ८ ॥ सुनीतिरस्य जननी प्राणेश्योऽपि प्रियं सुतम् । उपगुह्य जहा-
बाधिं तदंगस्पर्शनिवृत्ता ॥ ९ ॥ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम् । श्रुत्वा
हृष्टान्नुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥ १० ॥ वीर्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च
संमतम् । अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवःपतिम् ॥ ११ ॥ उत्तमस्त्यक्तोद्वाहो
मृगयायां बलीयसा । हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं गता ॥ १२ ॥
ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्पशुचाऽर्पितः । जैत्रं स्थन्दनमास्थाय गतः पुण्य-
जनालयम् ॥ १३ ॥ ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः असहन्तस्तं नि-
नादमभिपेतुर्दुदायुधाः ॥ १४ ॥ स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः ।
एकैकं युगपत्सर्वानहन् बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १५ ॥ तेष्वपिचामुममृष्यन्तः पाद-

स्पर्शमिवोरगाः । अभ्यवर्पयन्प्रकुपिताः सरथं सहसारयिम् ॥ १६ ॥ तस्य ते चाप-
निर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रत्नसाम् । कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनग्रो
यथा ॥ १७ ॥ क्षणेनाच्छादितं न्योम घनानीकेन सर्वतः । विस्फुरत्तडिता
दिहो ब्रासयत् स्तनयितुना ॥ १८ ॥ बधूपू रुधिरौघास्तृपूयविष्मूत्रमेदसः ।
निर्पेतुर्गगनादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ ॥ १९ ॥ ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः
सर्वतोदिशम् । गदापरिघनिस्त्रिंशमुसताः साशमन्त्रर्पिणः ॥ २० ॥ अहयोऽ-
शनिनिःरवासा वमन्तोऽग्निं रुपाक्षिभिः । अभ्यधावन् गजा मत्ताः सिंहव्या-
घ्राश्च यूथशः ॥ २१ ॥ समुद्र ऊर्मिभिभीमः प्लावयन्सर्वतो भुवम् । आस-
साद महाहादः कल्पान्त इव भीषणः ॥ २२ ॥ मुनय ऊचुः । औत्तानपादे
भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा देवः क्षिणोत्थवनतार्तिहरो विपत्नान् । यन्नामधेयम-
भिधाय निशम्य चाद्धा लोकोऽल्लसा तरति दुस्तरमङ्गमृत्पुम् ॥ २३ ॥ निशम्य
गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः । संदधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम्
॥ २४ ॥ संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः । क्षिप्रं विनेशुर्विदुर

क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥२५॥ तान्हन्यमानानभिधीद्व्य गुह्यकाननागसश्चि-
 त्रथेन शूरिशः । औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनु जगदोपगतः सह-
 पिभिः ॥२६॥ मनुरुवाच । अलं वत्सातिरोपेण तमोद्वारेण पाप्मना । येन
 पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥ २७ ॥ नन्वेकस्यापराधेन प्रसङ्गादहवो
 हताः । नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम् ॥ २८ ॥ स खल्विदं
 भगवान्कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः । करोत्यक्तैश्च निहन्त्यहन्ता
 चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या ॥२९॥ सोऽनन्तोऽन्नकरः कालोऽनादिरादि-
 कृद्भवयः । जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकम् ॥ ३० ॥ केचित्कर्म चद-
 न्त्येनं स्वभावमपरे नृप । एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥ ३१ ॥
 अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च । न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ
 स्वसंभवम् ॥ ३२ ॥ तमेव मृत्युममृतं तात दैवं सर्वोत्तमनोपेहि जगत्परा-
 यणम् । यस्मै बलिं विश्वमृजो हरन्ति गावो यथा वै नसि दामयन्त्रिताः
 ॥३३॥ संयच्छ रोपं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परम् । श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन

यथामयम् ॥३४॥ हेलनं गिरिशम्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम् । यज्जनिवान्यु-
 रयजनान्म्रातुर्धनानित्यमर्पितः ॥३५॥ तं प्रसादय वत्साशु सन्नत्पा प्रश्रयो-
 क्तिभिः । न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ॥३६॥ ध्रुवं निवृत्तं
 प्रतिबुद्धय वैशसादपेतमन्युं भगवान्धनेश्वरः । तत्रागतश्चारणयज्ञकिन्नरैः
 संस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृताब्जलिम् ॥३७॥ घनद उवाच । भो भो क्षत्रियदा-
 याद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ । यस्त्वं पितामहादेशाद्वैरं द्रुस्त्यजमत्यजः ॥३८॥
 न भवानवधीयन्नान्न यच्चा भ्रातरं तव । काल एव हि भूतानां प्रभुरप्यभादयोः
 ॥३९॥ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्म-
 फलप्रदम् ॥४०॥ पट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमण्डलम् । भोगैः पुण्यक्षयं
 कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् ॥४१॥ त्रिवर्गोपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्दृपासनम् ।
 मन्यमान इदं विश्वमायारचिनमात्मनि ॥४२॥ भक्तिं हरो भगवति प्रवह-
 न्नजस्रमानन्दधाण्यकलया मुहुरर्थमानः विक्लियमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो
 नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः ॥ ४३ ॥ स ददर्श विमानाङ्गं नभसो-

स्वतरदधुचः । विभ्राजयद्दशदिशो राकापतिमिवोदितम् ॥४४॥ सुनन्दनन्दा-
 वूचतुः । भो भो राजन्सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु । यः पञ्चवर्षस्तपसा
 भवान्देवमतीतृपत् ॥४५॥ तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः । पार्षदा-
 विह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदम् ॥४६॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया
 घसूरयोऽप्राप्य विचक्षते परम् । आतिष्ठ तच्चन्द्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः
 परिधन्ति दक्षिणम् ॥४७॥ अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित् ।
 आतिष्ठ जगतां बन्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥४८॥ एतद्विमानप्रचरमुत्तमश्लो-
 कमौलिना । उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि ॥४९॥ परीत्याभ्यर्च्य
 धिष्णयाश्रयं पार्षदायभिवन्द्य च । इयेप तदधिष्ठातुं विभूद्रूपं हिरण्यम् ॥५०॥
 तदोत्तानपदः पुत्रो ददर्शान्तकमागतम् । मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा आरुरोहा-
 ङ्कृतं गृहम् ॥५१॥ स च स्वर्लोकमारोह्यन्मुनीतिं जननीं ध्रुवः । अन्यस्मर-
 दगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपम् ॥५२॥ इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय
 सुरोत्तमौ । दर्शयामासतुं देवीं पुरो यानेन गच्छतीम् ॥५३॥ इत्युत्तान-

पदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः । अभून्त्रयाणां लोक्तानां चूडामणि-
 रिवामलः ॥ ५४ ॥ महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः । आतोद्यं
 चितुदन् श्लोकान्सत्रोऽगाथप्रचेतसाम् ॥ ५५ ॥ भूतं सुनीतेः पतिदेवताया-
 स्तपः प्रभावस्य सुतस्य तां गतिम् । दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधि-
 गन्तुं प्रभवन्ति किं नृपाः ॥ ५६ ॥ ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं संमतं सताम् ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् । स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्य-
 मघमर्पणम् ॥ ५७ ॥ अतुल्यैश्चक्षुर्दयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितम् । भवेदुभक्ति-
 भगवति यथा स्यात्कलेशसंक्षयः ॥ ५८ ॥ महत्स्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः
 शीलादयो गुणाः । यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनाम् ॥ ५९ ॥
 प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनाम् । सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य
 चरितं महत् ॥ ६० ॥ पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां अक्षयेऽथवा ॥
 दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥ ६१ ॥ आवयेच्छ्रद्धानानां
 तीर्थपादपदाश्रयः । नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिध्यति ॥ ६२ ॥

ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथेऽमृतम् । कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्या-
नुगृह्णते ॥ ६३ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ध्रुवोपाख्याने परमपदप्राप्तिर्नाम त्रिपञ्चाश आह्निकः ।

नाभिरपश्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवह्नितात्मायजत्
तस्य ह वाच अद्धया विशुद्धभावेन यजतः कुरधिगमोऽपि भगवान् भगवन्त-
वान्सत्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं आविरचकार ॥ १ ॥ अथ ह
ऋत्विक्सदस्य गृहपत्योऽधना इयोत्तमधनमुपलभ्य सवहुमानमर्हणेनावन-
तशीर्षाण उपतस्थुः अभिष्टूयमानो भगवान् सदयमिदमाह आग्नीध्रीयेऽश-
कलयावत्तरिण्यामि आत्मतुल्यमनुपलभमानः॥२॥ वह्निं पि तस्मिन्नेव विष्णु-
दत्त भगवान्परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तद्वरोधायने
मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरश्नानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां
शुक्लया तनुवाऽवततार ॥३॥ नाभिस्तु यथाभिलपितं सुप्रजास्त्वमवरुह्या-
तिप्रमोदभरचिह्नलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मे भगवन्तं

पुराणपुरुषं मायाचलसितमतिः चतस्र तातेति सानुरागमुपलालयन् परां
निर्वृत्तिमुपगतः ॥ ४ ॥ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं
समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां
प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणारूपं भगवन्तं वासुदेवमुपा-
सीनः कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥ अथ ह भगवानृषभदेवो जयन्त्या-
मिन्द्रदत्तायाम् आत्मजानाम् आत्मसमानानां शतं जनयामास ॥ ६ ॥ येषां
खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीदु येनेदं वर्षं भारतमिति व्यप-
दिशन्ति । कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः । आविर्होऽथ द्रुमिलश्च-
मसः करभोजनः । इति भागवतधर्मदर्शना नव महा भागवताः । यवीयांस
एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशिलाः
कर्मचिशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ ७ ॥ स कदाचिददमानो भगवानृषभो
ब्रह्मावर्तगंतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनाम् आत्मजानवहि-
तात्मनः प्रअथप्रणयभरसुयन्त्रितान् अप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ ८ ॥ अथभ

उवाच । नायं देहो देहभाजां नृलोकं कष्टान्कामानर्हते चिद्भुजां
 ये । तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं शुद्धेद् यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम्
 ॥ ६ ॥ महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः तमोद्वारं योषितां सल्लिसङ्गम् ।
 महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ १० ॥
 ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहं भवार्तिकेषु । गृहेषु जायात्म-
 जरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यादवर्थाश्च लोके ॥ ११ ॥ नूनं प्रमत्तः कुरुते
 विकर्म यदिन्निग्रयप्रीतय आणुणोति । न साधु मन्ये यत आत्मनोऽयम-
 सन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ १२ ॥ पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न
 जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् । यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरी-
 रबन्धः ॥ १३ ॥ एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यस्मान्मयि वासुदेवे न देहयोगात्परिमुच्यतेऽतः ॥ १४ ॥ यदा न
 परपत्न्यथागुणेहां स्वार्थं प्रमत्तः सहसा विपरिच्यत् । गतस्मृतिर्विन्दति तत्र
 तापान् आसाद्य मैथुन्यमगारमङ्गः ॥ १५ ॥ पुंसः स्त्रिया युग्मक भावमेनं तयोर्मिथो

हृदयग्रन्थिमाहुः । अतो गृहत्वेनमुतासवित्तैः जनस्य मोहोऽयमहंममेति ॥ १३ ॥
यदा मनोहृदयग्रन्थिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आरल्लेथेत । तदा जनः संपरिवर्त-
तेऽस्मात्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ १७ ॥ हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या
वितृष्णया - द्रन्ध्रतितिक्षया च । सर्वत्र जन्मोन्वयसमावगत्या जिज्ञासया
तपसंहानिवृत्त्या ॥ १८ ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसङ्गात् गुणकीर्त-
नान्मे । निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ १९ ॥ अध्या-
त्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणैन्द्रियात्माभिजयेन सम्यक् । सच्छब्दया ब्रह्म-
चर्येण शब्दद् असंप्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ २० ॥ सर्वत्र महाचञ्चिचक्षणेन
ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन । योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुश-
लोऽहमाद्यम् ॥ २१ ॥ कर्माशयं हृदयग्रन्थिवन्धम् विद्ययाऽसादितमप्रमत्तः ।
अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्वपोह्योपरमेत योगात् ॥ २२ ॥ पुत्रांश्च
शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः । इत्थं विप्रन्युरनुशिष्या-
दत्तञ्जान् न योजयेत्कर्मसु कर्ममूढात् । कं योजयन्मनुजोऽर्थं लभेत निपात-

यन् नष्टदृशं द्वि गते ॥२३॥ एवं नाराणां विषयसृष्टा च निपातयन् निरयेत्व-
 न्यक्त्रूपे ॥२४॥ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि र्द्योऽर्थोन्समीहेत निकामकामः ।
 अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोः अनन्तदुःखं च न वेद मूढः ॥२५॥ कस्तं स्वयं तद-
 भिज्ञो विपरिच्यद् अविद्यायामन्तरे वर्तमानम् । दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं
 प्रयोजयेद्दुत्पथगं यथान्धम् ॥२६॥ पिता न स स्यात् जननी न सा स्यात् पतिर्न
 स स्यात् स्वजनो न स स्यात् । दैवं न तत् स्यात् न गुरुश्च स स्यात् न मौच-
 येद्यः समुपेनमृत्युम् ॥ २७ ॥ इदं शरीरं मम दुर्विभाष्यं सत्त्वं हि मे हृदयं
 यन्न धर्मः । पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरात् अदतो हि मामृयभं प्रादुरार्याः ॥२८॥
 तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभम् । अक्लिष्ट-
 बुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम् ॥२९॥ भूतेषु वीरुद्भव-
 उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सवोधनिष्ठाः । ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि
 गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ ३० ॥ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो
 ब्रह्मसुतास्तु तेषाम् । भवः परः सोऽयं विरिञ्चवीर्यः स मत्परोऽहं द्विजदे-

चदेयः ॥३१॥ न ब्राह्मणैस्तुल्ये भूतमन्यत् पश्यामि विप्राः किमतः परं तु ।
यस्मिन्नृभिः प्रहुतं अद्धयाहम् अरनामि कामं न तथाग्रिहोत्रे ॥ ३२ ॥ धृता
तनूरुशती मे पुराणी येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम् । शमो दमः सत्यमनुग्रह-
श्च तपस्तिष्ठानुभवश्च यत्र ॥३३॥ मत्सोऽप्यनन्तात्परतः परस्मान् स्वर्गोपव-
र्गाधिपतेर्न किञ्चित् । येषां किमु स्यादितरेण तेषाम् अकिञ्चनानां मयि भक्ति-
भाजाम् ॥३४॥ सर्वार्णि मद्धिष्यतया भवद्भिः श्वराणि भूतानि सुता ध्रुवा-
णि । संभावितव्यानि पदे पदे वो विविक्तदृग्भिस्तदुद्गार्हण्ये ॥३५॥ मनोवचा-
दृक् करणे हि तस्य साक्षाद्भूतं मे परिवर्हणं हि । विना पुमान्येन महाधिमोहात्
कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् ॥३६॥ एवमनुशास्य स्वतनयशतज्येष्ठं परम-
भागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवो-
र्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्ता इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारो-
पिताहवनीये ब्रह्मावर्तात्प्रवद्वाज । जडान्धमूकवधिरपिशाचोन्मादकवत् अच-
धूतचेयोऽभिभाष्यमाणोपि जनानां गृहीतमौनव्रतः तूष्णीं बभूव ॥३७॥ तत्र तत्र

पुरग्रामगिरिवनाश्रमादिषु अनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मन्त्रिकाभिरियनगजः नर्जनताडनावमेहनप्रीचन-आवशकृद्रजःप्रक्षेप-पूतिबातदुरुरक्तैः तद्विगणयन्नेव असत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सदुपदेश उभयानुभवस्वरूपेण त्वह्निमावस्थानेन असमारोपिताहंममाभिमानत्वात् अविखरिडितमनाः पृथिवीमेकचरः परियन्नाम ॥ ३८ ॥ लम्बमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोः अवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवाट्टस्यत । व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवादानाति पिबति ग्वादत्यवमेहति हृदति स्म ॥ ३९ ॥ तस्य ह यः पुरीषसुरभिः सौगन्ध्यवायुः तं देशं दशयोजनं समन्तात् सुरभि चकार । एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजं स्तिष्ठन्नासीनः शयान काकमृगगोचरितः पिबति त्वादत्यवमेहति स्म । अथ समीरवेगविधूत-येणुविकर्पणजातोऽग्र-दावानलः तद्वनम् अलेलिहानः सह तेन ददाह ॥ ४० ॥ यस्य किल अनुचरितं उपाकर्णं कोङ्कवेङ्कुकटकानां राजाऽहंन्नाभोपशिच्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथम् अकुतोभयमपहाय कुपथपापएडमसमञ्जसं निजमनीपया मन्दः

संपवर्तयिष्यन्ते ॥ ४१ ॥ इति ह स्म सकलवेदलोके देवब्राह्मणगवां परमगुरो-
र्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितेरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणम्
परममहामंगलायनमिदम् अनुश्रुणोत्युपाश्रयप्रतिवाऽव-
हितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकान्ततो भक्तिरवयोरपि समनुवर्तते ॥ ४२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे ऋषभदेवोपाख्यानं नाम चतुष्षड्वांश आह्निकः ।

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवताऽवनि तलपरिपालनाय सञ्चिन्तित-
स्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरसुपयेमे ॥ १ ॥ स बहुविन्मही-
पतिः पितृपितामहवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनु-
वर्तमानः पर्यपालयत् । ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः ॥ २ ॥
एवं कर्मविशुद्ध्या ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे लब्धैस्तरां भक्तिरनुदिनमे-
धमानरथा अजायत । वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरः पुलहाश्रमे
प्रवव्राज । यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां
वात्सल्येन संनिधाप्यत इच्छारूपेण ॥ ३ ॥ तस्मिन् अचिरतपुरुषपरिचर्यया

भगवति प्रयर्थमानानुरागभरन्तु तद्दयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्धिद्यमान-
 रोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयवाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निज-
 रमणारुणचरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लाद-
 गम्भीरहृदयहृदावगाढधिपणस्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार
 ॥ ४ ॥ भगवन्तं हिरस्मयं पुरुषमुज्जिह्वानं सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतद्
 होवाच । परोरजः सचितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान । सुरेतसाऽदः
 पुनराविश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृपद्रिगिरामिमः ॥ ५ ॥ एकदा तु महानद्यां
 कृताभिपेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिशृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उप-
 विवेश । तत्र तदा राजन्हरिणो पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ।
 तया पेपीयमान उदके तावदेवाचिदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर
 उदपतत् ॥ ६ ॥ तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविकल्पा चकितनिरीक्षणा
 सुतरांमपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदष्टिरगततृया भयात् सह-
 सैवोच्चक्राम । तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्बन्त्या उरुभयावगलितो योनिनि-

गतो गभः स्रोतसि निषपात । तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन
 विपुज्यमाना कस्यांचिद्व्यां कृष्णसारसती निषपाताथ च ममार ॥ ७ ॥
 तं त्वेणकुणकं कृपणं स्त्रोतसानूह्य मानमभिबीद्यापविद्धं बन्धुरिवानुकम्पया
 राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमिति आश्रमपदमनयत् । तस्य ह वा एणकुणक
 उन्धैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्य अहरहः तत्पोषणपालनलालनप्रोणना-
 नुष्ठ्यानेन अत्मनियमाः सह्यमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन
 विपुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ॥ ८ ॥ अहो वतायं हरिणकुणकः
 कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरघेण स्वगणसुहृद्वन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं
 च मोपसादितो मामेव मातापितरौ आतृजानीन् यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्य
 कंचन वेद मय्यतिविश्रब्धश्च अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रोण-
 नलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥ ९ ॥ नूनं ह्यार्याः
 साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवविधार्थे स्वानर्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ।
 इति कृतानुपङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सहस्रगजहृनास्नेहानुचक्र-

हृदय आसीत् ॥ १० ॥ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकानि आहरिष्यमाणो
 वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं समावि-
 शति तदा पथिषु च मुग्ध भावेन तत्र तत्र विपक्तमतिप्रणयभरहृदयः
 क्षार्पण्यत्स्कन्धेनोदहति अन्यदा भृशुमुद्विग्नमना होवाच ॥ ११ ॥ अपि
 वत स वै कृपण एणवालको मृतहरिणीसुतः अहो ममानार्यस्य शठकिरातः
 मनेरकृतसुकृतस्य कृतचिस्त्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तद्विगणयन्सुजन इवाग-
 मित्यति किम् । अपिस्त्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं
 मृगबालकं स्वाश्रमपरिश्रष्टं अनुकम्पया कृपणजनवत्सलः परिपाति ॥ १२ ॥
 एवमयदमानमनोरयाकुलहृदयो मृगद्वारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगा-
 रम्भणतो विभ्रंशितो राजर्षेभरतस्य दुरतिक्रमः कालः करालरभस
 आपद्यत ॥ १३ ॥ तदानीमपि पारवर्तितम् आत्मजमिवानुशोचन्तम् अभिवीक्ष-
 माणो मृग एवाभिनिवेशितमना इतरवन्मृगशरीरमवाप ॥ १४ ॥ तत्रापि ह
 वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनु-

तप्यमानो निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीमातरं पुनर्भगवत्त्वेऽत्रमुपशमशील-
 मुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात्प्रत्याजगाम ॥ १५ ॥
 तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणुः संगान् च भृशमुद्दिग्ध आत्मसहचरः शुष्कपर्ण-
 तृणधीरुधावर्तमानो मृगतृणनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकत्रिल-
 न्न शुत्ससर्ज ॥ १६ ॥ अथ कस्यचिद् विजवरस्यांऽङ्घ्रिः प्रवरस्य शमदमतपः
 स्वाध्यायाध्ययन-त्यागसंतोषति निजाप्रअथ-विद्याऽनसूयात्मज्ञानानन्दयुक्त-
 स्यात्सदृश-श्रुतरीलाचार-रूपौदार्यगुणा नव सोदर्याङ्गजा चयूतुः अमिथुनं
 च यधीयस्यां भार्यायाम् ॥ १७ ॥ यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं
 भरतम् उत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः । तत्रापि स्वजन-
 संगान् च भृशमुद्दिग्धमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसन-श्रवणस्मरणगुणविव-
 रणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधत् आत्मनः प्रतिघातमाशंकमानो भगवद्-
 नुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरः आत्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्श-
 यामास लोकस्य ॥ १८ ॥ पितर्युपरते आतर एनमतत्प्रभावविदः आत्रथ्यां चिन्ता-

यामेव पयंवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति आतुरनुशासननिर्वन्धा-
 न्नपटुत्सत ॥१६॥ स च प्राकृतैर्द्विपदः पशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्य-
 माणो यदा तदनुस्वरूपाणि प्रभापते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति
 चिष्टितो येतनतो वा याञ्चया यदृच्छया योपासादितमल्पं बहु मिष्टं कदन्नं
 ब्राभ्यवहरति यरं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् ॥२०॥ शीतोष्णवातवर्षेषु वृष
 इयानाधृतांगः पोनः संहननांगः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा
 महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटाधृतकटिः उपवीतेनोरुमपिणा द्वि-
 ज्ञातिरिति ब्रह्मचन्दुरिति संज्ञया अतज्ज्ञजनावमतो विचचार ॥२१॥ अथ
 कदाचित्कश्चित् वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकाम स्तदनु-
 चरादच निशि निशोथसमये आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन
 शृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरः प्रवरसुतमपश्यन् अनवद्यलक्षणमवमृश्य
 भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्धवारशनया चण्डिकागृहमुपनिन्यु मुदा चिक-
 सितवन्दनाः ॥२२॥ अथ पण्यस्तं स्वविधिनाभिपिच्य अहतेन वाससाच्छाद्य

भूषणालेपस्त्रक्त्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्त्वन्तं पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरतः
उपवेशयामासुः । दृपलराजपणिरच पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं
यद्यपमाणस्तदभिमन्त्रितम् असिमतिकरालनिशितम् उपाददे ॥२३॥ इति तेषां
दृपलानां कर्मानिदारुणमुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्चिपहेण दन्दह्यमानेन वयुया
सहस्रोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली । महाऽदृहासम् अतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती
तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्वणशीर्ष्णीं गलान् स्रवन्त-
मसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीय्य अतिपानमदविहलोच्चैस्तरां स्वपार्पदैः
सह जगौ नमते च विजहार शिरः कन्दुकलीलया ॥२४॥ एवमेव खलु
महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनात्मने फलति ॥२५॥

इति श्रीमत्किशौस्तुभे भरतोपाख्यानं महदभिचारफलवर्णनं नाम पञ्चपञ्चाश आह्निकः ।

अथ सिन्धुसौवीरपते रट्टगणस्य ब्रजत इनुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना
शिविकावाहपुरुषान्नेपणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध पप
पीवा युवा संहननांगो गोलरवद्धरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह

गृहीतः प्रसभम् अदर्हं उवाह शिषिकां स ह महानुभावः ॥ १ ॥ यदा हि
 द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगते न समाहिता पुरुषगतिः स्तदा विपमगतां
 स्वशिषिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रमत
 किमिति विपममुद्यते घानमिति ॥ २ ॥ अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपा-
 कश्य विज्ञापयांश्चभूवुः । अथमयुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह
 बोहुमुह वयं पारयाम इति ॥ ३ ॥ राजा रहूगण उपासितबृद्धोऽपि निसर्गेण
 बलात्कृत ईषद्वृत्तितमन्युः अविस्पष्टब्रह्मनेजसं जातवेदसमिव रजसाऽवृत्त-
 मतिराह । अहो कष्टं आतः व्यक्तमरूपरिआन्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहि-
 वान्सुचिरं नातिपीवा न संहननांगो जरसा चोपद्रुतो भवान्सखे नो गृवापर
 एते संधट्टिन इति ॥ ४ ॥ अथ पुनः स्वशिक्षिकायां विपमगतायां प्रकुपित उवाच
 रहूगणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि
 प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां
 मज्जिष्यस इति ॥ ५ ॥ एवं बह्वयद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं पण्डित-

मानिनं स भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्मभूतो विगतस्मय इदमाह ॥ ६ ॥
 ब्राह्मण उवाच । त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर-
 भारः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ ७ ॥
 स्थौल्यं कारणं व्याधय आघयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च । निद्रा
 रतिर्मन्युरहंमदः शुचो देहेन जातस्य न मे हि सन्ति ॥ ८ ॥ जीवन्मृतत्वं
 नियमेन राजन् आद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् । स्वस्वाम्यभायो ध्रुव ईड्य
 यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ९ ॥ विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च
 पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि
 राजन्करवाम किं ते ॥ १० ॥ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर
 चिकित्सितेन । अर्थः कियान्भवता शिखितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेयः
 ॥ ११ ॥ स चापि पाण्डवेय सिन्धुसौवीरपतिः तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्-
 अद्वयाऽधिकृताधिकारः तद्बुद्धयग्रन्थिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोग-
 ग्रन्थसंमतं त्वरयाऽवरोह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् विगतनृप-

देवस्मय उवाच ॥१२॥ कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि मूत्रं कतमोऽ-
 वधूतः । कस्यासि कुत्रात्य इहापि कस्मात्त्वेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥१३॥
 नाहं विशङ्के सुरराजवज्रात् न व्यक्ष्णूलात् न यमस्य दण्डात् । नाग्न्यर्कसो-
 मानिलवित्सपास्यात् रांकेभृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥१४॥ तद् ब्रह्मासङ्गो जडव-
 द्विगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः । बर्चांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमं ते
 मनसापि भेत्तुम् ॥१५॥ दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये ।
 यथाऽसतो दानमानाद्यभावात् समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥१६॥ स्यात्यग्निता-
 पात् पयसोऽभितापः तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः । देहेन्द्रियास्थाशयसन्निक्-
 र्यात् तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥१७॥ शास्ताऽभिगोसा नृपतिः प्रजानां
 यः किं करो वै न पि नष्टि पिष्टम् । स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विज-
 हात्यधौघम् ॥१८॥ ब्राह्मण उवाच । अकोविदः कोचिदवादवादान्यदस्यो
 नातिविदां वरिष्ठः । न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति
 ॥१९॥ तथैव राजन्नुत्साहमेध-वितानविद्योरुविजृम्भितेषु न चेदवादेषु हि

तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो न चकास्ति साधुः ॥२०॥ न तस्य तत्त्वग्रहणाय
 साक्षादरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न
 यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥२१॥ यावन्मनो रजसा पूरुपस्य सत्त्वेन वा
 तमसा बानुरुद्धम् । चेतोभिराकृतिभिरातनोति निरंकुशं कुशलं चेतारं वा
 ॥२२॥ स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ।
 विभ्रतृथङ्नामभि रूपमेदमन्तर्वहिष्ठं च पुरैस्तनोति ॥२३॥ दुःखं सुखं
 व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति । आलिङ्ग्य मायारचिता-
 न्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥२४॥ तावानयं व्यवहारः सदाविः
 क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः । तस्मान्मनोलिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणत्व-
 स्य परावरस्य ॥२५॥ गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः
 स्यात् । यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम्
 ॥२६॥ पदं तथा गुणकर्मनुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रूयतेऽन्यत्र तत्त्वम् । तत्त्वं परं ब्रह्म
 वदन्तिचिज्ञा ब्रह्मात्मभावेन चरन्त्यनिर्वृताः ॥२७॥ एकादशासन्मनसो हि

वृत्ताय आकृतयः पञ्च धियोऽभिमानः । मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां
 चदन्ति हैकादश धीर भूमीः ॥२८॥ गन्धाकृतिः स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गस्त्व-
 र्गभिजलपशिल्पाः । एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः
 ॥२९॥ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो धिकाराः । सहस्रशः
 शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मियो न स्वतः स्युः ॥३०॥ क्षेत्रज्ञ एता
 मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः । आविर्हिताः कापि तिरोहि-
 ताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥३१॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः
 साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः । नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययाऽत्म-
 न्यवधीयमानः ॥३२॥ यथाऽनिलः स्थावरजङ्गमानाम् आत्मस्वरूपेण निविष्ट
 ईशेत् । एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ ३ ॥ न
 यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र विधूय मायां चयुनोदयेन । विमुक्तसंगोजितपद्-
 सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ ३४ ॥ न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं
 संसारतापावपनं जनस्य । यच्छोकमोहामयरागलोभचैरानुबन्धं ममतां

चिधत्ते॥३५॥ श्रातृव्यमेनं तददध्ववीर्यम् उपेक्षयाऽधेधितमप्रमत्तः। गुरोर्हरेश्च-
रणोपासनाख्यो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोपम् ॥३६॥ रट्टगण उवाच । नमो
नमः कारणविग्रहाय स्वस्वपतुच्छीकृतविग्रहाय । नमोऽयधूतद्विज-
यन्धुलिङ्गनिगूढनिलयानुभवाय तुभ्यम् ॥३७॥ उव्रामयार्तस्य यथाऽगदं सन्नि-
दाघदग्धस्य यथा हिमाम्भः । कुदेहमानाहिचिदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽस्युतमौप-
धं मे ॥ ३८ ॥ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्बन्धवहारमूलम् । न
ह्यञ्जसा तत्त्वधिमर्शनाय भवानमुष्मिन्प्रमते मनो मे । ३९ ॥ ब्राह्मण
उवाच । अयं जनो नाम चलन्शुश्रूषां यः पार्थिवः पार्थिवः कस्य हेतोः ।
तस्यापि चातृघ्नयोरधिगुल्फजंघा-जानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ४० ॥
अंसेऽधिदावीं शिथिका च यस्यां सौवीराजैत्तपदेश आस्ते । यस्मिन्भवा-
न् रुढनिजाभिमानो राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥४१॥ शोच्यानिमा-
स्त्वमधिकष्टदीनान् विष्टया निगूढननिरनुग्रहोसि । जनस्य गोसाऽस्मि
चिरुत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु घृष्टः ॥४२॥ यदा क्षिताधेव चराचरस्य

विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् । तन्नामतोऽन्यदुव्यवहारमूलं निरूप्यतां
 सत्क्रिययानुमेयम् ॥४३॥ एवं निरुक्तं चितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमा-
 णवो ये । अवेद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ४४ ॥
 एवं कृशं स्थूलमणुर्वृहद्यत् अमरुच सज्जीवमजीवमन्यत् । द्रव्यस्वभावाशय-
 कालकर्मनाम्नाऽजयावेहि कृतं द्वितीयम् ॥ ४५ ॥ ज्ञानं विशुद्धं परमार्थप्रेकम-
 नन्तरं त्यवहिर्ब्रह्म सत्यम् । प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं
 कवयो वदन्ति ॥४६॥ रहगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्या ।
 न च्छन्दसा नैव जलाऽग्निमूर्त्यै र्धिना महत्पादरजोभिपेकम् ॥४७॥ यत्रोत्तम-
 रलोक गुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविधातः । निपेक्षमाणोऽनुदिनं मुमु-
 जो र्मेति सती यच्छति वासुदेवे ॥४८॥ अहं पुरा भरतो नाम राजा चिमु-
 क्तदृष्टश्रुतसंगवन्धः । व्यासक्त चित्तोपि तथाऽप्रमेये मृगोऽभवंमृगसंगाद्भ-
 तार्यः ॥४९॥ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।
 अथो अहं जनसंगादसंगो विशङ्कमानोऽचिवृत्तश्चरामि ॥ ५० ॥ तस्मान्न-

रोऽसंगसुसंगजात-ज्ञानासिनेहैव विवृक्कणमोहः । हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां
लब्धस्मृतिर्याप्यतिपार मध्वनः ॥ ५१ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भरतोपाख्याने भरतोपदेशो नाम षट्पञ्चाश आह्निकः ।

ब्राह्मणउवाच । दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमः सत्त्वविभक्त-
कर्मदृक् । स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन् भवाटवीं यातिनशर्मचिन्दति ॥ १ ॥
यस्यामिमे पएनरदेवदस्यवः सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात् । गोमायवो
यत्र हरन्ति सार्थिकं प्रमत्समाविश्व यथोरणं दृक्काः ॥ २ ॥ प्रभूतवीरुत्तृणगु-
ल्मगह्वरे कठोरवंशैर्मशकैरुपद्रुतः । बवच्चित्तु गन्धर्वपुरं प्रपरयति बवच्चित्त्व-
चिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ॥ ३ ॥ निवासतोयद्रविणात्मयुद्धिः ततस्ततो धायति
भो अटब्धाम् । क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूत्रा दिशो न जानातिरजस्व-
लाजः ॥ ४ ॥ अटश्यभिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्निभव्यथितान्तरात्मा ।
अणुण्यवृक्षान् श्रयते क्षुधाऽर्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥
क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालप तेनिरन्धः । आसाद्य दाघं

क्वचिद्विभक्तसो निर्विद्यते क च यत्नैर्हतासुः ॥६॥ शूरैर्हृतस्वः क च निर्विण-
 चेताः शोचन् विमुह्यन्नुपयाति करमलम् । कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते
 निवृत्तयन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥ चलन्कचित्कण्टकशर्कराऽङ्घ्रिः नर्गारुक्षुर्विमना
 इवास्ते । पदेपदेऽभ्यन्तरयहिनाऽर्दितः कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥८॥ क-
 चिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः । दष्टः स्म शेते क
 च दन्दशूरेन्धोऽन्धरूपे पतितस्त्रमिक्षे ॥९॥ कर्हि स्मचित्तुङ्गरम् । न्विचिन्त्यं-
 स्तन्मज्जिकाभिव्ययितो विमानः । तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलु-
 प्तन्तथ तं ततोऽन्ये ॥१०॥ क्वचिच्च शीतातपवातवर्षं प्रतिक्रियां कर्तुम-
 नीश आस्ते । क्वचिन्मिश्रो विपणन् यच्च किञ्चिद्विद्वेषमृच्छत्युत चित्ताशब्दात्
 ॥ ११ ॥ क्वचित्मयचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः ।
 याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारयष्टदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥ अन्यो-
 ऽन्यचित्ताद्यप्रतिपङ्क्तुं चैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च । अध्वन्यमुष्मिन्नुत्कृच्छ्र-
 यित्तायाधोपसर्गे विहरन्विपन्नः ॥ १३ ॥ तांस्तान्विपन्नान् स हि तत्र तत्र

चिहाय जातं परिगृह्य सार्यः । आद्यर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः
 पारमुपैतियोगम् ॥ १४ ॥ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेन्द्रा भमेति सर्वे भुवि
 बद्धवैराः । मृधे शयीरन् न तु तद्गजजन्ति यन्न्यस्तदण्डो गतवैरोऽभि-
 याति ॥ १५ ॥ प्रसज्जति कापि लताभुंजाश्रयस्तदाश्रया व्यक्तपदद्विज-
 स्पृहः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतल्लसन्सख्यं विधत्ते वक्रकङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥
 तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविशन् न रोचयन् शीलमुपैतिवानरान् । तज्जाति-
 रासेन सुनिर्धृतेन्द्रियः परस्परोर्क्षीक्षेणविस्पृतावधि ॥ १७ ॥ ध्रुमेषु रंस्यन्सु-
 तदारथतसलो व्यथायदीनो विवशः स्वपन्धने । क्वचित्प्रमादाद्गिरि कन्दरे
 पतन्वप्लौ गृहीत्वा गजभीत आस्थितः ॥ १८ ॥ अतः कथंचित्सविमुक्त
 आपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिदम । अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेक्षितो
 भ्रमज्जनोऽद्यापि न वेद करचन ॥ १९ ॥ रहगणत्वमपि ह्यध्वनोऽस्य
 संन्यस्त दण्डः कृतभूतमैत्र्यः । असज्जितान्मा हरिसेवया शितं जाना-
 मिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥ राजोवाच । अहो गृजन्माखिल-

जन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् । न यद्वृषीकेशयशः कृतात्मनां
 महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥ न ह्यद्भुतं त्वच्चरणान्जरेणुभिर्ह-
 तांहसो भस्तिरधोक्ष्जेऽमला । मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे द्रुस्तक-
 मूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥ नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो नमो
 युवभ्यो नम आद्यदुभ्यः । ये ब्राह्मणा गामयधूतलिङ्गारचरन्ति तेभ्यः शिव-
 मस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच । इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षि-
 सुतः सिन्धुपतय आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकान्तिकतयो-
 पदिश्य रट्टगणैर्न मकरूणमभिवन्दितचरण आपूर्णाणैव इव निभृतकरणो-
 म्याशयो धरणिमिमां विचचार ॥ २४ ॥ सौवीरपतिरपि सुजनसमवगत-
 परमात्मसतत्त्वं आत्मन्यविद्याऽध्यारोपितां देहात्ममतिं विससर्ज ॥ एवं
 हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥ राजोवाच । यो ह वा इह
 बहुविदा महाभागवत त्वयाऽभिहितः पारोक्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा
 स ह्यार्थमनीषया कल्पितविषयो नाञ्जसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमः । अथ

तदेतत्तदुदुरवगम समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भरलोपाख्याने भवाटवी वर्णने नाम सप्तपञ्चाश आह्निकः ।

स होवोच । य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशला-
कुशलसमबहारविनिर्मितविचित्रदेहावलिभिर्वियोगसयोगाग्रनादिसंसारानु-
भवस्य द्वारभूतेन पडिन्द्रयवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववद सुगमेऽध्वन्यापतित ईश्व-
रस्य भगवतो विष्णोर्चेशवर्तिन्या मायया जीवलोकोपं यथावणिक्सारथोऽर्थ-
परः स्वदेहनिष्पादितकर्मोनुभवः शमशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो
नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनी हरिगुरुचरणारविन्दमधु-
करानुपदवीमवगन्धे यस्यामु ह वा एते यडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यच एव
ते ॥ १ ॥ तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचिद्धर्मोपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं
साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणो योऽसौ धर्मस्तं तु सांपराय उदाहरन्ति ।
तद्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादानावधानसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योप-
भोगेन कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्यस्य तथाऽजितात्मनो विलुम्पन्ति

॥ २ ॥ अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकशृगाला
 एवानिच्छन्तोऽपि कदर्यस्य कुटुम्बिन उरणकथत्संरक्षमाणं भिषतोपि हरन्ति
 ॥ ३ ॥ यथा ह्यनवत्सरं कृष्यमाणप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मत-
 णवीरुद्भिर्गृहमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्मोत्थु-
 त्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एव आवसथः ॥ ४ ॥ तत्र गतो दंशमशकसमापत्स-
 दैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्करमूपकादिभिरुपकथ्यमानवहिः प्राणः कचित्परिवर्त-
 मानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्व-
 नगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपपश्यति ॥ ५ ॥ तत्र च क्वचिदातपोदकनिभा-
 न् विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ॥ ६ ॥ क्वचिच्छा-
 शेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्नि-
 कामकातर इवोल्मुकपिशाचम् ॥ ७ ॥ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणा-
 दग्नेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसारादव्यामितस्ततः परिधावति
 ॥ ८ ॥ क्वचिच्च वातयौपम्यया प्रमदयाऽरोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनी-

भूता इवासाधुमर्यादो रजस्वलाब्धो दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न
 विजानाति ॥ ६ ॥ क्वचित्सकृद्वगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिधानेन
 विभ्र'शितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति ॥ १० ॥ क्वचिद्बुल-
 कभिक्लीस्वनवदतिपरुपरभसादोपं प्रत्यञ्जं परोक्षं वा रिगुराजकुलनिभत्सि-
 तेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥ स यदा दग्धपूर्वमुकृतस्तदा कारस्क
 रकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलताचिपोदपानवद्भुमपार्थशून्यद्रविलाञ्जीवन्यृतान्स्वयं
 जीवन्म्रियमाण उपधावति ॥ १२ ॥ एकदाऽसत्प्रसंगाद्विकृतमतिव्युदकस्रोतः
 सखलनवद्भुमयतोऽपि दुःखदं पान्मण्डमभियति ॥ १३ ॥ यदा तु परवाधयान्ध
 आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रार्थहिंप्ततः पितृपुत्रान् वा स म्वलु
 भक्षयति ॥ १४ ॥ क्वचिदासाद्य गृहं दाववतिप्रयार्थविधुरमसुखोदकं शोका-
 भिना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥ भ्रवचित्कालविषमितराजकुल-
 रक्षसाऽपहतप्रिगतमघनासुः प्रमृतक इव विगलजीवलक्ष्णे आस्ते ॥ १६ ॥ क-
 दाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणेमनुभवति

॥१७॥ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसन-
 कार्शितमनाः कष्टकशर्करालेत्रं प्रविशन्निव सीदति ॥१८॥ क्वचिच्च दुःसहेन
 कायाभ्यन्तरवन्द्हिना गृहीतसारः स्वकुटुम्भाय क्रुध्यति ॥१९॥ स एव
 पुनर्निद्राऽजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किञ्चन धेद-
 शय इवापविद्धः ॥२०॥ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षिणो
 व्यथितहृदयेनानुलोपमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽन्धवत् पतति ॥२१॥ कर्हिहस्मम्बि-
 त्काममधुलथान्निचिन्वन्त्यदा परदारपरद्रव्याण्यवकन्धानो राज्ञा स्वामिभिर्वो-
 निहृतः पतत्पपारैः निरये ॥ २२ ॥ अथ च तस्मादुभयथाऽपि हि कर्मोस्मि-
 न्नात्मनः संसारावपनमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥ श्रुतस्ततो यदि बन्धाद्देवदत्त
 उपाञ्चिनसि तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २४ ॥ क्वचिच्च
 शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनियारणऽकल्पो
 दुरन्तचिन्तया विपश्येन आस्ते ॥ २५ ॥ क्वचिन्मियो व्यवहरन्त्यत्किञ्चिद्ब-
 नमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन्त्यत्किञ्चिद्वा विद्रेपमेति चित्तशा-

ख्यात् ॥२६॥ अर्ध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमान-
 प्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्याऽवमानन्तृपिपासाधिभ्याधिजन्मजरा-
 मरणादयः ॥ २७ ॥ अत्रापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोषगूढः प्रस्कन्नविवेक-
 चिज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदाश्रयायसक्तसुतदुहितृकुलत्रभा-
 पिनावलोकविचिष्टितापहतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि
 प्रहिणोति ॥२८॥ कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विहणोश्चक्रात्परमाख्यादिविप-
 रार्थापवर्गोपलब्ध्वात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आर्द्रहृत्तृणस्त-
 न्धादीनां भूतानामनिमित्ततो मिततां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजा-
 युधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनाहत्य पाम्बलदेवताः कङ्कगृध्रयकवटप्राया
 आर्यसमग्रपरिहृताः सांक्षेप्येनाभिधत्ते ॥२९॥ यदा पास्वरिडभिरात्मवञ्चि-
 तैस्तैरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रीतस्मार्तकर्मो-
 नुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते
 निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं यथा वानरजातः

॥ ३० ॥ तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विरहद्वन्तिकृपणवुद्धिरन्योन्यमुख-
 निरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ॥ ३१ ॥ क्वचिद् द्रुमव-
 दैहिकार्थेषु गृहेषुरस्यन्यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवग्रज्जणः ॥ ३२ ॥
 एवमध्वन्ययन्न्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥ ३३ ॥ क्वचि-
 ळक्षीतवातायनेकदैविकभौतिकतमीयानां दुःखानां प्रतिनियारणेऽकल्पो
 दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते ॥ ३४ ॥ क्वचिन्मित्रो व्यवहरन्यत्किञ्चिद्धनमुप-
 याति वित्तशाठ्येन ॥ ३५ ॥ क्वचिच्छीणधनः शय्यासनशनाद्युपभोगविहीनो
 यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनाद-
 भिलभते ॥ ३६ ॥ एवं वित्तव्यतिपंगविबृद्धवैरानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ
 उद्ग्रहन्त्यथापयहति ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गधाधित
 आपन्नविषन्नो यत्र यस्तमुह वावेतरस्तत्र विमृज्य जातं जातमुपादाय
 शोचन्मुह्यन्विभ्यद्विवदन्कन्दन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्तते-
 ऽद्यापि यत आरब्ध एव नरलोकसार्थोऽयमध्वनः पारमुपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

यदिदं योगानुशासनं न वा एतद्वक्नुवते यन्न्यस्तदृष्ट्वा मुनय उपशमशीला
 उपरतात्मानः समवगच्छन्ति ॥३६॥ यदपि दिगिभजयिनो यद्विनो ये चै
 राजर्षयः किं तु परं शृष्टे शरीरत्रस्यामेव ममेयमिनिर्कृतवैरानुयन्धायां
 विस्तृत्य स्वयमुपसंहृताः ॥४०॥ कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत आपदः कथंचिन्नर-
 कादिमुक्तः पुनरप्येवं संसाराच्च निवर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरि
 गतोऽपि ॥४१॥ तस्येदमुपगायन्ति । आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापिमहात्मनः ।
 नानुवर्तर्माहर्तिवृषो मत्तिकेव गरुत्मतः ॥ ४२ ॥ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृ-
 द्राज्यं हृदिस्पृशः । जहौ युवैव मलवदृत्सभश्लोकलालसः ॥ ४३ ॥ यो
 दुस्त्यजान्तिस्त्रुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां अग्रं सुरवरैः सद्यावलोकाम् ।
 नैच्छन्त्युपस्तदुचितं महतां मधुद्विदसेवाऽनुरक्तमनसामभयोऽपि फल्गुः ॥४४॥
 यज्ञाय धर्मपनये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय । नाराय-
 णाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥४५॥ य इदं भाग-
 वत सभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्य-

धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यपवर्ग्यं वाऽनुश्रुणोत्याख्यास्यति अभिनन्दति च सर्वो
एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ॥४६॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे भरतोपाख्याने परोक्षविवरणं नाम अष्टपञ्चाश आह्निकः ।

राजोवाच । समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन् भूतानां भगवान् स्वयम् । इन्द्र-
स्वार्थं कथं दैत्यानवधीद्विषमो यथा ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच । साधु पृष्टं
महाराज हरेश्चरितमद्भुतम् । यत्र भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम्
॥ २ ॥ जिह्वां लब्ध्वापि यो विष्णुं कीर्तनीयं न कीर्तयेत् । लब्ध्वापि
मोक्षनिःश्रेणीं नारोहति स दुर्मतिः ॥ ३ ॥ तस्मात् गोचिन्दमाहात्म्यमान-
न्दरससुन्दरम् । शृणुयात्कीर्तयेन्नित्यं स कृतार्थो न संशयः ॥ ४ ॥ निर्गु-
णोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः । स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाध-
कृतां गतः ॥ ५ ॥ जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् । तमसो यज्ञ-
रक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत् ॥ ६ ॥ यदा सिद्धन्तुः पुर आत्मनः परो
रजः सृजत्येव पृथक् स्वमायया । सत्त्वं विचित्रासु रिरसुरीश्वरः शयिष्य-

माणस्तम ईश्यत्यसौ ॥ ७ ॥ कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं प्रधानं भुभ्यां
 नरेदेव सत्पशुत् । य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैघय-
 स्यजः ॥ ८ ॥ अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्पिणा । प्रीत्या महाक्रतौ
 राजन् पृच्छन्तेऽजातशत्रवे ॥ ९ ॥ नारद उवाच । निन्दनस्तवसत्कारन्यक्षरार्थं
 कलेवरम् । प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ १० ॥ हिंसा तदभिमा-
 नेन दण्डपाण्ड्ययोर्यथा । वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव ॥ ११ ॥
 तस्माद् वैरानुबन्धेन निर्वरेण भयेन च । स्नेहात् कामेन वा युञ्ज्यात् कथं-
 चिन्नेजेते पृथक् ॥ १२ ॥ यथा वैरानुबन्धेन मत्यस्तन्मयतामियात् । न तथा
 भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ १३ ॥ कीटः पेशस्कृता रुद्रः कुड्यायां
 तमनुस्मरन् । संरम्भभययोगेन विन्दते तत्सरूपताम् ॥ १४ ॥ कामाद् देयाद्
 भयान् स्नेहात् यथा भक्त्येश्वरे मनः । आविश्य तदयं हित्वा बहवस्तद्गति
 गताः । तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कुण्ठे निवेशयेत् ॥ १५ ॥ नारद उवाच ।
 आतर्क्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना । हिरण्यकशिपूः राजन् पर्यतप्यद्

रूपा शुचा ॥१६॥ याह चेदं रूपा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः । कोपोज्ज्वलद्भ्यां
 चक्षुभ्यां निरीक्षित् धूम्रमम्बरम् ॥१७॥ सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्ध्राता मे दयितः
 सुहृत् । पार्णिण्यादेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ १८ ॥ तस्यत्यक्तस्वभा-
 यस्य घृणेरर्मायावनौकसः । भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥१९॥
 मन्धूलभित्तग्रीवस्य भूरिणा रुधिरैव वै । रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये अन्तरं मे
 गतव्यथः ॥ २० ॥ तस्मिन् कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ । विटया इव
 शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ॥२१॥ तावद् यात भुवं यूयं विप्रजत्रसमे-
 धिताम् । सुदयध्वं तपोयज्ञस्याध्यायघ्नतदानिनः ॥ २२ ॥ यत्र यत्र द्विजा
 गावो वेदा वर्णाश्रमाः क्रियाः । तं तं जनपदं यात संदीपयत दृश्यत
 ॥ २३ ॥ इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाहताः । तथा प्रजानां कदनं
 विदधुः कदनप्रियाः । त एव मनुजा भूत्वा निन्दन्ति वैदिकान्सदा ॥ २४ ॥
 हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःस्वितः । कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रान-
 सान्त्वयत् ॥ २५ ॥ हिरण्यकशिपुस्वाच । अम्बाम्य हे बधूः पुत्रा वीरं

माऽर्हथ शोचितुम् । रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ॥ २३ ॥
 भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते । दैवेनैकत्र नीतानामुद्धीतानां स्वक-
 र्मेभिः ॥ २७ ॥ नित्य आत्माऽन्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित् परः धत्तेऽसावा-
 त्मनो लिंगं माधया चित्सृजन् गुणान् ॥ २८ ॥ यथाम्भसा प्रचलता तरवोपि
 चला इव । बल्लुपा भ्रान्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः ॥ २९ ॥ एवं गुणैर्भ्राम्य-
 माणे मनस्यविकलाः पुमान् । याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिंगो लिंगवानिव
 ॥ ३० ॥ एष आत्मविपर्यासो ह्यलिंगे लिंगभाबना । एष प्रियाप्रियैर्योगो
 वियोगः कर्मसंसृतिः ॥ ३१ ॥ संभवश्च विनाशश्च शोकरश्च विविधः स्मृतः ।
 अविद्येकरश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेव च ॥ ३२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममिति-
 हासं पुरातनम् । यमस्य प्रेतबन्धूनां संवादं तं निबोधत ॥ ३३ ॥ उशी-
 नरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः । सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत
 ॥ ३४ ॥ तत्र ह प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम् । आह तान् बालको भूत्वा
 यमः स्वयमुपागतः ॥ ३५ ॥ यम उवाच । ब्रह्मो अमीषां वयसाधिकानां

विपश्यतां लोकविधिं विमोहः । यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा
 अपि शोचन्त्यपार्थम् ॥ ३६ ॥ अहो वयं घन्यतमा गदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां
 न विचिन्तयामः । अभक्ष्यमाणा अवला वृक्षादिभिः स रक्षिता रक्षति
 यो हि गर्भे ॥ ३७ ॥ य इच्छयेशः सृजतीदमन्ययो य एव रक्षत्यवलुम्पते
 च यः । तस्यावलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसंग्रहे प्रभुः ॥ ३८ ॥
 पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहृतं विनश्यति । जीवत्य-
 नाथोऽपि तदीजितो बने गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ॥ ३९ ॥ भूता-
 नि नैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः । न तत्र हातमा
 प्रकृतायपि स्थितस्तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४० ॥ इदं शरीरं पुरुष-
 स्य मोहजं यथा पृथग् भौतिकमीयते गृहम् । यथौदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः
 कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४१ ॥ यथाऽनलो दाक्षु भिन्न ईयते
 यथाऽनिलो देहगतः पृथक् स्थितः । यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा
 पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४२ ॥ सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचय ।

यः श्रोता योऽनुवक्तृह स न दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४३ ॥ ततः शोचत मा श्रुयं
 परं चात्मानमेव च । क आत्मा कः परो वाऽत्र स्वीयः पारक्य एव वा
 ॥ ४४ ॥ स्वपराभिनिवेशेन विना ज्ञानेन देहिनाम् । ज्ञानेनात्मानमीहन्ते
 ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच । हिरण्यकशिपू राजन्नजेयम-
 जरामरम् । आत्मानमप्रनिब्रम्हमेकराजं व्यधित्सत ॥ ४६ ॥ स तेषे मन्द-
 द्रोण्यां तपः परमदारुणम् । ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः ।
 ॥ ४७ ॥ तस्य मूर्धः समुद्धतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः । तिर्यगूर्ध्वमधो लोका-
 नतपद् विष्वगीरितः ॥ ४८ ॥ चुक्षुर्भुर्नयुदन्वन्तः सखीपाद्भिरचचाल भूः ।
 निपेतुः सम्रहास्तारा जड्यलुरथ दिशो दश ॥ ४९ ॥ तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा
 ब्रह्मलोकं ययुः सुराः । धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते । दैत्येन्द्रतपसा
 तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः ॥ ५० ॥ तस्याग्रं किल संकल्पश्चरतो दुरश्चरं
 तपः । कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः । अन्यथेदं विधास्ये
 ऽहमथथापूर्वमोजसा ॥ ५१ ॥ किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवा-

दिभिः । इति चिज्ञापितो देवैर्भगवानत्मभूर्नृप । परीतो भृगुदत्ताचार्ययो
 दैत्येश्वराश्रमम् ॥५२॥ न ददर्श प्रतिच्छन्नं वल्मीकतृणकीचकैः । पिपीलि-
 काभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् ॥५३॥ ब्रह्मोवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
 भद्रं ते तपः सिद्धोऽसि काश्यप । वरदोऽहमनुप्राप्तो त्रियतामीप्सितो वरः
 ॥ ५४ ॥ अद्राक्षमहमेतत्ते हृत्सारं महद्दुतम् । दंशभञ्जितदेहस्य प्राणा
 ह्यस्तिथ्यु शेरते ॥५५॥ नैतत् पूर्वपयश्चकृर्न करिष्यन्ति चापरे । निरम्बुधोर-
 येत् प्राणान् को वै दिव्यसमाः शतम् ॥ ५६ ॥ व्यवसायेन तेऽनेन दृक्करेण
 मनस्विनाम् । तपोनिष्ठेन भवता जितोऽहं दितिनन्दन । ततस्त आशिषः
 सर्वा ददाम्यसुरपुङ्गव ॥५७॥ कमण्डलुजलेनौज्ज्वलं दिव्येनामोघराधसा ॥५८॥
 स तत् कीचकवल्मीकात् सहस्रोजो बलान्वितः । सर्वावयवसंपन्नो बभ्रसं-
 हननो युवा । उत्थितस्तसहेमाभोविभावसुरिवैधसः ॥ ५९ ॥ हिरण्यकशिपु-
 रुवाच । यदि दास्यस्यभिमतान् वरान् मे वरदोत्तम । भूतेभ्यस्त्वहिसृष्टे-
 भ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो ॥६०॥ नान्तर्बहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः ।

न भूमौ नाम्यरे मृत्युर्नरैर्नम्युरपि ॥ ६१ ॥ व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वा सुरा-
सुरमहोरगैः अप्रतिबद्धतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनाम् ॥ ६२ ॥ सर्वेषाम्
लोकपालानां महिमानं यथात्मनः । तपोयोगप्रभावानां यन्नरिष्यति कर्हि-
चित् ॥ ६३ ॥

इति श्रीभक्ति-कौस्तुभे हिरण्यकशिपोर्वरयाचनं नाम एकादशोऽष्टमः आह्निकः ।

ब्रह्मोद्याच । तांते मे दुर्लभाः पुंसां यान् दृणीपे वरान् मम । तथापि
चित्तराम्यंग वरान् यदपि दुर्लभान् ॥ १ ॥ एवं लब्धवरो दैत्यो विश्वेन्द्रमम्यं
वपुः । भगवत्पकरोद्दह्यं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ २ ॥ स विजित्य दिशः सर्वा
लोकान्श्च त्रीन् महासुरः । त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमधुशासः स्थितधिमत्
॥ ३ ॥ तमंग मत्तं मधुनोऽभगन्धिना विधृस्तताम्राक्षमशेषधिष्ययाः । उपास-
तोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगधनैजसां पदम् ॥ ४ ॥ जगुर्महेन्द्रा-
सनमोजसा स्थितं विश्वाधसुस्तुम्बुस्तरस्मदादयः । गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽस्तु-
वन् मुहुर्विद्याधरा अप्सरसरश्च पाण्डवाः ॥ ५ ॥ तस्योग्रदण्डसंविग्नाः सर्वे लोकाः

सपालकाः । अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् ॥ ६ ॥ तेषामाचिरभू-
 द्वाणी अरूपा मेघनिस्वना । सन्नादयन्ती ककुभः साधूनामभयंकरी ॥ ७ ॥
 मा भैष्ठ विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः । महर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयो-
 पपत्तये ॥ ८ ॥ ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य यत् । तस्य शान्ति
 करिष्यामि कालं तावत् प्रतीक्षत ॥ ९ ॥ यदा देवेषु वंदेषु गोषु विप्रेषु
 साधुषु । धर्मे मयि च चिद्रेपः स वा आशु विनश्यति ॥ १० ॥ निर्वेराय
 प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मने । प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्वनिष्येऽपि वरोर्जितम्
 ॥ ११ ॥ नारद उवाच । तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः । प्रह्लादो-
 ऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महद्गुपासकः ॥ १२ ॥ ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंशो
 जितेन्द्रियः । आत्मवत् सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ १३ ॥ दासवत्
 संनतार्याङ्घ्रिः पितृवद् दीनवत्सलः । आतृवत् सदृशे स्निग्धो गुरुज्योत्स्वर-
 भावनः । विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः ॥ १४ ॥ नोद्विग्नि-
 चित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् । दान्तेन्द्रियप्राण-

शरीरधीः सदा प्रशान्तकामो रहितासुरोसुरः ॥ १५ ॥ न्यस्तक्रीडनको
 बालो जडवत्तन्मनस्कया । कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ १६ ॥
 आसीनः पर्यटन्नश्नञ्चयानः प्रपिबन् ब्रुवन् । नानुसंधत्त एतानि गोविन्द-
 परिरम्भितः ॥ १७ ॥ क्वचिद्ब्रुवति धैकुर्यश्चिन्ताशचलचेतनः । क्वचिद्ब्रुवति
 तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥ १८ ॥ नदति क्वचिद्ब्रुवत्यडो विलज्जो
 नृस्यति क्वचित् । क्वचित्साक्षाद्यनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ १९ ॥ क्वचि-
 द्ब्रुवतुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः । अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेच्छणः
 ॥ २० ॥ स उत्तमरलोकपदारविन्दयोर्निषेधयाऽकिञ्चनसंगलब्धया । तन्व-
 न्परां निवृत्तिमात्मनो मुहुर्दुःसंगदीनान्यमनः शमं व्यधात् ॥ २१ ॥
 तस्मिन् महाभागवते महामान्ये महात्मनि । हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदय-
 मात्मजे ॥ २२ ॥ नारद उवाच । पौरोहित्याय भगवान्भूतः काव्यः किला-
 सुरैः । शण्डामकौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ २३ ॥ तौ राज्ञा प्रापितं
 बालं प्रह्लादं नयकोविदम् । पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरचालकान्

॥ २४ ॥ एकदाऽसुराद् पुत्रमंकमारोप्य पाण्डव । पप्रच्छ कल्यतां वत्स
मन्यते साधु यद्भवान् ॥ २५ ॥ प्रह्लाद उवाच । तत् साधु मन्येऽसुरव्य
देहिनां सदा समुद्दिग्निधियामसदुग्रहात् । हित्वात्मपातं गृहमन्यकूपं वनं
गतो यद्वरिमाश्रयेत् ॥ २६ ॥ गृहमानीतमाह्वय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः ।
प्रशस्य शलदणया वाचा समपृच्छन्त सामभिः ॥ २७ ॥ वत्स प्रह्लाद भद्रं
ते सत्यं कथय मा मृया । बालानति कुतस्तुभ्यमेव बुद्धिविपर्ययः ॥ २८ ॥
बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् । भण्यतां श्रोतुकामानां गुरुणां
कुलनन्दन ॥ २९ ॥ प्रह्लाद उवाच । स्वः परश्चेत्यसदुग्राहः पुंसां यन्मायया
कृतः । विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ३० ॥ स यदानुव्रतः पुंसां
पशुबुद्धिर्विभिगते । अन्य एष तथाऽन्योहमिति भेदगताऽसती ॥ ३१ ॥ स
एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानक्रमणो निरूप्यते । मुख्यान्ति यद्वत्तमनि
वेदवादिनो ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ ३२ ॥ यथा भ्राम्यत्ययो
ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ । तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपार्येहच्छया ॥ ३३ ॥

नारद उवाच । गृतावद् ब्रह्मणयोक्त्या चिरराम महामतिः । तं निर्भ-
 त्स्यथ कुपितः स दीनो राजसेवकः ॥ ३४ ॥ आनीयतामरे वेत्रमस्माकम-
 यशस्करः । कुलांगारस्य दुर्बुद्धेरचतुर्योऽस्थोदितो दमः ॥ ३५ ॥ दैतेयचन्द-
 नवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः । यन्मूलोन्मूलपरशोर्दिष्णोर्निलायितोऽर्भकः
 ॥ ३६ ॥ तत एनं गुरुर्जात्वा जातजेयचतुष्टयम् । दैत्येन्द्रं दर्शयामास
 मातृमृष्टमलंकृतम् ॥ ३७ ॥ आरोप्यांकमत्रप्राय मूर्धन्यश्रुकलाम्गुभिः ।
 आसिञ्चन् विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ ३८ ॥ हिरण्यकशिपुन्वाच ।
 प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम् । कालेनैतायतायुष्मन् घद-
 शिञ्चद् गुरोर्भवान् ॥ ३९ ॥ प्रह्लाद उवाच । अयणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं
 पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ४० ॥ इति पुंसा-
 पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्पद्मा तन्मन्येऽधीतमुत्ता-
 मम् ॥ ४१ ॥ निशम्येतत् सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा । गुरुपुत्रमुवाचेदं
 रूपा प्रस्फुरिताधरः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मयन्धो किमेतत् ते विपन्नं अयताऽसता ।

असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥ ४३ ॥ सन्ति ह्यसाधवो लोके
 दुर्मेत्राश्च्यव्येपिणः । तेषामुदेत्यधं काले रोगः पातकिनामिव ॥ ४४ ॥
 गुरुपुत्र उवाच । न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येव तवेन्द्रशत्रो ।
 नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन् नियच्छ मन्युं कददाः स्म मानः ॥ ४५ ॥
 नारव उवाच । गुरुलैव प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् । न चेद्
 गुरुमखीयं ते कुतोऽभद्राऽसती मतिः ॥ ४६ ॥ प्रह्लाद उवाच । मतिर्न
 कृष्णे परतः स्वतो व मिथोभिययेत गृहव्रतानाम् । अदान्तगोभिर्विशतां
 तमित्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वनानाम् ॥ ४७ ॥ न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
 दुराशया ये वहिरर्थमानिनः । अन्धा यथान्धैरपनीयमाना वागीशतन्त्यामु-
 रुदाम्निवद्धाः ॥ ४८ ॥ नैपां मतिस्तावदुरुक्रमाद्धि स्पृशत्यनर्थोपगमो
 यदर्थः । महीयसां पादरजोभिपेकं निष्क्रिञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ४९ ॥
 इत्युक्तवोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुपा । अन्धीकृतात्मा स्वोत्संगान्निरस्यत
 महीतले ॥ ५० ॥ आहामर्परूपाविष्टः कपायीभृतलोचनः । वध्यतामाश्वयं

यद्यपि निःसारयत नैर्ऋताः ॥ ५१ ॥ अयं मे आतृहा सोऽयं हित्वा
 स्वान् सुहृदोऽधमः । पितृव्यहन्तुर्यः पादौ चिष्णोर्दासवदर्चति ॥ ५२ ॥
 परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत् सुतोऽहितः । धिन्यात्
 तदंगं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विबर्जनात् ॥ ५३ ॥ सर्वैरुपाधै-
 र्हन्तव्यः संभोजशयनासनैः । सुहृदलिंगधरः शत्रुमुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ५४ ॥
 परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि । युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्य-
 स्येव सत्क्रियाः ॥ ५५ ॥ धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः । प्रह्लादा
 योऽचतू राजन् प्रशयावनताय च ॥ ५६ ॥ यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीय-
 कर्मसु । वयस्यैर्वालकैस्तत्र सोपहृतः कृतचक्षैः ॥ ५७ ॥ अथ तान् श्लक्ष्णया
 वाचा प्रत्याहूय महायुधः । उवाचविद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५८ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे प्रह्लादस्य गुरुगृहेवासो नाम पञ्चदशमोऽध्यायः ।

प्रह्लाद उवाच । कौमार आचरेत् प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह । दुर्लभं
 मानुषं जन्म तदप्यध्वमर्थदम् ॥ १ ॥ यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोप-

सर्पणम् । यदेप सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत् ॥ २ ॥ सुग्वमैन्द्रियकं
 दैत्या देहयोगेन देहिनाम् । सर्वत्र लभ्यते दैवाद् यथा दुःखमयत्वतः ॥ ३ ॥
 तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् । न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्द-
 चरणाम्बुजम् ॥ ४ ॥ ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः । शरीरं पौरुषं
 यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥ पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्थं वाजितात्मनः ।
 निष्फलं यदसौ रात्र्यां शतेऽन्धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥ सुगधस्य बाल्ये कौमार-
 क्रीडतो याति विंशतिः । जरया अस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥
 दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा । शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति
 हि ॥ ८ ॥ को गृहेषु पुमान् सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः । स्नेहपाशैर्दृढैर्वद्ध-
 मुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९ ॥ कोन्वयर्थतृष्णां विमृजेत्प्राणेश्योपि य ईप्सितः ।
 यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥ कथं प्रियाया अनुक-
 म्पितायाः संगं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् । सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां
 कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥ पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृद्वय्या भ्रातृन्व-

सृर्वं पितरौ च दीनौ । गृहान्मनोशोरुपरिच्छदांश्च वृत्तीस्तु कुल्याः पशु-
भृतपवर्गान् ॥ १२ ॥ त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्त-
क्राथः । औपस्थयजैह्वं यदुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥
कुटुम्बपोषाय वियध्निजायुर्न बुध्यतेऽर्थं विहृतं प्रमत्तः । सर्वत्र तापत्रयदुः-
खिनात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुम्बरामः ॥ १४ ॥ वित्तं नित्याभिनिविष्टचेता
विदांश्च दोषं परवित्तहर्तुः । प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्तदशान्तकामो हरेत्ते
कुटुम्बी ॥ १५ ॥ विद्वानपीत्यं दनुजाः कुटुम्बं पुण्यं स्वलोकाय न कल्पते च ।
यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६ ॥ यतो न कश्चित्
क च कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः । विमोचितुं कामदृशां बिहृर-
क्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥ १७ ॥ तनो विदूरात् परिहृत्य वैद्या दैत्येषु
संगं विषयात्मकेषु । उपेत नारायणमादिदेवं विमुक्तसंगैरिषितोऽप्यवर्गः ॥ १८ ॥
न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः । आत्मत्वात्सर्वभूतानां
सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥ १९ ॥ परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु । भौतिकेषु

विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २० ॥ गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे
 तथा । एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ २१ ॥ प्रत्यगात्मस्वरू-
 पेण दृश्यरूपेण च स्वयम् । व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः
 ॥ २२ ॥ केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः । माययाऽन्तर्हितैश्वर्यं ईयते
 गुणसर्गया ॥ २३ ॥ तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् । आसुरं
 भावमुन्मुच्य यया तुल्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥ तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त
 आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः । धर्मादयः किमगुणेन च
 काञ्चित्तेन सारंजुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥ धर्मार्थकाम इति
 योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता । मन्ये तदेतदखिलं
 निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥ ज्ञानं तदेतद-
 मलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय । एकान्तिनां भगवत-
 स्तदकिञ्चनानां पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥ भवतामपि-
 भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः । वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीयात्मानां च मे यथा

॥ २८ ॥ तस्माद् भवद्भिः कर्त्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् । धीजनिर्हरणं
योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २९ ॥ तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः ।
यदीश्वरे भगवति यथा धैरञ्जसा रतिः ॥ ३० ॥ गुरुशुश्रूषया भक्त्या
सर्वलब्धार्पणेन च । संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३१ ॥ श्रद्धया
तत्कथायां च कीर्तनेर्गुणकर्मणाम् । तत्पादाभ्युह्यमानात्तत्तिलगेच्चाऽहंणा-
विभिः ॥ ३२ ॥ हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः । इति भूतानि
मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३३ ॥ एवं निर्जितपद्भ्वर्गैः क्रियते भक्ति-
रीश्वरे । वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ॥ ३४ ॥ निशम्य कर्माणि
गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रीति नृत्पति ॥ ३५ ॥ यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्धसत्या-
क्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् । मुहुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते नारायणे-
त्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥ ३६ ॥ तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानु-
कृताशयाकृतिः । निर्दग्धधीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेन समेत्यधोज्ञ-

जम् ॥ ३७ ॥ अधोक्ष्जालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशान-
नम् । तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३८ ॥
कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि क्षिद्रवत् सतः । स्वस्यात्मनः
सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३९ ॥ रायः कलत्रं
पशवः सुतादयो गृहा मही कुञ्जरकोशभृतयः । सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुयः
कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ४० ॥ एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता
अमी क्षयिष्णवः सातिशयो न निर्मलाः । तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भ-
क्त्यैक्येशं भजतात्मलब्धये ॥ ४१ ॥ यदध्यर्थेह कर्मणि विद्वन्मान्यः
सकृन्नरः । करोत्यतो विपर्ययसममोघं विन्दते फलम् ॥ ४२ ॥ सुखाय दुःख-
मोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः । सदाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः
॥ ४३ ॥ कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः । स वै देहस्तु पारक्यो
भंगुरो यात्युपैति च ॥ ४४ ॥ किमु ब्यवंहितापत्यदारागारधनादयः । राज्यं
कोशगजामात्यभृत्यासा ममतास्पदाः ॥ ४५ ॥ किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह

देहेन नश्यदैः । अनयैरयसंकाशैर्निर्णयानन्दमहोदवैः ॥ ४३ ॥ निरुप्यतामिह
 स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः । निपेकादिष्ववस्यासु त्रिलशयमानस्य कर्मभिः
 ॥ ४७ ॥ कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना । कर्मभिस्तनुने देहमुभयं
 त्वविदेकतः ॥ ४८ ॥ तस्मादर्थश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः । भजतानीह-
 यात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४९ ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
 भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ५० ॥ देवोऽसुरो मनुष्यो वा
 यत्नो गन्धर्व एव वा । भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ॥ ५१ ॥
 नालं छिजतुं देवत्वमृषित्वं चासुरारमजाः । प्रीणनाथ मुकुन्दस्य न वृत्तं न
 बहुज्ञता ॥ ५२ ॥ न दानं न तपो न उपा न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽम-
 लया भक्त्या हरिरन्यद्विद्वन्मनम् ॥ ५३ ॥ ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत
 दानथाः । आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५४ ॥ दैतेया यत्नरक्षांसि
 स्त्रियः शुद्रा व्रजौकसः । ग्वा गृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यन्युततां गताः
 ॥ ५५ ॥ एतावानेव लोकैऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिर्गो-

विन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे दैत्यबालकान् प्रति प्रह्लादस्योपदेशो नाम एकपष्ठितम आह्निकः ।

अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् । जगद्गुर्निरवद्यत्वात् नैव गुर्वनु-
शिक्षितम् ॥ १ ॥ अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् । आलक्ष्य
भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्याया ॥ २ ॥ श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तन-
यानयम् । आहेक्षमाणः पापेन तिरस्चीनेन चक्षुषा ॥ ३ ॥ रे दुर्विनीत
मन्ददात्मन् कुलभेदकराधम । स्तब्धं मञ्छासनोद्धतं नेपथ्ये त्वाऽद्य यम-
क्षयम् ॥ ४ ॥ क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः । तस्य मेऽभीत-
वन्मूढ शासनं किं वलोऽत्यगाः ॥ ५ ॥ प्रह्लाद उवाच । न केवलं मे भवतश्च
राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् । परेऽवरेऽमी स्थिरजंगमा ये ब्रह्मादयो
येन वशं प्रणीताः ॥ ६ ॥ स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसावोजःसहः सत्त्वबले-
न्द्रियात्मा । स एव चिश्चं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः
॥ ७ ॥ जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो घत्स्व न सन्ति विद्धिपः ।

ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितास्तद्धि ह्यनन्तस्य महत् समर्हणम् ॥ ८ ॥
 दस्युनुरा पथेण चिजित्य लुप्यतो मन्यन्त एके स्वजिता विशो दश । जिता-
 त्मनोऽज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः क्रुतः परे ॥ ९ ॥ हिरण्य-
 कशिपुकृत्वाच । अयस्कं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे । मुमूर्षुणां
 हि मन्दात्मनस्तु स्युर्चिप्लवा गिरः ॥ १० ॥ यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो
 जगदीश्वरः । कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भे न दृश्यते ॥ ११ ॥ एवं दुर-
 तैर्मुहुरर्दयन् कथा सुतं महाभागवतं महासुरः । त्वङ्गं प्रगृह्योत्पलितो
 चरासनात् स्तम्भं तताडानिषत्तः स्वमुष्टिना ॥ १२ ॥ तदैव तस्मिन्नदो-
 ऽतिमीयणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् । यं वै स्वधिष्ययोपगतं त्वजादयः
 श्रुत्वा स्वधामाप्ययमंग मेनिरे ॥ १३ ॥ स सत्वमेनं परितो विपश्यन्स्तम्भ-
 स्य मध्यादनुनिर्लिहानम् । नायं दृगोनापि नरो विचित्रमहो किमेतन्मृ-
 गेन्द्ररूपम् ॥ १४ ॥ मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भया-
 नकम् । प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ १५ ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलचुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्लघणम् । स्तब्धोर्ध्वकर्णं
 गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ १६ ॥ दिवि स्पृपत्कायम-
 दीर्घपीचरग्रीवोरुचक्षुःस्थलमल्पमध्यम् । चन्द्रांशुगौरैरञ्जुरितं तनूरुहैर्विज्व-
 ग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥ १७ ॥ ततोऽभिपचाभ्यहनन्महासुरो रुपा
 नृसिंहं गदयोरुवेगया । तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो महोरगं तादर्यसुतो
 यथाऽग्रहीत् । स तस्य हस्तोत्कनितस्वदाऽसुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गकृतमतः
 ॥ १८ ॥ असाध्वमन्यन्त हतौकसोऽमरा घनच्छदा भारत सर्वधिष्ययाः ।
 तं मन्यमानो निजवीर्यशक्तिं यद्वस्तमुक्तो बृहरिं महासुरः ॥ १९ ॥ पुनस्त-
 मासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे । धराधराभो भयभी-
 तलोचनो ननाद मातंगसमानवत्स्वनः ॥ २० ॥ तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्म-
 भिश्वरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः । कृत्वाऽदृष्टहासं खरमुत्स्वनोल्लघणं निमीलि-
 ताक्षं जगृहे महाजवः ॥ २१ ॥ विश्वक् स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिर्नर्यालो यथा-
 खुं कुलिशाक्षतत्वचम् । दार्यूर आपात्य ददार लीलया नम्रैर्यथाऽहिं गरुडो

महाविषम् ॥ २२ ॥ तत्रोपत्रज्य विवुधा ब्रह्मोन्द्रगिरिशायः । ईडिरे नर-
 शार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥ २३ ॥ साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैदृष्टा तन्मह-
 दद्भुतम् । अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात् सा नोपेयाय शंकिता ॥ २४ ॥ प्रह्लादं
 प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके । तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं
 प्रभुम् ॥ २५ ॥ तथेति शनकै राजन् महाभागवतोऽर्भकः । उपेत्य
 भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ २६ ॥ अस्तौपीद् हरिमेकाग्रमनसा
 सुसमाहितः । प्रेमगद्गदया वाचा तन्यस्तहृदयेक्षणः ॥ २७ ॥ प्रह्लाद
 उवाच । ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां
 प्रवाहैः । नाराधितुं पुरुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्र-
 जातैः ॥ २८ ॥ मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तैजःप्रभावयलपौरुष-
 बुद्धियोगाः । नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोप भगवान्
 गत्रग्रथपाय ॥ २९ ॥ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः
 करुणो दृणीते । यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुञ्चस्य

यथा मुक्त्वश्रीः ॥ ३० ॥ तस्मादहं विगतचिह्नश्च ईश्वरस्य सर्वोन्मना महि
 गृणामि यथामनीषम् । नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः पुयेत येन हि
 पुमाननुवर्णितेन ॥ ३१ ॥ सर्वे ह्यमी विधिकरास्तत्र सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो
 वयमिवेश न चोद्विजन्तः । ज्ञेयाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्री-
 डितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ ३२ ॥ तत्राच्छ मनुमसुरश्च हतस्तथात्र
 मोदेत साधुरपि दृष्टिचकमर्पहत्या । लोकाश्च निर्वृतिमिनाः प्रतियन्ति
 सर्वे रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ ३३ ॥ नाहं विभेम्यजित ते-
 ऽतिभयानकास्यजिह्वाकनेत्रमुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् । अन्त्रस्त्रजः क्षतज-
 केसरशङ्कुकर्णाग्निहोदभीतदिगिभादरिभिन्नवाग्रात् ॥ ३४ ॥ ब्रह्मोऽस्म्यहं
 कृपणवत्सल दुःसहोऽग्रसंसारचक्रकदनात् असतां प्रणीतः । बद्धः स्वकर्म-
 भिरुत्ताम तेऽङ्घ्रिमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणं ह्यसे कदा नु ॥ ३५ ॥ यस्मात्
 प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दध्यमानः । दुःखौ-
 पयं तदपि दुःखमतद्विधाहं भूमन् भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ।

॥ ३६ ॥ सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह चिरिञ्च-
गीताः । अञ्जस्ति तर्ग्यनुगुणं गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगलयहंस-
संगः ॥ ३७ ॥ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नृसिंह नार्तस्य बागदमुदन्वति
मञ्जतो नौः । तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्टस्तावद्विभो तनुभृतां त्व-
दुपेक्षितानाम् ॥ ३८ ॥ यस्मिन् यतो यहि येन च पश्य यस्माद यस्मै
यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा । भावः करोति विकरोति श्रुयक् स्वभावः
संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ ३९ ॥ माया मनः सृजति कर्म-
मयं बलीयः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः । छन्दोभयं यदजया-
ऽर्पितपोऽशारं संसारचक्रमज कोऽतितरेत्स्वदन्यः ॥ ४० ॥ स त्वं हि नित्य-
चिज्जितात्मगुणः स्वधात्रा कालो वशीकृतविमृज्य विसर्गशक्तिः । चक्रे
विसृष्टमजयेश्वर पोऽशारे निष्पीड्यमानमुपकर्षं विभो प्रपन्नम् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा
मया दिवि विभोऽखिलधिष्यपानामायुः श्रियो विभव इच्छति यां जनो-
ऽयम् । येऽस्मत्पितुः कुपिनहासविजृम्भितंभ्रूविक्षर्जितेन लुलिताः स तु

ते निरस्तः ॥ ४२ ॥ तस्मादमुस्तनुभृतामहमाशिपोज आयुः त्रियं विभव-
 मैन्द्रियमाविरिञ्चात् । नेच्छामि ते विलुलितानुरुचिक्रमेण कालात्मनोप-
 नय मां निजभृत्यपार्ष्वम् ॥ ४३ ॥ कुत्राशियः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः
 केदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः । निर्वियने न तु जनो यदपीति विद्वान्
 कामानलं मधुलवैः शमयन् दुरापैः ॥ ४४ ॥ काहं रजःप्रभव ईश तमोऽधि-
 केऽस्मिन् जातः सुरेतरकुले क तवानुकम्पा । न ब्रह्मणो न तु भवस्य न
 वै रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥ ४५ ॥ नैषा परावरमति-
 र्भवतो ननु स्यात् जन्तोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि । संसेवया सुरतरो-
 रिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ ४६ ॥ एवं जनं निद-
 तितं प्रभवाहिङ्क्षुषे कामाभिकाममनु यः प्रपतन् प्रसंगात् । कृत्यात्मसात्
 सुरर्षिणा भगवन् गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् ॥ ४७ ॥
 मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यञ्च पिवाक्यमृतं त्रिधातुम् ।
 खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽन्वतु कं हरास्मि ।

॥ ४८ ॥ इत्थं नृतिर्यगृधिदेवभूपावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रती-
 पान् । धर्मं महापुरुषं पासि युगानुवृत्तं वृद्धः कलौ यद्भवस्त्रियुगोऽथ
 सत्यम् ॥ ४९ ॥ नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ संगीयते दुरितदुष्टम-
 साधु तीव्रम् । कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं तस्मिन् कथं तव गतिं विन्दु-
 शासि दीनः ॥ ५० ॥ जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति माऽवितृसा शिशनोऽन्य-
 तस्तथगुदरं श्रवणं कुतश्चिन्त । घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्यह्यः
 सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ५१ ॥ एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्या-
 मन्योन्यजन्ममरणशनभीतभीतम् । पश्यज्जनं स्वपरविग्रहैरमैत्रं हन्ते-
 ति पारश्चर पीडहि मूढमद्य ॥ ५२ ॥ कौन्वत्रतेऽखिलगुरो भगवन्प्रयास
 उत्तारणेऽस्य भवसंभवलोपहेतोः । मूढेषु वै महदनुग्रह आर्त्तबन्धो किं
 तेन ते प्रियजनानुसेवतां नः ॥ ५३ ॥ नैवोद्विजे पर दुरत्ययवैतरण्या-
 स्त्वद्रीर्यगायनमहोऽमृतमग्नचित्तः । शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
 माथासुखाय भरमुद्धतो विमूढान् ॥ ५४ ॥ प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्ति-

कामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः । नैतान् विहाय कृपणान्
विमुमुक्षु एको नान्यं त्वदन्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ५५ ॥ यन्मैथुनादि गृह-
मेधिसुखं हि तुच्छं कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् । तृप्यन्ति नैह
कृपणा बहुदुःखभाजः कण्डूतिवन्मनसिजं विपहेत धीरः ॥ ५६ ॥ मौन-
व्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः । प्रायः परं
पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां धार्ता भवन्त्युत न वाऽत्र तु दाम्भिकानाम्
॥ ५७ ॥ रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे धीजांकुराविव न चान्यदरूपकस्य ।
युक्ताः समजसुभयत्र विचिन्त्यते त्वां योगेन बह्निमिव दारुणु नान्यतः
स्यात् ॥ ५८ ॥ त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः प्राणेष्विन्द्रियाणि हृदयं चि-
दनुग्रहश्च । सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत् त्वदस्थपि मनो-
बचसा निरुक्तम् ॥ ५९ ॥ नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनः-
प्रभृतयः सहदेवमर्त्याः । आग्रान्तवन्त उरुगाय विदन्ति हि त्वामेवं चि-
मृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ६० ॥ तत्तर्ह्येत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः

कर्मस्मृतिश्चरणयोः अचरणं कथायाम् । संसेवया त्वयि विनति पङ्गया किं
 भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥८१॥ चिप्राद्विपङ्गुययुतादरविन्दनाभ-
 पादारविन्दविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् । मन्ये तदर्पितमनोवचनेहिताथ्यप्राणं
 पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ ८२ ॥ नृसिंह उवाच । य एतत् कीर्तये-
 न्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः । त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबन्धा-
 त्प्रमुच्यते ॥ ८३ ॥ त्रिः सप्तभिः पिता प्रतः पितृभिः सह तेऽनघ । यत्सा-
 धोऽस्य गृहे जातो भवान्बै कुलपावनः ॥ ८४ ॥ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्र-
 शान्ताः समदर्शिनः । साधवः ममुदाचारस्ते प्रयन्त्यपि कीकटाः ॥ ८५ ॥
 सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन । उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन
 गतस्पृहाः ॥ ८६ ॥ भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः । भवान्मे
 खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिस्पर्धुक् ॥८७॥ य एतत् पुण्यमाख्यानं चिप्रेणा
 वीर्योपवृंहितम् । कीर्तयेच्छृङ्गया श्रुत्वा कर्मपाशाद्विमुच्यते ॥८८॥ एतच्च
 आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां दैत्येन्द्रयूथपवधं प्रथतः पठेत । दैत्यात्मजस्य

च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे हिरण्यकशिपुवधो नाम द्विपष्ठितम आह्निकः ।

श्रीगणेशायनमः । ऋपय ऊचुः । कथं देवो महदेवो विश्वसंहारकारकः ।
 शरभाख्यं महाघोरं चिकृतं रूपमास्थितः । किं कार्यं कृतं तेन ब्रूहि
 सर्वमशेषतः ॥ १ ॥ सूत उवाच । एवमभ्यर्थितो देवैर्मतिचक्रे मुनीश्वराः ।
 तत्तेजो नारसिंहाख्यं संहर्तुं परमेश्वरः ॥ २ ॥ तदर्थं स्मृतवान् रुद्रं वीर-
 भद्रम् महाबलम् । आत्मनो भैरवं रूपं महाप्रलयकारकम् ॥ ३ ॥ आजगाम
 पुरः सद्यः सादृहासं गणाधिपः । नृसिंहरूपैरत्युग्रैः कोटिभिः परिचारितः
 ॥ ४ ॥ उत्पतद्भिर्गणवरैः नृत्यद्भिश्च मुदान्वितैः । क्रीडद्भिश्च महावीरैः
 ब्रह्माद्यैः कन्दुकैरिव ॥ ५ ॥ कल्पान्तज्वलनज्वालो विलसल्लोचनत्रयः ।
 आत्तशस्त्रो जटाजूटो ज्वलद्वालेन्दुमण्डितः ॥ ६ ॥ बालेन्द दितयाकारः
 तीक्ष्णदंष्ट्राङ्गरादयः । आग्न्यण्डलघनुः खण्ड-सन्निभश्च लतायुतः ॥ ७ ॥ महा-
 प्रचण्डदृङ्गार-बधिरीकृतदिङ्मुखः । नीलमेधाञ्जनाकारो भीषणरमश्च शो-

भितः ॥ ८ ॥ अप्रतिद्वन्द्वबाहुभ्यां भ्रामयंस्त्रिशिखं मुहुः ॥ ९ ॥ ततो निवे-
दितं तेन किमत्र स्मृतिकारणम् । आज्ञापय जगत्स्वामिन् प्रसादः क्रियतां
मयि ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच । अकाले भयमुत्पन्नं देवानामति भैरवम् ।
ज्वलितः स नृसिंहाग्निः शमयैनं दुरासदम् ॥ ११ ॥ बोधय सान्त्वयन्नादौ तेन
चेन् नोपशाम्यति । तर्हि मत्परमं भावं भैरवं सम्प्रदर्शय ॥ १२ ॥ सूक्ष्मं
सूक्ष्मेण संहृत्य स्थूलं स्थूलेन तेजसा । वचन्रमानय कृत्तिञ्च वीरभद्र ममा-
ज्ञया ॥ १३ ॥ इत्यादिष्टो गणाध्यक्षः प्रशान्तवपुरास्थितः । जगाम रंहसा
तत्र यन्त्रास्ते नरकेशरी ॥ १४ ॥ ततस्तं बोधयामास वीरभद्रो हरो हरिम् ।
उवाच वाक्यमीशानः पितापुत्रमिवौरसम् ॥ १५ ॥ वीरभद्र उवाच । भग-
वन्नवतीर्णोऽसि जगत्सुखाय माधव । स्थित्यर्थं विनियुक्तोऽसि परेण परमे-
ष्ठिना ॥ १६ ॥ जगत् सर्वं त्वया सिंह रक्षितं मत्स्यरूपिणा । पुच्छे भावं
समायध्य भ्रमन्नेकार्णवे पुरा ॥ १७ ॥ विभृता कूर्मस्येण चाराद्देणोद्धृता
मही । अनेन हरिरूपेण हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥ १८ ॥ चामनेन बलिर्वद्धस्त्वया

विक्रमता तथा ॥१६॥ इत्थं यदा यदा लोके दुःखं किञ्चित् प्रजापते । तदा
 तदावतीर्णस्त्वं तत् करोषि निरामयम् ॥ २० ॥ त्वमेव सर्वभूतानां प्रभवः
 प्रभुरव्ययः । त्वया धर्माश्च वेदाश्च शुभे मार्गे प्रतिष्ठिताः ॥ २१ ॥ यदयं म-
 वतारोऽयं निहतः सोऽपि केशव । उपसंहारं विश्वात्मनश्चति चारं ययुस्त्व-
 ॥ २२ ॥ त्वत्समः शिवभक्तो हि नास्ति कोऽपि कुतोऽधिकः ॥ २३ ॥
 सृजत उवाच । इत्युक्तो वीरभद्रेण नृसिंहः शान्तया गिरा । महायोर्येण कोपेन
 चाधिकं प्राञ्चलत्तदा ॥ २४ ॥ नृसिंह उवाच । आगतोऽसि यतस्तत्र गच्छत्यं
 मा हितं वद । इदानीं संहर्षयामि जगदेतच्छराचरम् ॥ २५ ॥ संहर्तुं न हि
 संहारः प्रकृत्या परतोऽपि वा । शासितं हि मया सर्वं मच्छास्ना नैव चिन्तने
 ॥ २६ ॥ मत्प्रसादाज्जगत् सर्वं मर्त्यादामभितिष्ठति । अहं हि सर्वशक्तीनां
 प्रवर्त्तको निवर्त्तकः ॥ २७ ॥ मन्नाभिषङ्कजाज्जातः पुरा ब्रह्मा चतुर्मुखः ।
 तल्ललाटसमुत्पन्नो भगवान् वृषभध्वजः ॥ २८ ॥ अहं निपन्ता सर्वस्य
 मत्परं नास्ति दैवतम् । अतो मां शरणं प्राप्य गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ २९ ॥

सुत उवाच । साहङ्कारं वचः श्रुत्वा विहस्यामित चिक्रमः । उवाच वीरभ-
 द्रस्तं सावज्ञं स्फुरिताघरः ॥३०॥ वीरभद्र उवाच । किं न जानासि विश्वेश
 संहर्तारं पिणाकिनम् । असम्बद्धप्रलापश्च विनाशस्त्वयि केवलः ॥३१॥
 प्रकृतिस्त्वं पुमान् रुद्रस्त्वयि वीर्यं समाहितम् । तन्नाभिपङ्कजाज्जातः पञ्च-
 वक्त्रः पितामहः ॥३२॥ सृष्ट्यर्थेन जगत् पूर्वं शङ्करं नीललोहितम् । तलाटे
 चिन्तयामास तपस्युग्रे व्यवस्थितः ॥ ३३ ॥ तल्ललाटादभूच्छम्भुः सृष्ट्यर्थं
 तन्न दूषणम् ॥३४॥ अंशोऽहं देवदेवस्य महाभैरवरूपिनः । त्वत्संहारे नियु-
 क्तोऽस्मि विनयेन वलेन वा ॥३५॥ तुच्छं दैत्यं विदार्यैकं तच्छक्तिकलया-
 युतः । अहङ्काराचलेपेन गर्जसि त्वमतन्द्रितः । उपकारी ह्यसाधूनामपका-
 राय केवलम् ॥३६॥ यत्त्वं सिंहं महेशानं नसारमेव मन्यसे । न त्वं स्रष्टा न
 संहर्त्ता न स्वतन्त्रो हि कुत्रचित् । कुलालचक्रवत् यत्त्वं प्रेरितोऽसि पिना-
 किना ॥३७॥ अद्यापि तव निक्षिप्तं कपालं कूर्मरूपिनः । हरहारलतामध्ये
 मूढ कस्मान्न बुध्यसे ॥ ३८ ॥ विस्मृतं किं तदंशेन यत्पुरा तारकारिणा ।

चाराह विग्रहस्तस्य दंष्ट्रोत्पादनपीडितः ॥३६॥ दग्धोऽमि तस्य शूलाग्रे विप्य-
 क्सेनवपुर्धरः । दक्षयज्ञे शिरश्चिह्नं मया ते यज्ञस्पर्धिनः ॥४०॥ ब्राह्मणस्तत्र
 पुत्रस्य धिन्नं यत् पञ्चमं शिरः । नाद्यापि सन्धितं तच्च तदंशं तस्य तद्रलम्
 ॥४१॥ निर्जिज्ञतस्त्वं दधीचेन संग्रामे महदैयतः । कण्टूयमाने शिरसि कथं
 तद्विस्मृतं त्वया ॥४२॥ चक्रं विक्रमतो यस्य तथैषोहि पराक्रमः । क्रुनः प्राप्तं
 कृतं केन सर्वं तदपि विस्मृतम् ॥४३॥ यदा हि सकला लोका मंहना प्रलयं
 मया । तदा निद्रायशं शेते तथापि सात्त्विको भवान् ॥ ४४ ॥ त्वदादिस्तम्ब-
 पर्यन्तं रुद्रशक्तिविजृम्भितम् । शक्तिमाननलस्तम्ब रुद्रशक्तिकणायुतः
 ॥४५॥ तत्तेजसो न माहात्म्यं युवां द्रष्टुमपि क्षमौ । स्थूलाश्चापि प्रपश्यन्ति
 तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४६ ॥ अदितेरन्य तथेन्द्राग्नि यमानां यरुणस्य च ।
 कलङ्किनः शशाङ्कस्य जनित्वा परमेश्वरः ॥ ४७ ॥ कालोऽसि त्वं महः कालः
 कालकालो महेश्वरः । तदेव कलया युक्तो मृशुमृत्युस्त्यमेव च ॥ ४८ ॥
 मेरुधन्वाद्ययोर्वीरो मृगपत्नी हिरण्यमयः । शास्ताऽशेषस्य जगता न त्वं

नैव चतुर्मुखः ॥ ४९ ॥ इत्थं सर्वं समालोच्य -संहारात्मानमात्माना ।
नोचेत्तस्यैव हीदानीं महाभैरवरूपिणः । कोपाशनि महाधोर स्त्वन्मूर्ध्नि
निपतिष्यति ॥५०॥

इति श्रीमक्तिहस्तोत्तुभे नृसिंहसाम्बनं नाम त्रिपण्डितम आह्निकः ।

मृत उवाच । इत्युक्तो वीरभद्रेण नृसिंहः क्रोधविह्वलः । ननाद
चण्डवेगेन तं ग्रहीतुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ अत्रान्तरे महाधोर-विपक्षभयकार-
णम् । गगनव्यापि दुर्द्धपं शिवतेजःसमुद्भयम् । वीरभद्रस्य तद्रूपं तदैव सम-
दृश्यत ॥ २ ॥ तदा तेजांसि सर्वाणि तस्मिन् लीलानि शाङ्करे । अभूत्
संहाररूपेण सुव्यक्तः परमेश्वरः ॥ ३ ॥ वभौ मृगार्द्धदेहेन पक्षाभ्यां चञ्चु-
नायुतः ॥ ४ ॥ सहस्रबाहुर्जटिलश्चन्द्रार्द्धकृतशेखरः । आतितीक्ष्णमहा-
दंष्ट्रो बभ्राधिकनखायुधः ॥ ५ ॥ नीलकण्ठश्चतुस्पादः प्रलयाम्रिसमुद्भवः ।
अतिक्रूरज्वलत्कोप-संरक्तनयनत्रयः । धुगान्तोद्यतजीमूत-भीमगम्भीरनि-
स्वनः ॥ ६ ॥ हरिस्तदर्शनादेव विनष्टवलविक्रमः । संस्थितोऽग्रे सहस्रांशो-

र्धया स्वद्योतविभ्रमः ॥ ७ ॥ पादावावध्य पुच्छेन बाहुभ्यां बाहुमण्डलम् ।
 भिन्दन्नुरसि चञ्च्वा च पक्षावातविमोहितम् ॥ जगाम गगनं सद्यः गृही-
 त्वाथ हरो हरिम् ॥ ६ ॥ उत्क्षिप्योत्क्षिप्य संगृह्य निपात्य च निपात्य च ।
 उड्डीयोड्डीय रुद्रश्च विहंगो हि ययोरगम् ॥ १० ॥ हरिं हरन्तं शरभमी-
 शानं परमेश्वरम् । अनुयाताः सुराः सर्वे नमोनाम्येन तुष्टुबुः ॥ ११ ॥
 नीयमानः परवशो दीनवन्नः कृताञ्जलिः । तुष्टाव परमेशानं हरिस्तं ललि-
 ताक्षरैः ॥ १२ ॥ नृसिंह उवाच । नमो रुद्राय शर्वाय महाग्रासाय विष्णवे ।
 नम उग्राय भीमाय नमः क्रोधाय मृत्यवे ॥ १३ ॥ नमो भवाय सर्वाय शङ्क-
 राय शिवाय ते । कालाय कालकालाय महाकालाय तेजसे ॥ १४ ॥ महा-
 देवाय महते सूक्ष्माय मृत्युमृत्यवे । वीराय वीरभद्राय निराशराय शूलिने
 ॥ १५ ॥ गृकाय नीलकण्ठाय श्रीकण्ठाय पिनाकिने । अनन्ताय ह्यचिन्ताय
 पशूनां पतये नमः ॥ १६ ॥ पराय परमेशाय परात्परतराय ते । विश्वेश्व-
 राय विश्वाय नमस्ते लिङ्गमूर्तये ॥ १७ ॥ नमो विष्णुकलत्राय विष्णुलेत्राय

भानवे । हरिचक्रप्रदानाय नमोऽहिभूषणाय ते ॥ १८ ॥ ईशानाय शरणाय
 महाभैरव रूपिणे । नमो नृसिंहसंहन्त्रे कामकालपुराये ॥ १९ ॥ महापापौ-
 घसंहन्त्रे विष्णुमायान्तकारिणे । त्र्यम्बकाय त्र्यक्षराय शिपिविष्टाय मोक्षसे
 ॥ २० ॥ मृत्युञ्जयाय शान्ताय सर्वज्ञाय मत्वारये । महेश्वराय घोराय
 रौद्राय सौम्यरूपिणे ॥ २१ ॥ वरदाय जगद्धात्रे सर्वकारणहेतवे । नमश्चन्द्रा-
 भिसूट्योय मुक्तिवैचिड्य हेतवे ॥ २२ ॥ नमस्ते पञ्चवक्त्राय वृषवाहाय धूञ्ज-
 टे । कपालिने त्रिनेत्राय भस्माधाराय शशवते ॥ २३ ॥ अमोघाय करालाय
 जगन्नाथाय शम्भवे । निपक्त्तमाय मुण्डाय दण्डिने योगरूपिणे ॥ २४ ॥
 विश्वम्भराय नाथाय पार्वतीपतये नमः । अव्यक्ताय विशोक्ताय स्थिराय
 स्थिरधन्विने ॥ २५ ॥ स्थाणवे कृत्तिवामाय पञ्चभूतात्मने नमः । गिरिशायै-
 कपादाय नमश्चन्द्रार्द्धमौलिने ॥ २६ ॥ नमस्तेऽध्वरराजाय नमस्तेऽध्वररूपिणे ।
 योगीश्वराय नित्याय सत्याय परमेश्विने ॥ २७ ॥ अच्युताय महेशाय हाराय परद्र-
 ह्मणे । सर्वात्मने नमस्तुभ्यं सर्वेश्वराय ते नमः ॥ २८ ॥ एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-

कृत्वस्तेऽस्तु नमो नमः । दशकृत्वस्तु साहस्रकृत्वस्ते च नमोनमः ॥ २६ ॥ नमो
 ऽपरिमितं कृत्वोऽनन्तकृत्वो नमो नमः । नमो नमो नमो भूयः पुनर्भूयो नमो-
 नमः ॥ ३० ॥ सूत उवाच । अष्टोत्तर शतेनैवं स्तुत्वाऽमृतमयेन तु । पुनस्तु
 प्रार्थयामास नृसिंहः शरभेश्वरम् ॥ ३१ ॥ यदा यदा ममाज्ञानमहंकारावले-
 पितं । तदा तदापनेतव्यं त्वयैव परमेश्वर ॥ ३२ ॥ तस्य निवेदितं श्रुत्वा
 उवाच शरभेश्वरः । नन्वशक्तो भवान् चिदणो जीवितान्तं पराजितः ॥ ३३ ॥
 ततस्तु कृपया तेन नृसिंहस्य कृताञ्जलैः । श्रुत्तिशित्यं कृतं चाङ्गं च मन्त्रं छिन्नं
 तदा क्षणात् ॥ ३४ ॥ ऊचुर्ब्रह्मादयः सर्वे वीरभद्र त्वयाधुना । जीविताः
 स्मो वयं देवाः पर्जन्येनैव पादपाः ॥ ३५ ॥ यस्य भीषा दहत्यभिन्देति च
 रविः स्वयम् । वातो वाति च सोऽसि त्वं मृत्युर्धोवति पञ्चमः ॥ ३६ ॥ ह्ये
 तन्नू तव रुद्रस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । घोरा चैका शिवाद्यन्या ते प्रत्येकमने-
 कधा ॥ ३७ ॥ ब्रह्म-विष्णुवीन्द्र-मार्त्तण्ड शशाङ्कप्रमुखः सुराः । असुराश्च
 सम्प्रमृतास्त्वत्तः सर्वे महेश्वर ॥ ३८ ॥ यतो विभर्षि सकलं विभज्य तनु-

मष्टधा । ततो पाहि सुरानस्मान् शिवदानैरभीप्सितैः ॥ ३६ ॥ वीरभद्र
 उवाच । यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरं क्षीरं घृतं घृते । शिवलीनस्तथा
 विष्णुरेक एव न चान्यथा ॥ ४० ॥ एष एव नृसिंहात्मा महादर्पो महा-
 बलः । जगत्संहारकार्ये तु प्रभृत्तो नरकेशरी । याजनीयो नमस्तस्मै मङ्ग-
 क्तिसिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥ ४१ ॥ एतावदुक्त्या भगवान् वीरभद्रो महाबलः ।
 परयतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४२ ॥ नृसिंह-कृत्स्निवसनस्तदा
 प्रभृति शङ्करः । वक्त्रं तन्मुण्डमालायां नायकत्वेन कल्पितम् ॥ ४३ ॥ स्मृत
 उवाच । इदं हि पुण्यमाख्यानं सर्वदुःखविनाशनं । धन्यं यदास्पमायुष्यम्
 आरोग्य-पुष्टिषर्द्धनम् ॥ ४४ ॥ अरिचक्रप्रशमनम् सर्वविघ्नविनाशनम् ।
 आधिभ्याधिकुलध्वंसि अपमृत्यु निवारणम् ॥ ४५ ॥ विषग्रहजघकरं पुत्र-
 पौत्रविषर्द्धनम् दुःस्वप्ननाशनं सबः सर्वभूतापसारणम् ॥ ४६ ॥ महाशान्ति-
 करं चैव वाञ्छितार्थकसाधनम् । विष्णुभायानिरसनं शिव ज्ञान प्रकाशकम्
 ॥ ४७ ॥ शिवलोकस्य सोपानं सर्वथा परमार्थदम् । योगसिद्धिप्रदं सम्यक्

ऋद्धि प्रज्ञादि साधनम् ॥ ४८ ॥ पठितव्यं सदा भक्त्या परं स्वस्त्ययनं हि
तत् ॥ ४९ ॥ इदन्तु शरभाकारं परं रूपं पिनाकिनः । प्रकाशितव्यं भक्तपु
स्थिरेपूतसाहितेषु च । तैरेव पठितव्यञ्च ओतव्यञ्च यतात्मभिः ॥ ५० ॥
शिवोत्सवेषु सर्वेषु चतुर्दश्यष्टमीषु च । पठेत् प्रतिष्ठाकालेषु शिवसन्निधि-
कारणम् ॥ ५१ ॥ चोरव्याघ्राहिसिंहादि-भये राजभये तथा । विविधोत्पात-
भूकम्प-दावाग्निपांशुवृष्टिषु ॥ ५२ ॥ उल्कापाते महावाते अनावृष्टयति-
वृष्टिषु । सदैव हि पठेद्विद्वान् शिवभक्तो दृढव्रतः ॥ ५३ ॥ यः पठेच्छृणुयात्
स्तोत्रम् अतुल्यं हरिणाकृतम् । रुद्रत्वं स समासाद्य रुद्रस्यानुचरो
भवेत् ॥ ५४ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे नृसिंहसंहारो नाम चतुःपष्ठितमो आह्निकः ।

विरवरूप उवाच । धौतार्द्धघ्रिपाणिराचम्य सपवित्र- उदङ्मुखः ।
कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ १ ॥ नारायणमयं चर्म
सन्नद्येद्भय आगते । पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ २ ॥ मुखे

शिरस्यानुपूब्ध्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् । ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययम-
 थापि वा ॥ ३ ॥ करन्यासं ततः कुर्याद् द्वादशाक्षरविद्यया । प्रणवादिश्रु-
 रान्तमङ्गल्यङ्गुष्ठपर्यसु ॥ ४ ॥ न्यसेद्ब्रह्ममोङ्कारं विकारमनु मूर्धनि ।
 पकारं तु श्रुत्वोर्मध्ये एकारं शिखयो दिशेत् ॥ ५ ॥ वकारं नेत्रयोर्धुञ्जयाक्षकारं
 सर्वसन्धिषु । मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्त्तिर्भवेद्बुधः ॥ ६ ॥ सविसर्गं
 फट्ठन्तं तत्सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् । ॐ विष्णवे नम इति ॥ ७ ॥ आत्मानं
 परमं ध्यायेद्बुधेयं पट्शक्तिर्भिर्युतम् । चिद्या तेजस्तपोमूर्त्तिमिमं मन्त्रमुदा-
 हरेत् ॥ ८ ॥ ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तांघ्रिपद्माः पतगेन्द्रपृष्ठे ।
 दरादिचर्मसिगदेयुचापपाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टयाहुः ॥ ९ ॥ जलेषु मां
 रक्षतु मत्स्यमूर्त्तिर्गोदोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् । स्थलेषु मायायदुवामनो-
 ऽहयात् त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १० ॥ द्रुगं प्वटब्ध्याजिमुन्वादिषु प्रभुः
 धायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः । विमुञ्चतो यस्य महाऽदृष्टासं दिशो चिनेदुन्यप-
 तंश्च गर्भाः ॥ ११ ॥ रक्षत्वसौमाऽध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोच्चीतधरो वराहः ।

रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद्धरताग्रजोऽस्मान् ॥ १२ ॥ मामुग्र-
 धर्मादखिलात् प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् । दत्तस्त्वयोगादथ
 योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मवन्धात् ॥ १३ ॥ सनत्कुमारोऽवतु काम-
 देवाद्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् । देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात्कूर्मो
 हरिर्मा निरयादशेषात् ॥ १४ ॥ धन्वन्तरिर्भगवान्पात्वपथ्याद् दन्ढाद्भयादपभो
 निर्जितात्मा । यज्ञश्च लोकादवताञ्जनान्तादत् वलो गणत्क्रोधवशादहीन्द्रः
 ॥ १५ ॥ द्रैपायनो भगवानप्रयोधाद् बुद्धस्तु पालण्डगणात्प्रमादात् ।
 कल्किः कलेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुद्धृतावतारः ॥ १६ ॥ मां केशवो
 गद्या प्रातरव्याद् गोविन्द आसंगवमात्तवेणुः । नारायणः प्राह्ण उदा-
 त्तशक्तिर्मध्यन्दिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥ १७ ॥ देवोऽपराह्ण मधुहोग्रधन्वा
 सायं त्रिधामाऽवतु माधवो माम् । दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ
 एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ १८ ॥ श्रीचत्सवामा परात्र ईशः प्रत्यूष
 ईशोऽसिधरो जनार्दनः । दामोदरोऽव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो

भगवान्कालमूर्तिः ॥१६॥ चक्रं युगान्तानलतिगर्भेभिः भ्रमन्समन्ताद् भगव-
त्प्रयुक्तम् । दन्दगिघ दन्दगध्यरिसैन्यमाशु कञ्चं यथा वातसन्धो हुताशः
॥ २० ॥ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिंगे निष्पिण्ड निष्पिण्डजितप्रियासि ।
कुष्माण्डवैनायकयन्त्रज्ञो भूतग्रहंश्चूर्णयचूर्णयारीन् ॥२१॥ त्वं यातुधान-
प्रमथ-प्रेतमातृपिशाचविग्रहग्रहयोरदृष्टीन् । दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो
भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन् ॥ २२ ॥ त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीश-
प्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि । चक्षुःपि चर्मन् शतचन्द्र छादय क्षिपामघोनां
हरपापचतुषाम् ॥२३॥ यन्मो भयं ब्रह्म्याऽभून् केतुभ्यो नृभ्य एव च । सरी-
सृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥२४॥ सर्वार्थयेतानि भगवन्नाम-
रूपास्त्रकीर्तनात् । प्रयान्तु संचयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥२५॥ गरुडो
भगवान्तोत्रस्तोमश्छन्दोमयः प्रभुः । रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्व-
नामभिः ॥२६॥ सर्वापद्रुभ्यो हरेर्नामरूपधानाद्युधानि नः । बुद्धीन्द्रियमणः
प्राणान्पान्तु पार्षदभूषणाः ॥२७॥ यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् ।

सत्येनानेन नः सर्वं यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥२८॥ यथैकात्स्यान्तुभावानां विक-
 लपरहितः स्वयम् । भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ २९ ॥
 तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः । पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सब-
 गः ॥३०॥ विदित्वा दिङ्मूर्ध्वमधः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः । प्रहाप्य-
 तलोकभयं स्वनेन स्वतेजसा अस्तसमस्ततेजाः ॥ ३१ ॥ मघवन्निदमाख्यातं
 वर्म नरायणात्मकम् । विजेष्यस्यञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥३२॥
 एतद्वारयमाणस्तु यं यं पश्यति चतुषा । पदा वा संस्पृशेत्सद्यः सान्त्वसात्स-
 विमुच्यते ॥३३॥ न कुतरिचद्रुमं तस्य विधां धारयतो भवेत् । राजदस्युग्र-
 हादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥३४॥ इमां विधां पुरा कश्चित्कौशिको
 धारयन्निजः । योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ॥३५॥ तस्योपरि
 विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा । ययौ चित्रयः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः
 ॥३६॥ गगनान्नपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः । स बालस्त्रियवचनाद-
 र्शनीन्यादाय चिस्मितः ॥३७॥ प्राप्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्त्र-

गात् ॥३८॥ श्रीशुक उवाच । य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः । तं
नमस्पन्ति भूतानि मुच्यन्ते सर्वतो भयात् ॥३९॥ एतां विद्यामधिगतो
विश्वरूपाच्छतक्रतुः । त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृतेऽसुरान् ॥४०॥

इति श्रीभक्तिकौमुदे नारायणवर्म नाम पञ्चपट्टिसम आह्निकः ।

हृत्पुत्रस्ततस्त्यष्टा सुहृधेन्द्राय शश्वे । इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं
जहि विद्विषम् ॥ १ ॥ अथान्वाहार्यपचनानुत्थितो घोरदर्शनः । कृतान्त इव
लोकानां युगान्तसमये यथा ॥२॥ दग्धशैलप्रतीकाशं मग्न्याह्वाकोग्रलोचनम् ।
तप्तान्नशिखारमश्रुं चालयन्तं पदा महीम् ॥ ३ ॥ दरीगम्भीरवयवद्वेण
पिचिता च नमस्तलम् । लिहता लिहयर्क्षणि असमा मुचनव्रथम् । विव्रस्ता
दुद्रुधुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ ४ ॥ येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट-
मूर्त्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदाहणः ॥ ५ ॥ तं निजधनु-
र्भिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः । स्वैः स्वैर्दिग्गखशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि
कृत्स्नशः ॥ ६ ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे विपयणा अस्ततेजसः प्रत्यञ्च-

मादिपुरुषमपनस्युः समाहिताः ॥७॥ श्रीभगवानुवाच । प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा
मदुपस्थानचिद्यथा । आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ८ ॥
किं दुरापं मयि प्रीतिं तथाऽपि विबुधर्षभाः । मय्येकान्तमतिर्नान्द्यन्मत्तो
वाञ्छति तत्प्रवित् ॥ ९ ॥ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ।
तस्य तानिच्छतो यच्छेद्दु यदि सोऽपि तथाविधः ॥ १० ॥ स्वयं निःश्रेयसं
विद्वान्न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः
॥ ११ ॥ मघवन्यात भद्रं वो दध्यञ्चमृपिसस्तमम् । विद्याव्रततपःसारं
गात्रं याचत मा चिरम् ॥ १२ ॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ।
येन धृत्रशिरो हर्तो मत्तेज उपवृंहितः ॥ १३ ॥ ततः सुराणामसुरै रणः
परमदारुणः । त्रेतायुगे नर्मदायामभवत्प्रथमे युगे ॥ १४ ॥ वृत्र उवाच ।
दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा आतृहा च । दिष्ट्या
ऽनृणोऽद्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्वृदाऽचिरात् ॥ १५ ॥ यो
नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य । विश्रभ्य खड्गेन

शिरांस्यष्टशत पशोरिवाऽकरुणः स्वर्गकामः ॥ १६ ॥ होश्रीदयाक्रीर्तिभिन्म-
 जिम्नं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् । कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृ-
 ष्वहं समदन्ति गृध्राः ॥ १७ ॥ अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यताम्नाः
 प्रहरन्ति मह्यम् । तैर्भूतनाथान् सगणान् निशातत्रिशूलनिभिन्नगलैर्यजामि
 ॥ १८ ॥ अथो हरे मे कुलितेन धीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह । तत्रानृणो
 भूतचलि विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १९ ॥ सुरेश कस्मान्न हिनोपि
 बज्रं पुरः स्थिते चैरिणि मय्यमोघम् । मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्नि-
 ष्फलं कृपणार्थैव घाञ्ज्रा ॥ २० ॥ नन्वेप वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीध्वस्त-
 पसा स तेजितः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीगुणा-
 स्ततः ॥ २१ ॥ अहं समाधाय मनो यथाह संकर्षणस्तचरणरविन्दे । त्व-
 दभ्रं होलुलितभ्राम्यपाशो गतिं सुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २२ ॥ पुंसां किलै-
 कान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम् । न राति यद्द्वेप
 उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥ २३ ॥ त्रैवर्गिकायासविघा-

तमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र । ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभो-
 ऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ॥ २४ ॥ अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवि-
 तास्मि भूयः । मनः स्मरेतासुपतेगुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः
 ॥ २५ ॥ न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न
 योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहस्य काङ्क्षे ॥ २६ ॥ अजातपन्ना
 इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः । प्रियं प्रियेव व्युपितं
 विपयणा मनोऽरविन्दाक्षं दिदृक्षन्ते त्वाम् ॥ २७ ॥ ममोत्तमश्लोकजनेषु
 सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः । तवन्माययात्मात्मजदारगेहृष्वास-
 कृत्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २८ ॥ ऋषिरुवाच । एवं जिहासुर्नृपदेहमाजौ
 मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः । शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेन्द्रं यथा महा-
 पुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ २९ ॥ ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्मविध्य शूलं तर-
 साऽसुरेन्द्रः । क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो हतोऽसि पापेति रुपा जगद्
 ॥ ३० ॥ ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहोलकवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः ।

वज्रेण वज्री शतपर्वणाऽच्छिन्नक्षुजं च तस्योरगराजभोगम् ॥ ३१ ॥ छिन्नैक-
 बाहुः परिधेण वृत्रः संरन्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् । हनौ नताडेन्द्रमथा-
 मरेभं वज्रं च हस्तान्यपतन्मघोनः ॥ ३२ ॥ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्रुतं तत्-
 सुरासुराश्चारणसिद्धसंधाः । अपूजयंस्तत् पुरुहूतसंकटं निरीदय हा हेति
 विचुक्रशुर्भृशम् ॥ ३३ ॥ इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरि-
 सन्निधौ पुनः । तमाह वृत्रो हर आत्सवज्रो जहि स्वशत्रुं न विपादकालः
 ॥ ३४ ॥ युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकज्ञ न वै परात्मनाम् ।
 विनैकमुत्पत्तितयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ३४ ॥ लोकाः
 सपात्ता यस्यैमे श्वसन्ति विवशा यशे । द्विजा इव शिवा यद्धाः स काल
 इह कारणम् ॥ ३६ ॥ ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च । तमज्ञाय
 जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ३७ ॥ यथा दास्यमी नारी यथा यन्त्र-
 मयो मृगः । एवं भूतानि मघवतीशतन्त्राणि चिद्धि भोः ॥ ३८ ॥ पुरुषः
 प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः । शक्नुवन्धस्य सर्गादौ न विना यदनु-

ग्रहात् ॥ ३९ ॥ अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् । भूतैः सृजति
 भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम् ॥ ४० ॥ आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाश्रियः
 पुरुषस्य याः । भवन्त्येव हि तत्काले ययानिच्छोर्निर्णय्याः ॥ ४१ ॥ तस्मा-
 द्दकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि । समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयो-
 स्तथा ॥ ४२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । तत्र साक्षिण-
 मात्मानं यो वेद न स बध्यते ॥ ४३ ॥ पश्य मां निर्जितं शक्रं वृक्षणायुधभुजं
 मृधे । घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ ४४ ॥ प्राणग्लहोऽयं समर-
 इवचो वाहनासनः । अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥ ४५ ॥
 श्रीशुक उवाच । इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् । गृहीतवज्रः
 प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे वृत्रासुरस्य द्धानोपदेशो नाम पट्पष्टितम आह्निकः ।

इन्द्र उवाच । अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी । भक्तः
 सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरम् ॥ १ ॥ भवानतार्पिन्मायां च वैष्णवी

जनमोहिनीम् । यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥ २ ॥ गत्वियदं
महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव । वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः
॥ ३ ॥ यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे । चिक्रीडतोऽमृताम्भोधौ
किं क्षुद्रैः स्वातकोदकैः ॥ ४ ॥ वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः कृन्तन् समन्तात्
परिवर्तमानः । न्यपातयत्तावदहर्गणेन यो ज्योतिषामयने चार्द्रहृत्ये ॥ ५ ॥
परीक्षिदुवाच । रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मनः । नारायणे भग-
वति कथमासीद् दृढा मतिः ॥ ६ ॥ देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामला-
त्मनाम् । भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ ७ ॥ रजोभिः समसं-
ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः । तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ८ ॥
प्राप्यो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम । मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत
सिध्यति ॥ ९ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशा-
न्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच । आसीद्राजा सार्व-
भौमः शूरसेनेषु वै नृप । चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत् कामयुङ् मही

॥११॥ अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत । जनयञ्छूरसेनानां शृण्वतां
 परमां मुदम् ॥१२॥ विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दाक्षणेचेतसः । गरं ददुः कुमा-
 राय दुर्मर्षो वृषतिं प्रति ॥ १३॥ एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ।
 ज्ञात्वांगिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ १४ ॥ इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं
 तमसि दुस्तरे । अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १५ ॥ अनुग्रहाय
 भवतः प्राप्तावायामिह प्रभो । ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति
 ॥१६॥ नारद उवाच । एतां मन्त्रोपनियवं प्रतीच्छ प्रयतो मम । यां धारय-
 न्ससरात्राद्दृष्टा संकल्पेणं प्रभुम् ॥१७॥ ततश्च ससरात्रान्ते विद्यथा धार्यमा-
 णया । विद्याथराधिपत्यं स लभेऽप्रतिहतं नृप ॥ १८ ॥ एकदा स विमानेन
 विष्णुदत्तेन भास्वता । गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः ॥१९॥ आ-
 लिंगांकीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि । उवाच देव्याः शृण्वन्त्या जहा-
 सेऽन्वैस्तदन्तिके ॥२०॥ चित्रकेतुस्त्वाच । एष लोकगुरुः साक्षाद्भूमं चक्ता
 शरीरिणाम् । आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥२१॥ जडा-

धरस्तीव्रतपा ब्रह्मचादी सभापतिः । अंकीकृत्यं स्त्रियं चास्ते गतहीः प्राकृतो
 यथा ॥२२॥ भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागधधीन्प । तूष्णीवभूच्च सदसि
 सभापश्च तदनुव्रताः ॥ २३ ॥ पार्वत्युवाच । अयं किमनुना लोके शास्ता
 दण्डधरः प्रभुः । अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लेजानां च विप्रकृत् ॥ २४ ॥
 नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् । संभावितमतिः स्तब्धः साधुभिः
 पर्युपासितम् ॥ २५ ॥ अतः पापीयसी योनिमासुरी याहि दुर्मते । यथेह
 भूयो महतां न कर्ता पुत्र किञ्चिपम् ॥ २६ ॥ चित्रकेतुरुवाच । प्रतिगृह्णामि
 ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाऽम्बिके । देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य
 तत् ॥ २७ ॥ नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखः दुःखयोः । कर्तारं मन्यते
 प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ २८ ॥ गुणप्रवाह एवस्मिन् कः शापः कोऽन्वनु-
 ग्रहः । का स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २९ ॥ एकः सृजति
 भूतानि भगवानात्ममायया । एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः
 ॥ ३० ॥ न तस्य कश्चिद्वधितः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः । समस्य

सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखेन रागः कुत एव रोपः ॥३१॥ अथ प्रसादये न त्वां
 शापमोक्षाय भामिनि । यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्तन्म्यतां सति ॥३२॥
 ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् । देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च
 श्रुण्वताम् ॥३३॥ दृष्टवन्त्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः । माहात्म्यं भूतपशु-
 त्थानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन-
 विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥३५॥ देहिनां देहसंयोगा-
 द्ब्रह्मज्ञानीश्वरलीलया । सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ ३६ ॥
 अविचेककृतः पुंसां ह्यर्थभेद इवात्मनि । गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजि-
 यत्कृतः ॥३७॥ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्रहतां, वृणाम् । ज्ञानवैराग्यवी-
 र्याणां नेह कश्चिद्व्यथाश्रयः ॥ ३८ ॥ नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ न
 ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः । विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत् स्वरूपं
 पृथगीशमानिनः ॥३९॥ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नप्रियः स्वः परोऽपि वा ।
 आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥४०॥ तस्य चायं महाभागश्चि-

त्रकेतुः प्रियोऽनुगः । सर्वत्र समदृक् शान्तो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ॥४१॥
 तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु । महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु सम्-
 दर्शये ॥ ४२ ॥ इति भागवतो देव्याः प्रतिशसुमलंतमः । मूर्ध्ना संजगृहे
 शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ४३ ॥ जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवो धोनिमा-
 अत्रितः । दृष्ट इत्यभिखियालो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४४ ॥ इतिहासमिमं
 पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः । माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्विमुच्यते
 ॥४५॥ य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् । इतिहासं हरिं स्मृत्वा स
 याति परमां गतिं ॥४६॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे धृवासुरवृत्तान्तो नाम सप्तपष्ठितम आह्निकः ।

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमानाऽदितिस्तदा । हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप-
 दनाथवत् ॥ १ ॥ एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवानगात् । निरुत्सवं
 निरानन्दं समाधेर्विरतश्चिरात् ॥ २ ॥ अदितिरुवाच । परैर्विवासिता साऽहं
 मग्ना व्यसनसागरे । ऐश्वर्यं श्रौर्यशः स्थानं हतानि प्रवलैर्मम ॥ ३ ॥ यथा

तानि पुनः साधो प्रपद्येरन्ममात्मजाः । तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्या-
णकृत्तम ॥४॥ श्रीशुक उवाच । एवमभ्यर्थितोऽदित्या कस्तामाह् समयन्निव ।
अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहवद्धमिदं जगत् ॥ ५ ॥ क्व देहो भौतिकोऽना-
त्मा क्व चात्मा प्रकृतेः परः । कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम्
॥ ६ ॥ उपनिष्ठस्व पुरुषं भगवन्तं जनार्दनम् । सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं
जगद्गुरुम् ॥ ७ ॥ स विधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानुकम्पनः । अर्माद्या
भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम ॥ ८ ॥ एतत् पयोध्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ।
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥ ९ ॥ तस्मादेतद्भ्रतं भद्रे प्रयता
अद्धयाचर । भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥१०॥ श्रीशुक
उवाच । इत्युक्त्वा साऽदिती राजन्स्वभर्त्रा कश्यपेन वै । अन्यतिष्ठद्भ्रतमिदं
द्वादशाहमनन्निवृत्ता ॥११॥ तस्याः प्रादुरभूत्तान् भगवानादिपूरुषः । पीतचा-
सारचतुर्बाहुः शंखचक्रगदाधरः ॥१२॥ सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता
नोत्सेह आनन्दजलाकुलेक्षणा । उक्षीचती सा पिवतीव चक्षुषा रमापतिं

यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥१३॥ अदितिरुवाच । यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद
 तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय । आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाऽद्य शं नः
 कृधीश भगवन्नसि दीननाथः ॥१४॥ आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्य लक्ष्मीद्यौम्ने
 रसाः सकलयोगगुणारिन्नवर्गः । ज्ञानं च केवलमनन्त भवन्ति तुष्टान्त्वत्तो
 नृणां किमु सपत्नजयाविराशीः ॥१५॥ श्रीभगवानुवाच । देवमातर्भवत्या
 मे विज्ञातं चिर काञ्चित् ॥ १६ ॥ प्रायोऽधुना तेऽसुरयूयनाथा अपारणीया
 इति देवि मे मतिः । यस्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति
 ॥१७॥ अथाप्युपायो मम देवि चिन्त्यः संतोषितस्य व्रतचर्यया ते । ममार्च-
 नं नार्हति गन्तुमन्यथा अद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥ १८ ॥ त्वयार्चित-
 रचाहमपत्यगुप्तये पयोव्रतनानुगुणं समीडितः । स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य
 ते सुतान् गोप्ताऽस्मि मारीचतपस्यधिष्ठितः ॥ १९ ॥ नैतत्परस्मा आरब्धयेयं
 पृष्टयापि कथंचन । सर्वं संपद्यते देवि देवगुह्यं सुसंवृतम् ॥२०॥ श्रीशुक
 उवाच । अदितेर्धिष्ठितं गर्भे भगवन्तं सनातनम् । हिरण्यगर्भो विज्ञाय

समीडे गुह्यनामभिः ॥२१॥ ब्रह्मोवाच । जयोरुगाय भगवन्नुत्क्रम नमोऽस्तु
ते । नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय नमो नमः ॥२२॥ नमस्ते पृथिनगर्भीय
वेदगर्भीय वेधसे । त्रिनाभाय त्रिपुष्टाय शिपिविष्टाय विष्णवे ॥२३॥
त्वमादिरन्तो भुवनस्य मध्यमनन्तशक्तिं पुरुषं यमोदुः । कालो भवाना-
न्निपतीश विश्वं स्रोतो यथाऽन्तः पतितं गभर्भरम् ॥२४॥ त्वं वै प्रजानां
स्थिरजङ्गमानां प्रजापतीनामसि संभविष्णुः । दिवौकसां देव दिवश्च्युतानां
परायणं नौरिव मज्जतोऽप्सु ॥२५॥ श्रीशुक उवाच । इत्थं विरिञ्जस्तुतकम-
वीर्यः प्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् । चतुर्भुजः शङ्खगदाब्जचक्रः पिशङ्गवासा
नलिनार्यतेक्षणः । ॥२६॥ श्यामावदातो भूपराजकुल्ललत्वियोल्लसच्छीवद-
नाम्भुजः पुमान् । श्रीवत्सवक्षा वलयङ्गदोल्लसत्किरीटकाञ्चीगुणचारुनृपु-
रः ॥२७॥ मधुव्रतव्रातविद्युष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमालया हरिः ।
प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन्कण्ठनिर्विषट्कौस्तुभः ॥२८॥ दिशः
प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः । द्यौरन्तरिक्षं

चित्तिरग्निरिन्द्रा गावो द्विजाः संजह्नुर्नगाश्च ॥२६॥ ओणायां अचणद्वाद-
 श्यां मुहूर्तेऽमिजिति प्रभुः । सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रस्तज्जन्म दर्शिनम् ॥३०॥
 द्वादश्यां सविताऽतिष्ठत्सम्यग्दिनगतो नृप । विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां
 जन्म विदुर्हरेः ॥३१॥ शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवानकाः । चित्रवादित्रतूर्या-
 णां निर्धोपस्तुमुलोऽभवत् ॥३२॥ प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
 तुष्टुवुर्मेनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥३३॥ सिद्धविद्याधरगणाः सर्किपुरु-
 षकिन्नराः । चारणा यक्षरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥३४॥ गायन्तोऽति-
 प्रशंसन्तो नृत्यन्तो विबुधानुगाः । अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकि-
 रन् ॥३५॥ दृष्ट्वाऽदितस्तं निजगर्भसंभवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ।
 गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ॥३६॥ यत्सद्वपु-
 र्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद् यत्कमधारयद्धरिः । बभूव तेनैव स वामनो
 बटुः संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥३७॥ तं चटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना
 महर्षयः । कर्माणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिम् ॥३८॥ अतृत्वारवमेधै-

र्यजमानमूर्जितं बलिं भृगूणामुपकल्पितैस्ततः जगाम तत्राखिलसारसंभृतो
 भारेण गां सन्नमयन्पदेपदे ॥३६॥ तं नर्मदायास्तट उत्तरे बलर्यं ऋत्विजस्ते
 भृगुकच्छसंज्ञके । प्रवर्तयन्तो भृगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षतारादुदितं तथा रविम्
 ॥४०॥ बलिरुवाच । स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन् किं करयाम ते । ब्रह्मर्षीणां
 तपः साक्षान्मन्ये त्वायवपुर्धरम् ॥४१॥ अद्य नः पितरस्तुसा अद्य नः पावितं
 कुलम् । अद्य स्विष्टः क्रतुरयं यद्भवानागनो गृहान् ॥४२॥ यद्यहदो वाञ्छ-
 सि तत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुत्कर्ष्ये ॥४३॥ श्रीभगवानुवाच ।
 नद्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निसत्त्वः कृपणः पुमान् । प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो
 वाऽदाता द्विजातये ॥४४॥ न सन्ति तीर्थे युधि चार्थिनार्थिताः पराङ्मुखा
 ये त्वमनस्विनो नृपाः । युष्मत्कुले यद्यशसऽमलेन प्रह्लाद उद्गाति यथोद्गुपः
 खे ॥४५॥ यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेक इमां महीम् । प्रतिवीरं दिग्विजये
 नाविन्दत गदायुधः ॥४६॥ यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण विष्णुः दमोद्धार आग-
 तम् । नात्मानं जयिमं मेने तद्वीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥४७॥ निशम्य तद्ब्रधं प्राप्ता

हिरण्यकशिपुः पुरा । हन्तुं आतृहणं क्रुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥४८॥ तमा-
यान्तं समालोक्य शूलपाणिं कृतान्तवत् । चिन्तयामास कालज्ञो विष्णुर्मा-
याचिनां वरः ॥४९॥ यतोयतोऽहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव । अतोऽह-
मस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि परागृह्यः ॥५०॥ स तन्निर्केतं परिमृश्य शून्यमपश्य-
मानः कुपितो ननाद । क्षमां यां दिशः खं विवरान्समुद्रान्विष्णुं विचिन्त्यन्न
ददर्श वीरः ॥५१॥ अपश्यन्निति होवाच मयान्विष्टमिदं जगत् । आतृहा मे
गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ॥५२॥ पिता प्रह्लादपुत्रस्ते तद्विद्वान्द्रजवत्स-
लः । स्वमायुर्विजलिद्गभ्यो देवेभ्योऽदात्स याचितः ॥५३॥ तस्मात्त्वत्तो
महीमीपद्वृणेशं वरदर्पभात् । पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र संमितानि पदा
मम ॥५४॥

इति श्रीमत्किशौस्तुभे बलरूपार्याने वामनयाच्या नाम अष्टाष्टितम आह्निकः ।

बलिरुवाच । अंहो ब्राह्मणदायाद् वाचस्ते वृद्धसंमताः । त्वं बालो
वालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा ॥ १ ॥ मां वचोभिः समाराध्य लोका-

नामेकमीश्वरम् । पदत्रयं वृणीते योऽवुद्धिमान्डीपदाशुपम् ॥ २ ॥ न पुमा-
 न्मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति । तस्मादत्तिकरां भूमिं बंदो कामं प्रतीच्छ
 मे ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच । पुंसोऽयं संसृतेर्हतुरसंतोपोऽर्थकामयोः ।
 यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः ॥ ४ ॥ यदृच्छालाभतुष्टस्यतेजो
 विप्रस्य वर्धते । तत्प्रशाम्यत्यसंतोपादम्भसेवाशुशुचिणिः ॥ ५ ॥ तस्मात्स्त्रीणि
 पदान्येव वृणे त्वद्वरदर्पभात् । एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम्
 ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच । इत्युक्तः स हसन्नाह वाञ्छातः प्रतिगृह्यताम् ।
 वामनाय सहीं दातुं जग्राह जलभाजनम् ॥ ७ ॥ शुक्राचार्य उवाच । एष
 वैरोचने सालाङ्गवान्विष्णुरव्ययः । कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाध-
 कः ॥ ८ ॥ त्रिभिः क्रमैरिमांल्लोकान्निश्चकायः क्रमिष्यति । सर्वस्वं विष्णवे
 दत्त्वा मूढ वर्तिष्यसे कथम् ॥ ९ ॥ निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुत-
 म् । प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं भवान् ॥ १० ॥ न तद्दानं प्रशंसन्ति
 येन वृत्तिर्विपद्यते । दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः ॥ ११ ॥ धर्माय

यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च । पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥१२॥ सत्यं पुष्टफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते । बृक्षेऽजीवति तत्र स्यादन्तर्गतं मूलमात्मनः ॥१३॥ तद्यथा बृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्धतते चिरात् । एवं नष्टान्तः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥१४॥ अर्थतत्पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यन्तं यचः । सर्वं नेत्यन्तं त्रयात्स दुःक्रीतिः श्वसन्नृतः ॥१५॥ स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्तपर्ये प्राणसंकटे । गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नान्तं स्याज्जुगुप्सितम् ॥१६॥ यल्लिख्याच । सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् । अर्थं कामं यशो वृत्तिं यो न याचेत कर्हिचित् ॥१७॥ स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं बिजम् । प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा ॥१८॥ नह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होयाच भूरियम् । सर्वं सोऽमुलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम् ॥१९॥ नाहं विभेमि निरयान्नाघन्यादसुखार्णवात् । न स्थानचयवनान्मृत्योर्पथा विप्रप्रलम्भनात् ॥२०॥ अयः कुर्वन्ति भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः । दध्यङ्गशिविप्रभृतयः को विकल्पो घरादिषु ॥ २१ ॥ सुलभा युधि

विप्रपे ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः । न तथा तीर्थ आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥२२॥
 मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकामोऽपनयेन दुर्गतिः । कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवाद्दशां ततो बटोरस्य ददामि वाञ्छितम् ॥२३॥ यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्यमादृता भवन्त आम्नायविधानकोविदाः । स एव विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ॥ २४ ॥ यदप्यसावधमेण मां बध्नीयादनागसम् । तथाप्येनं न हिंसिष्ये भीतं ब्रह्मतनुं रिपुम् ॥२५॥
 एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः । शशाप दैवप्रहितः सत्यसंधं मनस्विनम् ॥२६॥
 दृढं परिहृतमान्यज्ञः स्तब्धोऽस्य-स्मदुपेक्षया । मञ्ज्वासनातिगो यस्तव मच्चिराद्भ्रश्यसे श्रियः ॥२७॥ विन्ध्यावलिस्तदागत्य पत्नी जालकमालिनी ।
 आनिन्ये कलशं हैममवनेजन्यपांशृतम् ॥२८॥ यजमानः स्वयं तस्य श्रीम-
 त्पादयुगं मुदा । अवनिज्यावहन्मूर्ध्नि तदपो विश्वपावनीः ॥२९॥ तद्ब्रामनं
 रूपमवर्धताद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकम् । काये बलिस्तस्य महाभिभूतैः ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके ॥३०॥ रसामचष्टांघ्रितलेऽथ पादयोर्महीं

महीध्रान्पुरुषस्य जङ्घयोः । पतत्त्रिणो जानुनि विश्वभूर्तेस्त्वोर्गणं मारुतामिन्द्र-
 सेनः ॥३१॥ संध्यां विभोर्वाससि गुह्य ऐक्षत्प्रजापतीश्रुघने आत्ममुख्यान् ।
 नाभ्यां नभः कृत्विषु सससिन्धूनुलक्रमस्योरसि चर्चसालाम् ॥३२॥ हृदयङ्ग-
 धर्मस्तनयोर्मुरारेऋतं च सत्यं च मनस्यथेन्दुम् । अग्रं च वक्षस्यरविन्द-
 हस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरैफान् ॥३३॥ इन्द्रप्रधानानमरान्मुजेषु
 तत्कर्णयोः कक्कुभो द्यौश्च मूर्ध्नि । केशेषु मेघान् श्वसनं नासिकायामक्ष्णोश्च
 सूर्यं वदने च वह्निम् ॥३४॥ वाण्यां च छन्दांसि रसे जलेशं भ्रुवोर्निपेयं च
 विधिं च पद्मसु । अहरच रात्रिं च परस्य पुंसो मन्युं ललाटेऽधर एव लोभम्
 ॥३५॥ स्पर्शो च कामं नृप रेतसोऽम्भः पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम् । छायांसु
 मृत्युं हसितं च मायां तनूरुहेष्वोषधिजातयश्च ॥३६॥ नदीश्च नाडीषु
 शिला नखेषु बुद्धावजं देवगणानृपोश्च । प्राणेषु गात्रे स्थिरजङ्गमानि सर्वाणि
 भूतानि ददर्श बीरः ॥३७॥ सर्वात्मनीदं मुचनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः करम-
 लमापुरङ्ग । सुदर्शनं चक्रमसह्यतेजो धनुश्चथाङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥३८॥

पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदिकी विष्णुगदा तरस्यिनी । विद्या-
धरोऽसिः शतचन्द्रयुक्तस्तूणोत्तमावलयसायकौ च ॥ ३६ ॥ सुनन्दमुग्ध्या
उपतस्थुरीशं पार्षद मुख्याः सहलोकपालाः । स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डल-
श्रीचत्सरलोत्तममेखलाम्बरैः ॥४०॥ मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो रराज राज-
न्भगवानुरुक्रमः । क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च
बाहुभिः ॥४१॥ पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिचिष्टं न चै तृतीयाय तदीयमएवपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिकुर्युपर्ययो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥४२॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे बलरूपस्थाने त्रिविक्रमरूपदर्शनं नाम एकानसप्ततितम आह्निकः ।

महीं सर्वां हृतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाञ्जया । ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीजि-
तस्यात्यमर्षिणः ॥ १ ॥ न वा अयं ब्रह्मबन्धुविष्णुर्मायाविनां धरः । द्विजसू-
पप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ २ ॥ ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपट्टिश-
पाणयः । अनिच्छन्तो बले राजन्प्राद्रवज्जातमन्यवः ॥ ३ ॥ हन्यमानान्स्व-
कान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्वलिः । वारयामास संरब्धान्काव्यशापमनुस्मरन् ॥ ४ ॥

यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये । तं नातिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः
 पुमान् ॥ ५ ॥ यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् । स एव भग-
 वानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥ ६ ॥ बलेन सचिर्वबुद्ध्या दुर्गोर्मन्त्रौपधादिभिः ।
 सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः ॥ ७ ॥ भवद्विनिर्जिता ह्येते
 बहुशोऽनुचरा हरेः । दैवेन्द्रैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥ ८ ॥
 एतान्वयं विलेप्यामो यदि देवं प्रसीदति । तस्मात्कालं प्रतीक्ष्वं यो
 नोऽर्थत्वाय कल्पते ॥ ९ ॥ अथ तार्क्ष्यसुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् ।
 बचन्ध वारुणैः पार्श्वैर्धर्षिल सौत्येऽहनि क्रतौ ॥ १० ॥ हाहाकारो महानासी-
 द्रोदस्योः सर्वतो दिशम् । गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ११ ॥
 तं बद्धं वारुणैः पार्श्वैर्भगवानाह वामनः । नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप
 ॥ १२ ॥ पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयाऽसुर । द्वाभ्यां क्रान्ता मही
 सर्वा तृतीयमुपकल्पय ॥ १३ ॥ प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते । विश
 त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ॥ १४ ॥ एवं विप्रकृतो राजन्यलिर्भग-

वताऽसुरः । विद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याह्वाचिह्वं वचः ॥ १५ ॥ बलिरु-
 वाच । द्यदुत्तमश्लोक भवान्ममेरितं वचोऽव्यलीकं सुरवर्यं मन्यते । क्रमो-
 म्युतं तन्न भवेत्पलम्भनं पदं तृतीयं कुरुशीर्षिण मे निजम् ॥ १६ ॥ विभेमि
 नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशवन्धाद्वधसनादुरत्प्रयात् । नैवार्यकृच्छ्राद्भवतो
 विनिग्रहादसाधुचादाङ्गशमुद्विजे यथा ॥ १७ ॥ पुंसां दलाध्यतमं मन्ये
 दस्रडमर्हत्तमार्पितम् । यं न माता पिता आता सुहृदश्चादिशन्ति हि ॥ १८ ॥
 त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः । यो नोऽनेकमदान्धानां वि-
 भ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥ १९ ॥ तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा ।
 बद्धश्च वारुणैः पार्श्वैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥ २० ॥ पितामहो मे भवदीय-
 संमतः प्रह्लाद आविष्कृतसाधुयादः । भवद्विषत्वेण विचित्रवैशसं संप्रापि-
 तस्तत्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ २१ ॥ किमात्मनाऽनेन जहति योऽन्ततः किंरि-
 क्यश्वारैः स्वजनाख्यदस्युभिः । किं जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गेहैः
 किमिहायुपो व्यथः ॥ २२ ॥ इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधयोधो

भवतः पादपद्मम् । ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभयं जनार्द्धीतः स्वपक्ष्मपणस्य
सत्तमः ॥ २३ ॥ तस्येत्यं आपमाणस्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः । आजगाम
कुरुश्रेष्ठ राकापतिरिवोत्थितः ॥ २४ ॥ प्रह्लाद उवाच । स्वयमेव दत्तं पदमेन्द्र-
मूर्जितं हृतं तदेवाद्य तथैव शोभनम् । मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो
विभ्र'शितो यच्छिष्य आत्ममोहनात् ॥ २५ ॥ यया हि विद्यानपि मुह्यते यत-
स्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा । तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै नारा-
यणायाखिललोकसान्निगे ॥ २६ ॥ ब्रह्मोवाच । भूतभावन भूतेश देवदेव
जगन्मय । मुञ्चैनं हृतमर्वस्वं नायमर्हति निग्रहम् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानु-
वाच । ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोग्रहम् । यन्मदः पुन्यः स्तब्धो
लोकं मां चावमन्यते ॥ २८ ॥ यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्नजकर्मभिः ।
नानायोनिर्यनीशोऽयं पौरुषी गतिमाव्रजेत् ॥ २९ ॥ जन्मकर्मचक्रोरूपचित्रैश्च-
र्यधनादिभिः । यद्यस्य न भवेत्स्नग्मस्तत्रायं मदनुग्रहः ॥ ३० ॥ मानस्तम्भनि-
मित्तानां जन्मादीनां समन्ततः । सर्वश्रेयःप्रतीपानां हन्तमुद्येन मत्परः ॥ ३१ ॥

एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्धनः । अजैपीदजयां मायां सोदन्नपि न
 मुह्यति ॥ ३२ ॥ क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात्क्षिप्तो चद्धश्च शत्रुभिः । ज्ञाति-
 भिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥ ३३ ॥ गुग्गुणा भर्तिसतः शसो जहौ
 सत्यं न मुञ्चतः । ह्यलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्ययाक् ॥ ३४ ॥
 इन्द्रसेन महाराज याहि भो भद्रमस्तु ते । सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः
 परिवारितः ॥ ३५ ॥ रत्निष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम् । सदा-
 सन्निहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥ ३६ ॥ तत्र दानवदैत्यानां संग-
 ते भाव आसुरः । दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यःकुण्ठो चिन्तङ्क्ष्यति ॥ ३७ ॥
 बलिरुवाच । अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
 यत्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरैरलम्बपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥ ३८ ॥ प्रह्लाद
 उवाच । नेमं विरज्ज्वो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ते । यन्नोऽसु-
 राणामसि दुर्गपालो विरवाभिवन्द्यैरपि चन्दिताङ्घ्रिः ॥ ३९ ॥ चित्रं तवेहित-
 महोऽमितयोगमायालीलाविष्टष्टभुवनस्य विशारदस्य । सर्वोत्तमनः समदृशो

विपमः स्वभावो भक्तप्रियो यदसि कल्पतरुस्वभावः ॥ ४० ॥ श्रीभगवानु-
वाच । वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम् । मोदमानः स्वपौत्रेण
ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ४१ ॥ नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम् ।
महर्शनमहाह्लादश्चस्तकर्मनिबन्धनः ॥ ४२ ॥ परिक्रम्यादिपुरुषं प्रह्लादो
बलिना सह । प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाविलम् ॥ ४३ ॥ य इदं देव-
देवस्य हरेरद्भुतकर्मणः । अवतारानुचरितं शृण्वन् याति परां गतिम् ॥ ४४ ॥
क्रियमाणे कर्मणीदं देवे विद्येऽय मानुषे । यत्र यत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं
विदुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत्किशौस्तुभे बलेरुपाख्याने ब्रह्मरपत्तम् नाम सप्ततितम आह्निकः ।

आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः । समुद्रोपप्लुतास्तत्र
लोका भूरादयो नृप ॥ १ ॥ कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिपोर्वली ।
मुखतो निःसृतान्वेदान्हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत् ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तदान्वेन्द्रस्य
हयग्रीवस्य चेष्टितम् । दधार शफरीरूपं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ३ ॥ तत्र

राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् । नारायणपरोऽतप्यत्तपः स सलि-
 लाशनः ॥ ४ ॥ एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् । तस्याञ्जल्युदके
 काचिच्छफ्यैकाऽभ्यपद्यत ॥ ५ ॥ सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तोयेन भारत ।
 उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ ६ ॥ तमाह साऽतिकरुणं महाकारु-
 णिकं नृपम् । यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल । कथं चिसृज-
 से राजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले ॥ ७ ॥ तस्या दीनतरं वाक्यमाश्रुत्य
 समहीपतिः । कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमम् ॥ ८ ॥
 सा तु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमण्डलौ । अलब्ध्वात्मावकाशं
 वा इदमाह महीपतिम् ॥ ९ ॥ नाहं कमण्डलावस्मिन्कुच्छं वस्तुमिहोत्सहे ।
 कल्पयौकः सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ १० ॥ स एनां तत आदाय
 न्यधादौदञ्चनोदके । तत्र क्षिप्त्वा मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ ११ ॥ न म
 एतदलं राजन्सुखं वस्तुमुदञ्चनम् । पृथु देहि पदं मह्यं यत्त्राऽहं शरणं
 गता ॥ १२ ॥ तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्त्वा राजन्सरोवरे । तदावृत्त्यात्मना

तोऽयं महामीनोऽन्ववर्धत ॥१३॥ नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ।
 निघेहि रत्नायोगेन हृदे मामविदासिनि ॥१४॥ इत्युक्तः सोऽनघन्मत्स्यं तत्र
 तत्राविदासिनि । जलाशयेऽसंमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्झपम् ॥१५॥ क्षिप्य-
 माणस्तमाहेदमिह मां मकरादयः । अदन्त्यतिबला चीर मां नेहोत्सृष्टुमर्ह-
 सि ॥१६॥ एवं चिमोहितस्तेन वदता वल्गुभारतीम् । तमाह को भवान-
 स्मान्मत्सरूपेण मोहयन् ॥१७॥ नैववीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि
 च । यो भवान्योजनशतमह्नाऽभिव्यानशे सरः ॥१८॥ नूनं त्वं भगवान्सान्ना-
 द्दरिर्नारायणोऽव्ययः । अनुग्रहाय भूतानां घत्से रूपं जलौकसाम् ॥१९॥
 नमस्ते पुरुष श्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर । भक्तानां नः प्रपन्नानां सुख्यो
 ह्यात्मगतिर्विभो ॥२०॥ सर्वे लीलाऽवतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः । जातु-
 मिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भक्ता धृतम् ॥२१॥ श्रीभगवानुवाच । सप्तमेऽद्य-
 तनादूर्ध्वमहन्त्येतदरिदम् । निमङ्क्ष्यत्यप्ययाम्भौधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादि-
 कम् ॥२२॥ त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्तामसि वै तदा । उपस्था-

स्पति नौः काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ॥२३॥ त्वं तावदोपधीः
 सर्वा बीजान्युच्चावचानि च । सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहितः
 ॥२४॥ आरुह्य महतीं नावं विचरिष्यस्यविक्ष्वः । एकार्णवे निरालोके
 ऋषीणामेव वर्चसा ॥२५॥ दोधूयमानां तां नावं समीरेण चलीयसा ।
 उपस्थितस्य मे शृङ्गे नियध्नीहि महाहिना ॥२६॥ अहं त्वामृषिभिः साकं
 सहनावसुदन्वति । विकर्पन्विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ॥२७॥
 मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं
 हृदि ॥२८॥ इत्थमादिश्य राजानं हरिरन्तरधीयत । सोऽन्ववैक्षत नं कालं
 यं हृषीकेश आदिशत् ॥ २९ ॥ आस्तीर्य दर्भान्प्राक्कुलाद्राजर्षिः प्रागु-
 दङ्मुखः । निपसाद हरेः पादौ चिन्तयन्मत्स्यरूपिणः ॥ ३० ॥ ततः
 समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन्महीम् । बर्धमानो महामेघैर्वपद्भिः सम-
 दृश्यत् ॥ ३१ ॥ ध्यायन्भगवदादेशं ददृशे नावमागताम् । ता-
 मारुरोह विप्रन्द्रैरादायौपधिवीरुधः ॥ ३२ ॥ तमृचुर्मुनयः प्रीता राजन्त्या-

यस्य केशवम् । स वै नः संकटादस्मादविना शं विधास्यति ॥ ३३ ॥ सोऽनु-
 ध्यातन्ततो राज्ञा प्रादूरासीन्महाहर्षे । एकशृङ्गधरो मत्स्यो हैमो नियुतयो-
 जनः ॥ ३४ ॥ निवध्य नावं तच्छृङ्गे यथोक्तो हरिणा पुरा । वरत्रेणाहिना
 तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ३५ ॥ राजोवाच ॥ अनाद्यविद्योपहृतात्मसंविद-
 स्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः । यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः
 परमो गुरुर्मवान् ॥ ३६ ॥ जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबन्धनः सुखेच्छया कर्म
 समीहतेऽसुखम् । यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं ग्रन्थि स भिन्यादुदयं स
 नो गुरुः ॥ ३७ ॥ यत्सेवयाऽनेरिव रुद्रोद्वनं पुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ।
 भजेत वर्णं निजमेव सोऽब्धयो भूयात्स ईशः परमो गुरोर्गुरः ॥ ३८ ॥ न
 यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयम् । कर्तुं समेताः
 प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥ अचचुरन्धस्य यथाऽग्रणीः
 कृतस्तथा जनस्याविदुषोऽबुधो गुरुः । त्वमर्कटक् सर्वदशां समीक्षणो द्यूतो गुरुनः
 स्वगतिं वुसुत्सताम् ॥ ४० ॥ जनो जनस्यादिशतेऽसती मतिं यया प्रपद्येत

दुरत्ययं तमः । त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघमञ्जसा प्रपद्यते येन जनो निजं पदम्
 ॥ ४१ ॥ त्वं सर्वलोकस्य सुहृत्प्रियेश्वरो ह्यात्मा गुरुज्ञानममीष्टसिद्धिः ।
 तथापि लोको न भवन्तमन्धधीर्जानाति सन्तं हृदि बद्धकामः ॥ ४२ ॥ तं
 त्वामहं देवचरं वरेभ्यं प्रपद्ये ईशं प्रतिबोधनाय । छिन्ध्यर्थदीपैर्भगवन्वचो-
 भिर्ग्रन्थीन्हृदयान्विवृणु स्वमोकः ॥ ४३ ॥ अशुक उवाच । इत्युक्तवन्तं
 नृपतिं भगवानादिपूरुषः । मत्स्यरूपी महाम्भोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ४४ ॥
 पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगकियावतीम् । सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्य-
 मशेषतः ॥ ४५ ॥ अश्रौपीदृषिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् । नाव्यासीनो
 भगवता प्रोक्तं ब्रह्मसनातनत् ॥ ४६ ॥ अतीतप्रलयापाय उत्थिताय
 स वेधसे । हत्वासुरं हयग्रीवं वेदान्तस्याहरद्धरिः ॥ ४७ ॥ स तु सत्यव्रतो
 राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः । विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीदैवस्यतो मनुः
 ॥ ४८ ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः । संवादं महदाख्यानं
 श्रुत्वा मुञ्च्येत किल्बिषात् ॥ ४९ ॥ अवतारो हरेर्योऽयं कीर्तयेदन्वहं नरः ।

संकल्पास्तस्य सिध्यन्ति स याति परमां गतिम् ॥ ५० ॥ प्रलयपर्यसि धातुः
सुसशर्कमु खेभ्यः अतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त हत्वा । दितिजमकथप्रयो
ब्रह्म सत्पद्गतानां तमहमखिलहेतुं जिह्ममीनं नतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे मतयावतारचरितं नाम एकसप्तितम आह्निकः ।

श्रीशुक उवाच । नाभागो नमगापत्यं यत्ततं आतरः कविम् । यविष्ठं
व्यभजन्दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥ आतरोऽभाक्त किं मह्यं भजाम
पितरं तत्र । त्वां ममार्यास्तताभानुर्मा पुत्रक तदाद्याः ॥ २ ॥ इमे अङ्गि-
रसः सन्नमासतेऽव्य सुमेधसः । पष्ठं पष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि
॥ ३ ॥ तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः । ते स्वर्धन्तो धनं सन्न-
परिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥ दास्यन्त्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान्यथा ।
तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सन्नपरिशेषितम् ॥ ५ ॥ तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं
पुरुषः कृष्णदर्शनः । उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥ ममेद-
मृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः । स्थानौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान्पितरं

तथा ॥ ७ ॥ यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् । चक्रुर्विभागं रुद्राय
 स देवः सवमर्हति ॥ ८ ॥ नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश किल वास्तुकम् ।
 इत्याह मे पिता ब्रह्मन् शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥ यत्तो पितावदद्भमं त्वं
 तु सत्यं प्रभापते । ददामि ते मन्त्रदृशे ज्ञानं ब्रह्म सनातनम् ॥ १० ॥ गृह्याण
 द्वविणं दत्तं मत्सन्ने परिशेषितम् । इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो रुद्रो भगवान्सत्यव-
 त्सलः ॥ ११ ॥ य एतस्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः । कविर्भवति
 मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः ॥ १२ ॥ नाभागादभ्यरीपोऽभून्महाभागवतः
 कृती । यो भक्त्या निरयाश्चक्रे अचिरिश्चान्मनोरथान् ॥ १३ ॥ अभ्यरीपो
 महाभागः ससद्वीपवतीं महीम् । अभ्ययां च अग्रं लब्ध्वा विभवं चातुलं
 भुवि ॥ १४ ॥ मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्यप्रसंस्तुतम् । विद्यान् विभवनि-
 र्घाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १५ ॥ चासुदेवं भगवति तद्भक्तैः पुं च साधुषु ।
 प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्ट्वत्स्मृतम् ॥ १६ ॥ स वै मनः कृष्णपदार-
 विन्दयोर्यचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने । करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु अति

चकाराच्युतसत्कथोदये ॥१७॥ मुकुन्दलिंगालयदर्शने दृशौ तद्भृगुगान्त्रस्पर्श-
 ऽङ्गसंगमम् । घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्सुलस्या रसनां तदर्पिते
 ॥१८॥ पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्षणे शिरोहृषीकेशपदाभिवन्दने कामं च दास्ये
 न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाभया रतिः ॥१९॥ तस्मा अदाद्धरि-
 श्चक्रं प्रत्यनीकमयावहम् । एकान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणम्
 ॥२०॥ आरिराघयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया । युक्तः सांवत्सरं वीरो
 दधार द्वादशीव्रतम् ॥२१॥ लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे । तस्य तर्ह्य-
 तिथिः साचाद् दुर्वासा भगवानभूत् ॥२२॥ दुर्वासा यमुनाकूलोत्कृतावश्यक
 आगतः । राज्ञाऽभिनन्दितस्तस्य बुधुधे चेष्टितं धिया ॥२३॥ मन्युना प्रचल-
 द्गगात्रो म्रुकुटीकुटिलाननः । बुभुक्षितश्च सुतरां कृतान्जलिमभाषत् ॥२४॥
 अहौ अस्य नृशंसस्य अथोन्मत्तस्य पश्यत । धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्त-
 स्येश मानिनः ॥२५॥ यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमग्न्य च । अदत्त्वा
 मुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ॥ २६ ॥ एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोप-

विदीपितः । तथा स निममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ॥२७॥ तामा-
 पतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा सुवम् । वेपथन्तीं समुद्रोदय न चचाल
 पदान्द्वयः ॥ २८ ॥ प्राग्दिष्टं भूत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना । ददाह कृत्यां
 तां चक्रं क्रद्धाहिमिव पावकः ॥२९॥ तमन्वधावद्भगवद्रथांगं दावाग्निरुद्ध-
 तश्शिखो यथाऽहिम् । तथानुपक्तं स निरीक्षमाणो गुहां विविजुः प्रससार
 मेरोः ॥३०॥ अलन्धनाथः स यदा कुतश्चित्संचस्तचित्तोऽरण्यमेपमाणः ।
 देवं चिरिञ्चं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोर्नेऽजिततेजसो माम् ॥३१॥ प्रत्या-
 ख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः । दुर्योसाः शरणं यातः शर्वं कैलाम-
 वासिनाम् ॥३२॥ ततो निराशो दुर्योसाः पदं भगवतो ययौ । वैकुण्ठारण्यं
 यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥३३॥ स दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना
 तत्पादमूले पतितः सवेपथुः । आहाव्युत्तानन्त सदीप्सित प्रभो कृत्तरागसं-
 माऽव हि विश्वभावन ॥३४॥ अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाधं भयतः
 प्रियाणाम् । विधेहि तस्यापचितिं विधात मुच्येत यन्नामन्युदितेनारकोऽपि

॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच । अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।
 सायुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥३६॥ नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः
 सायुभिर्विना । अयं चात्यन्तिको ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ॥ ३७ ॥ ये
 दारागारपुत्रासान् प्राणान् चित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं
 तांस्त्वक्तुमुत्सहे ॥ ३८ ॥ मयि निर्यद्वहृदयाः साधवः समदर्शनाः । वशे
 कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ३९ ॥ मत्सेवया प्रतीतिं
 च सालोक्यादित्युच्यते । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालचिदु-
 तम् ॥४०॥ साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । भदन्यस्ते न जा-
 नन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥४१॥ उपायं कथयिष्यामि तव विप्र श्रु-
 णुष्व तत् । अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ॥४२॥ साधुषु
 प्रहितं तेजः प्रहृतुः कुरुतेऽशिवम् । तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे
 उभे । ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुमन्यथा ॥४३॥ ब्रह्मेतद्गच्छ भद्रं
 ते नाभागतनयं नृपम् । क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥४४॥

श्रीशुक उवाच । एवं भगवतादिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः । अम्बरोषमुपा-
 वृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥४५॥ तस्य सोद्यमानं वीक्ष्य पादस्पृशवि-
 लज्जितः । अस्तावीत्तद्धरेस्त्वं कृपया पीडितो भृशम् ॥ ४६ ॥ अम्बरीष
 उवाच । सुदर्शन नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय । सर्वास्त्रघातिन् विप्राय
 स्यति भूया इडस्यते ॥४७॥ त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञ-
 भुक् । त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥४८॥ नमः सुना-
 भाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे । त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे
 मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥४९॥ स त्वं जगत्त्राणखलप्रहाणये निरु-
 पितः सर्वसहो गदाभृता । विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनु-
 ग्रहो हि नः ॥५०॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः । कुलं
 नो विप्रदैवं चेद्विजो भवतु विज्वरः ॥५१॥ यदि नो भगवान् प्रीत एकः
 सर्वगुणाश्रयः । सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥५२॥ श्रीशुक
 उवाच । इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् । अशाम्यत् सर्वतो

चिप्रं प्रदहद्राजयान्त्रया ॥५३॥ स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्ति-
मांस्ततः । प्रशशंस तमुर्वोशं युञ्जानः परमाश्रियः ॥५४॥ दुर्वासा
उवाच । अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमय मे । कृतागसोऽपि यद्वा-
जन्मंगलानि समीहसे ॥ ५५ ॥ दुष्करः को नु साधूनां दुरत्यजो वा महा-
त्मनाम् । यैः संगृहीतो भगवान् सात्वतामृषभो हरिः ॥ ५६ ॥ यन्नाम-
अतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः । तस्य तीर्थपदः किं वा दासानाम-
वशिष्यते ॥ ५७ ॥ राजन्ननुगृहीतोऽहं त्वयाऽतिकरुणात्मना । मदघं पृष्टतः
कृत्वा प्राणा यन्मेऽभिरचिताः ॥ ५८ ॥ राजा तमकृताहारः प्रस्यगमन-
कांक्षया । चरणयुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ ५९ ॥ सोऽशित्वाऽऽहत-
मानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् । तृप्तात्मानुवर्तिं प्राह भुञ्ज्यतामिति सादरम्
॥६०॥ प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै । दर्शनस्पर्शनालापैराति-
थ्येनात्ममेधसा ॥ ६१ ॥ कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति स्वः खिणो मुहुः । कीर्तिं
परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम् ॥ ६२ ॥ श्रीशुक उवाच । एवं संकी-

त्यं राजानं दुर्वासाः परितोषितः । ययौ विहायसाऽऽमन्त्र्य ब्रह्मलोकमहै-
तुकम् ॥ ६३ ॥ संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः । मुनिस्तदृशना-
कांक्षी राजाऽबभक्षो बभूव ह ॥ ६४ ॥ गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीपो द्विजो-
पयोगातिपवित्रमाहरत् । ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा मेने स्ववीर्यं च
परानुभावम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे अम्बरीपमाहात्म्य नाम द्विसप्ततितम आह्निकः ।

भूमिदसन्पण्याजदैतयानीकशतायुतैः । आक्रान्ताभूरिभारेण ब्रह्माणंशरणं
ययौ ॥ १ ॥ ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तथा सह । पुरुषं पुरुषमूर्त्तं न उप-
तस्थे समाहिताः ॥ २ ॥ गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य धेधास्त्रिद-
शानुयाच ह । पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुपपूजयन्तम् ॥ ३ ॥
वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान्युरूपः परः । जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुर-
स्त्रियः ॥ ४ ॥ वासुदेव कलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट् । अग्रतो भविता देवो
हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ ५ ॥ विष्णोर्माया भगवती यथा संमोहितं जगत् ।

आदिष्टा प्रधुणांश्चैन कार्यायै संभविष्यति ॥ ६ ॥ शूरसेनो गदुपतिर्मथुरा-
मावसन्पुरीम् । माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान्बुभुजे पुरा । मथुरा भग-
वान्यत्र नित्यं संनिहितो हरिः ॥ ७ ॥ तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्यसुदेवः
कृतोद्वहः । देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ ८ ॥ पथिग्राहिणं कंसमा
भाप्याऽहाऽशरीरवाक् । अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां बहसेऽयुध ॥ ९ ॥
इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः । भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः
कचेऽग्रहीत् ॥ १० ॥ वसुदेव उवाच । मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।
अथ बाऽब्धशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ११ ॥ देहे यञ्चत्वमापन्न
देही कर्मानुगोऽवशः । देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते बपुः ॥ १२ ॥
व्रजं स्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति । यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः
॥ १३ ॥ स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेननः । दृष्ट-
श्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ १४ ॥ यतो
यतो यावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु । गुणेषु माधारचितेषु

देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ १५ ॥ ज्योतिर्यथैवोदकपाथिर्वेष्टवदः
 समीरवेगानुगतं विभाव्यते । एवं स्वमायारचितेष्ट्वसौ पुमान्गुणेषु रागा-
 नुगतो विमुह्यति ॥ १६ ॥ तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः ।
 आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्भोगधुर्वै परतो भयम् ॥ १७ ॥ एषा तवानुजा बाला
 कृपणा पुत्रिकोपमा । हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ १८ ॥
 निर्यन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः । प्राप्तं कालं प्रतिव्योदुमिदं
 तन्म्रान्वपद्यत ॥ १९ ॥ मृत्युर्वुद्धिमताऽपोहयो यावद्बुद्धिबलोदयम् ।
 यद्यसौ न निर्वर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ॥ २० ॥ प्रदाय मृत्यवे
 पुत्रान्मोचये कृपणामिमां । विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुर्-
 दयया । उपस्थितोनिर्वर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ २१ ॥ न ह्यस्यास्ते
 भयं सौम्य यद्वै साहाशरीरवाक् । पुत्रान्समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमु-
 त्थितम् ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच । स्वसुर्वधान्निवर्तते कंसस्तद्वाक्यसार-
 वित् । वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ॥ २३ ॥ अथ काल

उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता । पुत्रान्प्रसुपुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥२४॥
 कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकटुन्दुभिः । अर्पयामास कुच्छेण सोऽनुताद-
 तिचिह्नलः ॥२६॥ किं दूःसहं नु साधूनां विदुषां किमुपेक्षितम् । किमकार्यं
 कदर्याणां दुस्त्यजं किं घृतात्मनाम् ॥२६॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरैः सत्ये चैव
 व्यवस्थितम् । कंसस्तुष्टमना राजन्प्रहसन्निदमब्रवीत् । प्रतियानु कुमारोऽप्यं
 न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ॥२७॥ नन्दाद्यायेन्नजे गोपा यादवामीपां च योषितः ।
 वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥२८॥ सर्वे वै देवता प्राया उभयो-
 रपि भारत । एतत्कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्यनारदः ॥२९॥ ऋषेर्विनिर्गमे
 कंसो यदृन्मत्वा सुरानिति । देवक्या गर्भसंभूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति
 ॥३०॥ देवकी वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे । जातं जातमहन्पुत्रं तयोरजन-
 शङ्कया ॥३१॥ उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्वकाधिपम् । स्वयं निगृह्य
 वुसुजे शूरसेनान्महाबलः । यदूनां कदनं चक्रे धली मागधसंश्रयः ॥३२॥
 हर्तेषु पदसु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं

प्रचक्षते । गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ ३३ ॥ भगवानपि विश्वा-
 त्मा योगमायां समादिशत् । देवक्या जठरे गर्भं शेपाख्यं धाम मामकम् ।
 तत्संनिभृज्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ॥ ३४ ॥ अथाहमंशभागेन
 देवक्याः पुत्रतां शुभे । प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां
 भविष्यसि ॥ ३५ ॥ अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ।
 धूपोपहारचलिभिः सर्वकामचरप्रदाम् ॥ ३६ ॥ सा देवकी सर्वजग-
 न्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे । भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेय रुद्धा
 सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ ३७ ॥ सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसस्यं
 सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये । मत्स्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्पा-
 त्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ ३८ ॥ एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतुरसः
 पञ्चविधः पञ्चात्मा । सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिष्टुजः
 ॥ ३९ ॥ त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं संनिधानं त्वमनुग्रहश्च । त्वन्मा-
 यया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपरिचिंतो ये ॥ ४० ॥ विभर्षि

रूपाय्यवयोध आत्मा क्षेमाय लोकस्थ चराचरस्य । सत्त्वोपपत्तानि सुखाच-
 हानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥४१॥ त्वय्यम्बुजाक्षान्निलसत्त्वधाम्नि
 समाधिनावेशितचेतसैके । स्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं
 भवाब्धिम् ॥ ४२ ॥ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन्भवाणैवं भीममदभ्रसौ-
 हवाः । भवत्पदाम्भोरुहनाचमन्न ते निवाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥४३॥
 येऽन्यैरविन्दान् विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धदुःखः । आरुह्य
 कुरुक्षेत्रं परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनाहतयुष्मदङ्घ्रयः ॥ ४४ ॥ तथा न ते
 माधव तावकाः क्वचिद्दृश्यन्ति मार्गान्वयि वद्धसौहृदाः । त्याभिगुप्ता
 विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ४५ ॥ सत्त्वं विशुद्धं
 अग्रतः भवान्स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः ॥ वेदक्रियायोगतपः समा-
 धिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ४६ ॥ सत्त्वं न चेद्भातरिदं निजं
 भवेद्विज्ञानभिदापमार्जनम् । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च
 येन वा गुणः ॥ ४७ ॥ न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निर्मुक्तज्ये तव तस्य

साक्षिणः । मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि
॥ ४८ ॥ शृखन्वृणन्संस्मरयश्च चिन्तयन्नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ।
क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोरविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥ ४९ ॥

इति श्री भक्तिकौस्तुभे श्री कृष्णजन्म पूर्वार्द्धो नाम त्रिस्सप्ततितम आह्निकः ।

श्रीशुक उवाच । अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः । यर्ह्येवाजन-
जन्मर्जं शान्तर्जं ग्रहतारकम् ॥ १ ॥ दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोदुगणोदयम् ।
मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकराः ॥ २ ॥ नद्यः प्रसन्नसलिला हृदा जलरुह-
श्रियः । द्विजालिकुलसंनादस्तवका वनराजयः ॥ ३ ॥ ववौ वायुः सुख-
स्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः । अग्रयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत
॥ ४ ॥ मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् । जायमानेऽजने तस्मि-
न्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ ५ ॥ जगुः किन्नरगन्धर्वोस्तुष्टुबुः सिद्धचारणाः ।
विद्याधर्यश्च नन्दतुरप्सरोभिः समं तदा ॥ ६ ॥ मुमुचुर्मुनयो देवाः
सुमनांसि मुदान्विताः । मन्दं मन्दं जलधरा जगज्जुर्नुसागरम् ॥ ७ ॥

निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने । देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः
 सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ ८ ॥
 तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदायुदायुधम् । श्रीवत्सलदम्
 गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥ ९ ॥ महाहृददूय-
 किरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उदामकाञ्चपङ्ककङ्कणादि-
 भिरिरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥ स विस्मयोत्कुलविलोचनो हरि-
 सुतं विलोकयानकन्दुन्दुभिस्तदा । कृष्णधतारोत्सवसंभ्रमोऽपुशन्मुदा बिजे-
 भ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥ ११ ॥ वसुदेव उवाच । विवितोसिभवान्सान्ना-
 त्पुरुषः प्रकृतेः परः । केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १२ ॥ स एव
 स्वप्रकृत्स्पेदं सृष्ट्याग्रे त्रिगुणात्मकम् । तदनु त्वं ह्यप्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १३ ॥
 त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंगमान्विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् । त्वयी-
 श्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वानुपचर्यते गुणैः ॥ १४ ॥ स त्वं
 त्रिलोकास्थितये स्वमायया विभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः । सर्गाय रक्तं

रजसोपवृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ १६ ॥ त्वमस्य लोकस्य
 विभो रिरजिपुर्गृहेऽवतीर्णोसि ममाखिलेश्वर । राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथ-
 पैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ १६ ॥ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे
 श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर । स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनै-
 वाभिसरत्युदायुधः ॥ १७ ॥ देवक्युवाच । रूपं यत्प्रादुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म
 ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् । सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं सत्त्वं साक्षाद्विष्णु-
 रध्यात्मदीपः ॥ १८ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्लोकान्सर्वोद्भिभयं
 नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शैते मृत्युरस्मादपैति
 ॥ १९ ॥ स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नन्त्राहि त्रस्तान्भृत्यपवित्रासहासि । रूपं
 वेदं पौरुषं ध्यानधिष्ठयं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृपीष्टाः ॥ २० ॥ जन्म ते
 मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन । समुद्दिजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः
 ॥ २१ ॥ उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं
 चतुर्भुजम् ॥ २२ ॥ विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो

भवान् । विभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो वृलोकस्य विडम्बनं हि तत् ॥२३॥
 श्रीभागवानुवाच । त्वमेव पूर्वसर्गेऽम्भूः पृथिनः स्वायम्भुवे सति । तदाऽयं
 सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥२४॥ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा
 ततः । संनियम्येन्द्रियग्रामं तेषां परमं तपः ॥२५॥ तपसा अद्वया नित्यं
 तदाहं भक्ति भावितः । प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥२६॥
 व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः । न वत्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ
 देवमायया ॥२७॥ अदृष्टान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् । अहं सुतो
 वामभवं पृथिनगर्भं इति श्रुतः ॥२८॥ तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कदय-
 पात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥२९॥ एतद्वां दर्शितं
 रूपं प्राजन्मस्मरणाय मे । नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ॥३०॥
 यदि कंसाद्विभेपि त्वं तर्हि मां गोकुलं नय । मन्मायामानयाशु त्वं
 यशोदागर्भसंभवाम् ॥३१॥ इत्युक्त्वाऽसौद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
 पित्रोः संपश्यतोः सद्यो चभूच प्राकृतः शिशुः ॥३२॥ ततश्च शौरिर्मगवत्प्र-

चोदितः सुतं समदाय स स्मृतिकागृहात् । यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या
 योगमायाऽजनि नन्दजायया ॥३३॥ तथा हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु दाःस्थेषु
 पौरैष्वपि शायितेष्वथ । द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकी-
 लशृङ्खलैः ॥३४॥ ताः कृष्णबाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्तन्त यथा तमो
 रवेः । बवर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्यगाद्वारि निवारयन्फणैः ॥३५॥
 मघोनि धर्षत्यसकृद्यमानुजा गम्भीरतौर्यौघजवोर्मिफेनिला । भयानकावर्त-
 शताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥३६॥ नन्दव्रजं शौरिरूपेत्य
 तत्र तान् गोपान्प्रसुसानुपलभ्य निद्रया । सुतं यशोदाशयने निधाय तत्सुता-
 मुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥३७॥ देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ।
 प्रतिमुच्य पदोलोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥३८॥ यशोदा नन्दपत्नी च जातं परम-
 बुध्यत । न तद्विलङ्घं परिआन्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥३९॥ यदा यदेह धर्मस्य ज्यो
 वृद्धिश्च पाप्मनः । तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥४०॥ नद्यस्य
 जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते । आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः

॥४१॥ तस्य कर्मण्यपाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः । पृतनासुपथः पानं शकटो-
 च्चाटनं शिशोः ॥४२॥ तुणायनस्य निष्पेपस्तयैव बकवत्सयोः । धेनुकस्य
 सहस्रातुः प्रलम्बस्य च संक्षयः ॥ ४३ ॥ अघासुरस्य संहारः कस्य मायाप्रप-
 चनम् गोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः । दमनं कालियस्याहेर्महाहे-
 नन्दमोक्षणम् ॥४४॥ द्रतवर्षो तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः । प्रसादो
 यक्षपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥४५॥ गोवर्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभे-
 रथ । यक्षाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥४६॥ शङ्खचूडस्य
 बुधुर्वैर्बधोऽरिष्टस्य केशिनः । अक्रूरागमनं पञ्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥४७॥
 व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकं ततः । गजसुष्टिकचाणूरकंसावीनां विहिंस-
 नम् ॥४८॥ मृतस्थानयनं सूनोः मुनेः सांवीपनेर्गुरोः । मथुरायां निचसता
 यदुच्चक्रस्य घटिप्रयम् ॥ ४९ ॥ कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ।
 जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः । घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्या
 निवेशनम् ॥५०॥ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् । रुक्मिण्या

हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विपतो हरेः ॥५१॥ हरस्य जृम्भणं युद्धे वारणस्य भुज-
 कृन्तनम् । प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं तथा ॥५२॥ त्रैद्यपौण्ड्रक
 शाल्वानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः । शम्भरो द्विविदः पीठो मुरः पञ्चजनादयः ।
 माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ॥ ५३ ॥ कर्मण्यपरिमेयानि
 मनसापि सुरेश्वरैः । सह संकर्षणश्च भगवानन्मयुसूदनः ॥५४॥ यस्याननं
 मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सचिलासहासम् । नित्योत्सवं न
 तत्तुष्टुशिभिः पिबन्त्यो नायौ नरारच मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ५५ ॥
 जातो गतः पितृगृहाद्ब्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः ।
 उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयज्जनेषु ॥५६॥
 पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन्कुल्यामन्तः समुत्थकलिना युधि भूपचम्बः ।
 दृष्ट्वा विधूय विजये जयमुद्विद्योष्य प्रोचोद्धवाय च परं समगात्स्वधाम
 ॥५७॥ कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोक तमोनुदम् । अनुग्रहाय भक्तानां
 सुपुण्यं व्यतनोद् यशः ॥ ५८॥ यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थचरे सकृत् ।

श्रीआञ्जलिरूपस्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥५६॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे श्रीकृष्णजन्म उत्तरार्द्धे नाम चतुःसप्ततितमः काण्डिकः ।

गोपा ऊचुः । राम राम महावीर्यं कृष्णं दुष्टनिवर्हण । मया वै वाञ्छते
 ब्रह्मस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥ अशुक उवाच । इति विज्ञापितो गतेवै-
 भगवान् देवकीसुतः । भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 प्रप्राप्तं देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मचाविनः । सत्रमांगिरसं नाम ह्यासते स्वर्ग-
 काम्यया ॥ ३ ॥ तत्र गत्वौदमं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः । कीर्तयन्तो
 भगवत आर्यस्य मम चाभियाम् ॥ ४ ॥ इत्यादिष्टा भगवता गत्याऽद्याचन्त
 ते तथा । कृताञ्जलिपुटा विपान् दृष्टवत् पतिता सुवि ॥ ५ ॥ इति ते
 भगवद्याञ्जलं शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः । हृदाशा शूरिकर्मणो वालिया
 शृद्धमानिनः ॥ ६ ॥ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रत्विजोग्रयः । देवता
 यजमानश्च क्रतुधर्मश्च यन्मयः ॥ ७ ॥ तं ब्रह्मा परमं साक्षात् भगवन्तयधो-
 वीजम् । मनुष्यदृष्ट्या दृष्टज्ञा मर्त्यत्मानो न मेनिरे ॥ ८ ॥ तदुपाकार्यं

भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः । व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयन् लौकिकीं
 गतिम् ॥ ६ ॥ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतम् । दास्यन्ति काम-
 मन्नं वः स्निग्धा मथ्युपिता धिया ॥ १० ॥ गत्वाऽथ पत्नीशालायां दृष्ट्वाऽ-
 ऽसीनाः स्वलंकृताः । नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ ११ ॥
 नमो वो विप्रपत्नीभ्यो नियोधत वचांसि नः । इतोऽचिदूरे चरता कृष्णे-
 नेहेपिता वयम् ॥ १२ ॥ गाश्चारयन् स गोपालैः सरामो दूरमागतः । ब्रुमु-
 क्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥ १३ ॥ श्रुत्वाऽब्रुतस्तुपायातं नित्यं
 तद्दर्शनोत्सुकाः । तत्कथाक्षिप्तमनसो यन्मूर्जुतसंभ्रमाः ॥ १४ ॥ चतुर्विधं
 बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः । अभिसन्तुः प्रियं सूर्याः समुद्रमिव निम्नगाः
 ॥ १५ ॥ निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्वन्युभिः सुतैः । भगवत्युत्तम-
 श्लोके दीर्घश्रुतघृताशयाः ॥ १६ ॥ तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदि-
 दक्षया । विज्ञायास्त्रिलङ्घ्रदृष्टा प्राह प्रहसिताननः ॥ १७ ॥ स्वागतं वो
 महाभागा आस्यतां करवाम किम् । यतो दिदक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं

रि वः ॥ १८ ॥ नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः । अहैतुक्य-
 व्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ १९ ॥ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्य-
 धमादयः । यत्संपर्कात् प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः ॥ २० ॥ तव्यात
 देवयजनं पतयो वो द्विजातयः । स्वसन्नं पारयिष्यन्ति गुणमाभिर्गृहमे-
 धिनः ॥ २१ ॥ पत्न्य ऊचुः । मैत्रं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं
 कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् । प्राप्ता चयं तुलसिदाम पदावसृष्टुं कैशै-
 र्निवीतुमतिलंघ्य समस्तपन्धून् ॥ २२ ॥ गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता
 वा न भ्रातृधन्युसुहृदः कुत एव चान्ये । तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतितामनां नो
 नान्या भवेद्गतिरिन्द्रम तद्विधेहि ॥ २३ ॥ श्रीभगवानुवाच । पतयो नाभ्य-
 सूर्येन् पितृभ्रातृसुतादयः । लोकाश्च ये मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥ २४ ॥
 न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यंगसंगो दृष्टामिह । तन्मनो मयि युशाना अचिरान्मा-
 मवाप्स्यथ ॥ २५ ॥ अब्रणार्शनाद्व्यानान्मयिभावोऽनुकीर्तनात् । न तथा
 सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच । इत्युक्त्वा मुनि-

पत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः । ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥ २७ ॥ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्यतपान् कृतागसः । यद्विश्वेश्वरयोर्मर्षिच्छा-
महन्म नृविडग्धयोः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ।
आत्मानं च तथा हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ २९ ॥ धिगूजन्म नस्त्रिष्टुडिद्यां
धिगव्रतं धिग्व्यह्वृजताम् । धिक् कुलं धिक् क्रियादादयं विमुग्धा ये त्वयोज्जे
॥ ३० ॥ नूनं भगवतो माया योगिनमपि मोहिनी । यद्वयं गुरवो नृणां
स्वार्थं मुह्यामहे द्विजाः ॥ ३१ ॥ अहो परयत् नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ।
दुरन्तभावं योऽक्विधन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥ ३२ ॥ नासां द्विजाति-
संस्कारो न निवासो गुरावपि । न तपो नात्ममोमांसा न शौचं न क्रियाः
शुभाः ॥ ३३ ॥ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे । भक्तिर्दृढा न
वास्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ ३४ ॥ ननु स्मार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहे-
द्वा । अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥ ३५ ॥ स एष भग-
वान् सत्त्वादिदण्डगुणेश्वरेश्वरः । जातो यदुष्टिगत्थशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे

॥ ३६ ॥ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्नादृशीः स्त्रियः । भक्त्या यासां
मतिर्जाता ह्यस्याकं निश्चला हरौ ॥ ३७ ॥ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमाया-
मोहितात्मनाम् । अविज्ञातानुभावाणां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥ ३८ ॥ इति
स्वाधमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः । दिदृक्ष्वोऽप्यच्युतयोः कंसाद्रीता न-
चाऽचलन् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभक्तिशौस्तुभे पञ्चसप्ततितम आह्निके यज्ञपत्नीप्रसाद नाम प्रथमः परिच्छेदः

प्रह्लादो भगवद्भक्तः सदैत्यः सहदानवः । नैमियारण्यमासाद्य स्नानं
चक्रे शुदान्वितः ॥ १ ॥ सरस्वतीं महापुण्यां दृष्ट्वैव विमलोदकां । कृनस्तीर्थ-
विधिस्तत्र प्रह्लादेन महात्मना ॥ २ ॥ न्यग्रोधं सुमहद्भ्यामपश्यत् पुरतः
स्थितम् । शार्ङ्गमाजगवच्चैव तथाचर्यौ महेषुधी ॥ ३ ॥ समुद्रतजटाभारौ
स्थितौ धर्मसुतौ पुरः । ध्यानस्थौ च महाभागौ नरनारायणवृषी ॥ ४ ॥
दैत्यानां पालकः प्राह क्रोधरक्तेक्ष्णस्ततः । किं भवद्भ्यां समारब्धो दम्भो
धर्मविनाशनः । न श्रुतो नैव दृष्टश्च संसारेस्मिन् कदाचन ॥ ५ ॥ क-

जटाधारणं देहे केषुघिश्च विडम्बनं । घर्मस्य लह्वनं गर्ह्यं युवयोर्द्विष्यभावयोः
 ॥ ६ ॥ इति गर्ववचः श्रुत्वा कुपितः प्राह वै नरः । का चिन्ता तव दैत्येन्द्र
 दृष्ट्या तपसि चावयोः ॥ ७ ॥ सामर्थ्ये सति यत् कुर्यात् तत् सम्पद्येत तस्य
 हि । युद्धे तपसि सामर्थ्यं आवयोः खलु विद्यते । गच्छ मार्गे यथाकामं
 करमान्मन्दं विकृत्यसे ॥ ८ ॥ ब्राह्मं तेजो दुराधर्षं न त्वं वेद विमोहितः ।
 विप्रचर्चा न कर्त्तव्या प्राणिभिः सुखस्त्रीप्सुभिः ॥ ९ ॥ प्रह्लाद उवाच ।
 मयि तिष्ठति दैत्येन्द्रे घर्मसेतुप्रवर्त्तके । वर्जनीयं सदा तीर्थं अधर्माचरणं
 किल ॥ १० ॥ युवां मन्दमती चोभौ श्रुत्वा गर्वविमोहिता । शक्तिरच्येत्ताव
 युद्धेऽस्ति दर्शयाद्य स्वपौरुषम् ॥ ११ ॥ तदाकर्ण्य वचस्तस्य नरस्तं प्रमुखाच
 ह । युध्यस्व त्वं मया सार्द्धं यदि ते मतिरीदृशी ॥ १२ ॥ निशम्यैतद् यतेर्वाक्यं
 दैत्येन्द्रः कुपितो भृशम् । प्रह्लादो बलसंयुक्तः प्रतिजामकरोद्दुहृदम् ॥ १३ ॥
 येन केनाप्युपायेन जेष्यामि तावुभावपि । नरनारायणौ दान्तौ सशस्त्रौ
 च तपस्विनौ ॥ १४ ॥ दिव्यवपंसहस्रान्तु अभूद युद्धं लघङ्करम् । ऊचुः परस्परं

देवा दैत्यारचातीव विस्मिताः । अदृष्टपूर्वं युद्धं वै वर्त्ततेऽद्य सुदारुणम् ॥१५॥ नारदः पर्वतं प्राह नेदृशं चाभवत् पुरा । तारकासुरयुद्धञ्च तथा वृथा-
सुरस्य च । मधुकैटभयोर्युद्धं हरिणा नेदृशं कृतम् ॥१६॥ आजगाम तदा
तूर्णं पीतवासाश्चतुर्भुजः । प्रह्लादस्याश्रमं शङ्खचक्रपद्मगदाधरः ॥१७॥
दृष्ट्वा तमागतं विष्णुं हिरण्यकशिपोः सुतः । प्रणम्य परया भक्त्या प्राञ्जलि-
स्तमभापत ॥१८॥ देवदेव जगन्नाथ श्रीपते भक्तयत्सल । कथं न जितवान्
आजौ अहमेतौ तपस्विनौ ॥१९॥ विष्णुरुवाच । तापसी तु जितात्मानौ
सिद्धौ चाथ मदंशकौ । नरनारायणावेतौ विस्मयः कोऽत्र मारिष ॥२०॥
गच्छ त्वं विततं राजन् कुरु भक्तिं ममाचलाम् । नाभ्यां कुरु विरोधं त्वं
तापसाभ्यां महामते ॥२१॥ दैत्यराज स्तदाज्ञसो निर्ययौ असुरैः सह ।
नरनारायणौ भूयस्तपो युक्तौ बभूवतुः ॥२२॥

इति श्रीमत्कौस्तुभे पंचसप्ततितम आह्निके प्रह्लादेन सह नरनारायणयोर्युद्धम् नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अशुक उवाच । कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मविद्वान्महान् । वि-
रक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ १ ॥ यदृच्छ्योपपन्नेन वर्तमानो
गृहाश्रमी । तस्य भार्या कुचैलस्य तुत्त्वामा च तथाविधा ॥ २ ॥ पतिव्रता
पतिं प्राह स्लायता वदनेन सा । दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च
॥ ३ ॥ ननु ब्रह्मन्भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः । ब्रह्मण्यश्च शरण्य-
श्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ४ ॥ तमुपेहि महाभाग साधूनां च परायणम् ।
दास्यति ब्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने । स्मरतः पादकमलमात्मानमपि
यच्छति ॥ ५ ॥ स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु । अयं हि परमो
लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥ ६ ॥ इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं
दधे । अस्य स्तुपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि दीयताम् ॥ ७ ॥ याचित्वा
चतुरो मुष्टीन्विप्रान्शुक्रतण्डुलान् । चैलखण्डेन तान्यध्वा भर्त्रे प्रादादुपा-
यनम् ॥ ८ ॥ स तानादाय विप्राग्यः प्रययौ द्वारकां किल । नृपसंदर्शनं
मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ ९ ॥ त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च

स द्विजः । विप्रोऽगम्यान्धवृषणीनां गृहेष्वन्यतुलधर्मिणाम् ॥ १० ॥ गृहं-
 दथष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः । विवेशैकतमं श्रीमद्व्रह्मानन्दं गतो
 यथा ॥ ११ ॥ तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः । सहस्रोत्थाय
 बाभ्येत्य दोभ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १२ ॥ सख्युः प्रियस्य विप्रपेरंगसंगति-
 निवृत्तः । प्रीतो व्यमुञ्चद्विचन्द्रनेत्राभ्यां पुष्करेक्ष्णः ॥ १३ ॥ उपहृत्यावनि-
 ज्यास्य पादौ पादावनेजनीः । अग्रहीच्छिरसा राजन्भगवांस्तलोकपावनः
 ॥ १३ ॥ धूपैः सुरभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा । अर्चित्वावेद्य ताम्बूलं गां च
 स्वागतमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कृचैतं मलिनं क्षामं द्विजं घमनिसंततम् । देवी पर्यच-
 रच्छैव्या चामरव्यजनेन वै ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच । अपि ब्रह्मन्गुरुकुलाद्भ-
 वता लब्धदक्षिणात् । समाधृत्सेन धर्मज्ञ भार्गवा सदृशी न वा ॥ १७ ॥ प्रायो
 गृहेषु ते वित्तमकामविहृतं तथा । नैवातिप्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे
 ॥ १८ ॥ नाहमित्याप्रजानिभ्यां तपसोपशमेन च तुल्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रू-
 षया यथा ॥ १९ ॥ अपि न स्मर्यते ब्रह्मन्वृत्तं निवसतां गुरौ । गुरुदारैरवो-

दितानामिन्धनानयने ऋचित ॥ २० ॥ प्रविष्टानां महारण्यमपतौ सुमहदु-
 द्विज । वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयिबवः ॥ २१ ॥ सूर्यश्चास्तं गतस्ता-
 वन्तमसा आवृता दिशः । निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ २२ ॥
 बयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिर्निहन्यमाना मुहुरभ्युसं प्लवे । दिशोऽचिदन्तो-
 ऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिचन्निमातुराः ॥ २३ ॥ एतद्विदित्वा उदितैरवौ
 सां दीपनिर्गुणः । अन्वेयमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ २४ ॥ अहो हे पुत्र-
 का यूयमस्मदर्धेऽतिदुःखिताः । आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ २५ ॥
 एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् । यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्था-
 त्मार्पणं गुरौ ॥ २६ ॥ तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः । छन्दां-
 स्ययातयामानि भवन्निवह परत्र च ॥ २७ ॥ ब्राह्मण उवाच । किमस्माभिरनि-
 चूर्त्तं देवदेव जगद्गुरो । भवता सत्पक्वमेव येषां चासौ गुरान्भूत् ॥ २८ ॥
 यस्य च्छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो । श्रेयसां तस्य गुरुषु चासौऽत्यन्त-
 विडम्बनम् ॥ २९ ॥ श्रीभगवानुवाच । किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात्

अख्यपुपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् । भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे
तोपाय कल्पते ॥३०॥ इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः । पृथुक-
प्रसृतिं राजन्न प्राग्च्छदवाङ्मुखः । स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान्
॥३१॥ नन्वेतदुपनीतं मे परमग्रीणनं सखे । तर्पयन्त्यङ्गमां विश्वमेते पृथुक-
तण्डुलाः ॥३२॥ इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे । तावच्छूर्जि-
गृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥३३॥ एतावतऽलं विश्वात्मन्सर्वसंपत्समृद्धये ।
अस्मिल्लोके तथाऽमुस्मिन् पुंसस्त्वत्तोपकारणम् ॥३४॥ स चालब्ध्वा धनं
कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् । स्वगृहान्त्रीडितोऽगच्छन्महद्वर्शननिर्वृतः ॥३५॥
अहो ब्रह्मण्य देवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया । यद्विरद्रतमो लक्ष्मीमारिलष्टो
चित्रतोरसि ॥३६॥ क्वाहं दरिद्रः पापीयान्क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः । ब्रह्मयन्धु
रिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ ३७ ॥ निवासितः प्रियालुष्टे
पर्यङ्के आतरो यथा । महिष्या वीजितः आन्तो बालव्यजनहस्तया
॥ ३८ ॥ शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः । पूजिनो देवदेवेन

विप्रदेवेन देयवत् ॥३६॥ अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
 इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥४०॥ पतिमागतमाकण्य पत्न्यु-
 द्धर्पाऽतिसंभ्रमा । निश्चक्राम गृहात्तर्णे रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥४१॥
 पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं चैमानिकीमिव । दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये
 भान्तीं स विस्मितः ॥४२॥ प्रीतः स्वयं तथा युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
 मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा । पयः फेननिभाः शय्या दान्ता रुक्म-
 परिच्छदाः । पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥४४॥ आसनानि च
 हैमानि मृदूपस्तरणानि च । मुक्तादामविलम्बीनि धितानानि शुमन्ति च
 ॥४५॥ स्वच्छस्फटिककुण्डेषु महामारकतेषु च । रत्नदीपान्भ्राजमानान्दललना
 रत्नसंयुतान् ॥४६॥ विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धिं सर्वसंपदाम् । तर्कयामास
 निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहेतुकीम् ॥४७॥ नूनं चतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वदरिद्रस्य
 समृद्धिहेतुः । महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥४८॥
 किञ्चित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फलवपि भूरिकारी । मयोपनीतां

पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रोतियुतो महोत्मा ॥ ४६ ॥ तस्यैव मे सौहृदसख्य-
मैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् । महानुभावेन गुणालयेन विपज्जत-
स्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ५० ॥ भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो राज्यं विभूतीर्न
समर्थयत्पजः । अदीर्घं बोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां महोद्-
भवम् ॥ ५१ ॥ इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने । विषयान्
जायया त्यक्ष्यन्नुभुजे नातिलम्पटः ॥ ५२ ॥ एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा
दृष्ट्वा स्वमृत्यैरलितं पराजितम् । तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धनस्तद्धाम-
लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥ ५३ ॥ एतद्ब्रह्मस्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां
नरः । लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे श्रीदामाप्रसादो नाम पटसप्तति आह्निकः ।

श्रीशुक उवाच । एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः । जातमा-
त्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥ १ ॥ विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युप-
धाय सः । इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २ ॥ ब्रह्मद्विपः शठ-

धियो बुद्धस्य विपयात्मनः । क्षत्रचन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः
 ॥ ३ ॥ हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम् । प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति
 दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ ४ ॥ एवं द्वितीयं विप्रपिस्तृतीयं त्वेवमेव च ।
 विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ ५ ॥ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हि-
 चित्केशचान्तिके । परेतेऽनवमे याले ब्राह्मणं समभाषत ॥ ६ ॥ किस्त्रिंद्-
 ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः । राजन्ययन्धुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमास-
 ते ॥ ७ ॥ धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः । ते वै राजन्यचर्येण
 नदा जीवन्त्यसुभराः ॥ ८ ॥ अहं प्रजां वां भगवन् रज्जिष्ये दीनयोरिह ।
 अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हृतकल्मषः ॥ ९ ॥ ब्राह्मण उवाच । संकल्प-
 णो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः । अनिच्छोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नु-
 वन्ति यत् ॥ १० ॥ तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः । चिकीर्षसि
 त्वं बालिशयात्तन्न अदध्महे वयम् ॥ ११ ॥ अर्जुन उवाच । नाहं संकल्पेणो
 ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिणरेव च । अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः

॥ १२ ॥ माऽवमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यम्बकतोपणम् । मृत्युं विजित्य प्रघने
 आनेष्ट्ये ते प्रजां प्रभो ॥ १३ ॥ एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ।
 जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ २४ ॥ प्रसृतिकाल आसन्ने
 भार्याया द्विजसत्तमः । पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ १५ ॥
 स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्तृत्य महेश्वरम् । दिव्यान्पद्माणि संस्मृत्य सज्जं
 गार्हपत्यमाददे ॥ १६ ॥ न्यरुणत्सृष्टिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः । तिर्यग्-
 ध्वजमयः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ १७ ॥ ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या
 रुदन्मुहुः । सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ १८ ॥ तदाह विप्रो
 विजयं विनिन्दन् कृष्णसंनिधौ । मौढ्यं पश्यत मेयोऽहं श्रद्धघे क्लीबकथनम्
 ॥ १९ ॥ न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः । यस्य शंकुः परित्रातुं
 कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ॥ २० ॥ धिगर्जुनं मृपाबादं धिगात्मरत्नाधिनां धनुः ।
 दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीपति दुर्मतिः ॥ २१ ॥ एवं शपति विप्रर्षी
 विद्यामास्थाय फाल्गुनः । यथौ संशमनीमाशु यत्रास्ते भगवान्यमः ॥ २२ ॥

विप्रापत्यमचक्ष्णाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीम् । आग्नेयी नैऋती सौम्यां वायव्यां
 वारुणीमथ । रसातलं नाकपृष्ठं घिष्ण्यान्यन्यानुदायुधः ॥ २३ ॥ ततोऽल-
 न्यद्विजसुतो ह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः अग्निं विविजुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिपे-
 धता ॥ २४ ॥ दर्शये द्विजसूनुंस्ते मावशात्मानमात्मना । ये तेहि कीर्तिं विमलां
 मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति नः ॥ २५ ॥ इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहैश्वरः ।
 दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिसमाविशत् ॥ २६ ॥ सप्तद्वीपान्सप्तसिन्धू-
 न्सप्तसप्त गिरीनथ । लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ २७ ॥
 तन्नाशवाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः । तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतपुत्र-
 ॥ २८ ॥ तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः सहस्रादित्यसंकाशं
 स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ॥ २९ ॥ तमः सुधोरं गहनं कृतं महद्विदारयद्भूरितरेण
 रोचिषा । मनोजवं निर्विचित्रं सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ३० ॥
 द्वारेणचक्रानुपथेन तत्तमः परं परंज्योतिरनन्तपारम् । समश्नुवानं प्रस-
 मीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताऽक्षो पिदधेऽक्षिणी उभे ॥ ३१ ॥ ततः प्रविष्टः

सलिलं नमस्वता बलीयसैजद्वृहदूर्मिभूषणम् । तत्राद्भुतं वै भवनं
 द्युमत्तमं आजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितम् ॥३२॥ तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं
 सहस्रमूर्धन्यफणामणियुभिः । विभ्राजमानं द्विगुणोत्पलेक्षणं सिताचलाभं
 शितिकण्ठजिह्वम् ॥३३॥ ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्त-
 मोत्तमम् । सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नयवघ्नं रुचिरायतेक्षणम्
 ॥ ३४ ॥ महामणित्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिचिसहस्रकुन्तलम् । प्रलम्ब-
 चार्वष्टभुजं सुकौस्तुभं श्रीवत्सलदम्बा घनमालया वृतम् ॥३५॥ सुनन्दनन्द-
 प्रसुल्लैः स्वपापदैश्चकादिभिर्मूर्तिधरैर्मिजायुधैः । पुष्टया त्रिया कीर्त्यजया-
 खिलार्धिभिर्निपेव्यमाणं परमंष्टिनां पतिम् ॥ ३६ ॥ ववन्द आत्मानमनन्तम-
 न्युनो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः । तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्वद्वा-
 ङ्गजली सस्मितमूर्जया गिरा ॥३७॥ द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदक्षुणा मयोप-
 नीता सुवि धर्मगुप्तये । कलावतीर्णावकनेर्भरासुरान्दृत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्ति
 मे ॥३८॥ पूर्णकामावपि युवां नरनारायणाकृपो । धर्ममाचरतां स्थिन्यै ऋषभौ

लोकमंग्रहम् ॥३६॥ इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना । ओमित्या-
नम्य भूमानमादाय दिजदारकान् ॥ ४० ॥ न्यवर्ततां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ
यथागतम् । विप्राय ददतुः पुत्रान्धथारूपं यथावधः ॥ ४१ ॥ निशाम्य वैष्णवं
धाम पार्थः परमविस्मितः । यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुक-
म्पितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे पार्थव्यामोह निरसनं नाम सप्तसप्ततितम आह्निकः ।

श्रीगणेशायनमः । नमश्चण्डिकायै । नमस्तेस्तु महारौद्रे महाघोर-
पराक्रमे । महाबले महोत्साहे महाभयविनाशिनि । त्राहि मां देवि दुष्प्रे-
त्ये शत्रूणां भयवर्द्धिनि । अस्य श्रीदेवी कवचस्य ब्रह्माक्षुषिः अनुष्टुप्छन्दः
चासुण्डादेवता छंगन्यासोक्तमातरोबीजं दिग्बन्धदेवतास्तत्त्वं श्रीजगदभ्या-
सुप्रीतये सप्तशतीपाठांगजये विनियोगः । नमश्चण्डिकायै । मार्कण्डेय उवा-
च । यद्गुह्यं परमं लोके सर्वरक्षाकरं नृणाम् । यन्न कस्यचिदाख्यातं तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ ब्रह्मोवाच । अस्ति गुह्यतमं विद्म सर्वभूतोप-

कारकम् । देव्यास्तु कवचं पुण्यं तच्छृणुष्व महासुने ॥ २ ॥ प्रथमं
 शैलपुत्रीति द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं चन्द्रघण्टेति कूष्माण्डेति
 चतुर्थकम् ॥ ३ ॥ पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं काल-
 रात्रीति महागौरीति चाष्टमम् ॥ ४ ॥ नवमं सिद्धिदात्री च नव दुर्गाः
 प्रकीर्तिताः । उक्तान्येतानि नामानि ब्रह्मणैव महात्मना ॥ ५ ॥ अग्निना
 दह्यमानास्तु शत्रुमध्ये गता रणे । विषमे दुर्गमे चैव भयार्त्ताः शरणं गताः
 ॥ ६ ॥ न तेषां जायते किञ्चिदशुभं रणसंकटे । नापदं तस्य पश्यामि शोक-
 दुःखभयं न हि ॥ ७ ॥ यस्तु भक्त्या स्तुता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायते ।
 प्रेतसंस्था तु चानुण्डा घाराही महिपासना ॥ ८ ॥ ऐन्द्री गजसमाह्ला
 वैष्णवी गरुडासना । माहेश्वरी वृषाह्ला कौमारी शिखिवाहना ॥ ९ ॥
 ब्राह्मी हंससमाह्ला सर्वाभरणभूषिता । नानाभरणशोभाह्ला नानारत्नो-
 पशोभिताः ॥ १० ॥ दृश्यन्ते रथमारुढा देव्यः क्रोधसमाकुलाः । शङ्खं चक्रं
 गदां शक्तिं हलं च मुसलायुधम् ॥ ११ ॥ खेटकं तोमरं चैव परशुं पाशमेव

च कुन्तायुधं त्रिशूलं च शार्ङ्गमायुधमुत्तमम् ॥ १२ ॥ दैत्यानां देहनाशाय
 भक्तानामभयाय च । धारयन्त्यायुधानीत्यं देवानां च हिताय वै ॥ १३ ॥
 नमस्तेऽस्तु महारौद्रे महाघोरपराक्रमे । महाबले महोत्साहे महाभयविना-
 शिनि । त्राहि मां देवि दुष्प्रेक्ष्ये शत्रुणां भयचङ्छिनी ॥ १४ ॥ प्राच्यां रक्षतु
 मामैन्द्री आग्नेय्यामग्निदेवता । दक्षिणेऽवतु वाराही नैऋत्यां ग्वङ्गया-
 रिणी ॥ १५ ॥ प्रचीच्यां वारुणी रक्षेद्वायव्यां मृगवाहिनी । उदीच्यां पातु
 कौवेरी ईशान्यां शूलधारिणी ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वं ब्रह्मणि मे रक्षेद्दधस्ताद्वैष्णवी
 तथा । एवं दशदिशो रक्षेच्चामुख्ण्डा शचवाहना ॥ १७ ॥ जया मे चाग्रतः
 स्थातु विजया स्थातु पृष्ठतः । अजिता वामपार्श्वे तु दक्षिणे चापराजिता
 ॥ १८ ॥ शिखामुद्योतिनी रक्षेत्पुमा न्मूर्ध्नि व्यवस्थिता । मालाधरी ललाटे च
 भ्रुवौ रक्षेद्यशस्विनी ॥ १९ ॥ त्रिनेत्रा च भ्रुवोर्मध्ये यमघष्टा च नासिके ।
 शङ्खिनी चक्षुषोर्मध्ये ओन्नयोर्दोरवासिनी ॥ २० ॥ कपोलौ कालिका रक्षेत्क-
 ण्मूले तु शंकरौ । नासिकायां सुगन्धा च उत्तरोष्ठे च चर्चिका ॥ २१ ॥

अधरे चामृतकला जिह्वायां च सरश्चती । दन्तानच्छतु कौमारी कण्ठमध्ये तु
 चरिडका ॥२२॥ घण्टिकां चित्रघण्टा च महामाया च तालुके । कामाक्षी
 चिबुकं रत्नेद्राक्षं मे सर्वमङ्गला ॥२३॥ ग्रीवायां भद्रकाली च पृष्ठवंशे धनु-
 र्धरी । नीलग्रीवा वह्निःकण्ठे नलिकां नलकूचरी ॥ २४ ॥ स्वङ्गधारिर्युग्मौ
 स्कन्धौ बाहू मे वज्रधारिणी । हस्तयोर्दण्डिनी रत्नेदम्बिका चाङ्गुलीषु च ॥२५॥
 नखाञ्छूलेश्वरी रत्नेत्कुक्षौ रत्नेक्षलेश्वरी । स्तनौ रत्नेन्महादेवी मनःशोकविना-
 शिनी ॥ २६ ॥ हृदये ललिता देवी उदरे शूलधारिणी । नाभौ च कामिनी
 रत्नेद्गुह्यं गुह्येश्वरी तथा ॥२७॥ भूतनाथा च मेढू मे गुदे महिषवाहिनी ।
 कट्यां भगवती रत्नेज्जानुनी विन्ध्यवासिनी ॥२८॥ जङ्घे महाचला रत्नेत्स-
 र्वकामप्रदायिनी । गुल्फयोर्नारसिंही च पादपृष्ठेऽमितौजसी ॥ २९ ॥ पादा-
 ङ्गुलीषु श्री रत्नेत्पादाधस्तलवासिनी । नखान्दंष्ट्राकराली च केशाँश्चै-
 वोर्ध्वकेशिनी ॥ ३० ॥ रोमकूपेषु कौबेरी त्वचं वागीश्वरी तथा । रक्तमञ्जा-
 वसामांसान्यस्थिमेदांसि पार्वती ॥ ३१ ॥ अन्त्राणि कालरात्रिरच पित्तं च

मुकुटेश्वरी । पद्मावती पद्मकोशे कफे चूडामणिस्तथा ॥ ३२ ॥ उवालामुखी
 नखज्वालामभेद्या सर्वसन्धिषु । शुक्रं ब्रह्माणी मे रत्नेच्छायां छत्रेश्वरी तथा ।
 अहङ्कारं मनो बुद्धिं रत्नेन्मे धर्मचारिणी ॥ ३३ ॥ प्राणापानौ तथा व्यान-
 मुदानश्च समानकम् । वज्रहस्ता च मे रत्नेत्पाणं कल्याणशोभना ॥ ३४ ॥
 आयू रत्नतु वाराही धर्म रत्नतु वैष्णवी । यशः कीर्तिं च लक्ष्मीं च धनं विद्यां
 च चक्रिणी ॥ ३५ ॥ गोलमिन्द्राणि मे रत्नेत्पशुन्मे रत्न चण्डिके । पुत्रान्-
 ज्ञेन्महालक्ष्मीर्भायां रत्नतु भैरवी ॥ ३६ ॥ पन्थानं सुपथा रत्नेन्मार्गं जेमंकरी
 तथा । राजद्वारे महालक्ष्मीर्विजया सर्वतः स्थिता ॥ ३७ ॥ रत्नाहीनं तु
 घटस्थानं वर्जितं कवचेन तु । तत्सर्वं रत्न मे देवि जयन्ती पापनाशिनी ॥ ३८ ॥
 पदमेकं न गच्छेत्सु यदीच्छेच्छुभमात्मनः । कवचेनावृतो नित्यं यत्र यत्रैव
 गच्छति ॥ ३९ ॥ तत्र तत्रार्थलाभश्च विजयः सार्वकामिकः । यं यं कामयते
 कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् ॥ ४० ॥ परमैश्वर्यमतुलं प्राप्स्यते भूतले
 पुमान् । निर्भयो जायते मर्त्यः संग्रामेष्वपराजितः । त्रैलोक्ये तु भवेत्पूज्यः

कवचेनावृतः पुमान् ॥ ४१ ॥ इदं तु देव्याः कवचं देवानामपि दुर्लभम् ।
 यः पठेत्प्रयतो नित्यं त्रिसन्ध्यं अद्भुयान्वितः ॥ ४२ ॥ देवीकला भवेत्तस्य
 चैलोक्तेष्वपराजितः । जीवेद्दर्पशतं साग्रमपमृत्यु विवर्जितः ॥ ४३ ॥ नश्य-
 न्ति व्याधयः सर्वे लूताचिस्फोटकादयः । स्थावरं जङ्गमं चैव कृत्रिमं चापि
 यद्विषम् ॥ ४४ ॥ अभिचाराणि सर्वाणि मन्त्रयन्त्राणि भूतले । सूचराः
 लेचरारश्चैव कुलजारचौपदेशिकाः ॥ ४५ ॥ सहजाः कुलजा माला शाकिनी
 डाकिनी तथा । अन्तरीक्षचरा घोरा डाकिन्यश्च महाबलाः ॥ ४६ ॥ ग्रह-
 भूतपिशाचाश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः । ब्रह्मराक्षसर्वेतालाः कूष्माण्डा भैरवा-
 दयः । नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि संस्थिते ॥ ४७ ॥ मानोन्नतिर्भवेद्वा-
 ज्ञस्तेजोवृद्धि करं परम् । यथासा वर्द्धते सोऽपि कीर्तिमण्डित भूतले ॥ ४८ ॥
 जपेत्सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरा । यावद्भूमण्डलं धत्ते सयैलवन-
 काननम् ॥ ४९ ॥ तावत्तिष्ठति मेदिन्यां सन्ततिः पुत्रपौत्रिकी । देहान्ते
 परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् । प्राप्नोति पुरुषो नित्यं महामायाप्रसादतः

॥ ५० ॥ श्री वाराहपुराणे हरिहरब्रह्मचिरचितं देव्याः कवचं समाप्तम् ।
श्रीजगदंवार्षणमस्तु ॥

इति श्री भक्तिकौस्तुभे अष्टसप्ततितम आह्निके देवी कवचं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

अस्य श्री अर्गलास्तोत्रमन्त्रस्य चिप्लुर्ऋपिः अनुष्टुप्छन्दः श्रीमहालक्ष्मी-
दंवना श्रीजगदम्बासुग्रीतये सप्तशतीपाठांगजपे विनियोगः । नमरचण्डिकायै ।
मार्करण्डेय उवाच । जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा
क्षमा शिवा घात्री स्वाहा स्वधा नमोस्तु ते ॥ १ ॥ मधुकैटभचिद्रावि
विधातृवरदे नमः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ २ ॥
महिषासुरनिर्णाशिघात्रि वरदेनमः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि
द्विपो जहि ॥ ३ ॥ रक्तवीजवधे देवि चण्डमुखद्विनाशिनि । रूपं देहि
जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ ४ ॥ शुम्भस्यैव निशुम्भस्य धूम्राक्षस्य
च मर्दिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ ५ ॥ चन्दिताङ्ग-
घ्रियुगेदेवि सर्वसौभाग्यदायिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो

जहि ॥ ६ ॥ अचिन्त्यरूपचरिते सर्वेश्वरविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि
यशो देहि द्विपो जहि ॥ ७ ॥ नतेभ्यः सर्वदा भक्त्या चण्डिके दुरितापहे ।
रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ ८ ॥ स्तुवद्भयो भक्तिपूर्वं त्वां
चण्डिके ध्यायिनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ ९ ॥
चण्डिके सत्ततं ये त्वामर्चयन्तीह भक्तितः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि
द्विपो जहि ॥ १० ॥ देहि सौभाग्यमारोग्यं देहि देवि परं सुखम् । रूपं देहि
जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ ११ ॥ विघेहि द्विपतां नाशं विघेहि
बलमुच्चकैः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ १२ ॥ विघेहि देवि
कल्याणं विघेहि परमां अग्रम् । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि
॥ १३ ॥ विद्यावन्तं घशस्यन्तं लक्ष्मीवन्तं जनं कुरु । रूपं देहि जयं देहि यशो
देहि द्विपो जहि ॥ १४ ॥ प्रचण्डदैत्यदर्पघ्नं चण्डिके प्रणताय मे । रूपं देहि
जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ १५ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रसंस्तुते परमेश्वरि ।
रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ १६ ॥ कृष्णेन संस्तुते देवि

शश्वद्भक्त्या त्वमम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ १७ ॥
 हिमाचलसुतानाथसंस्तुते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो
 जहि ॥ १८ ॥ सुरासुरशिरोरत्न-निघृष्टचरणेऽम्बिके रूपं देहि जयं देहि
 यशो देहि द्विपो जहि ॥ १९ ॥ इन्द्राणीपतिसद्भावपूजिते परमेश्वरि । रूपं
 देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ २० ॥ देवि प्रचण्डदोर्दण्डैत्यदर्प-
 विनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो जहि ॥ २१ ॥ पुत्रान्
 देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विपो
 जहि ॥ २२ ॥ देवि भक्तजनाह्वामदत्तानन्दोदयेऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि
 यशो देहि द्विपो जहि ॥ २३ ॥ पत्नीं मनोरमां देहि मनो वृत्तानुसारिणीम् ।
 तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ २४ ॥ इदं स्तोत्रं पठित्वा तु
 महास्तोत्रं पठेन्नरः । स तु सप्तशतिसंख्यावरमाप्नोति सम्पदाम् ॥ २५ ॥
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे अग्निलास्तोत्रं समाप्तम् ।

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे अष्टसप्ततितम आह्निके अग्निलास्तोत्रं नाम द्वितीय परिच्छेदः ।

नमरचण्डिकायै । ऐं विरवेरवरी जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् ।
 निद्रां भगवतीं चिच्छोरतुलां तेजसः प्रभु ॥ १ ॥ ब्रह्मोवाच । त्वं स्वाहा त्वं
 स्वधा त्वं हि वपट्कारः स्वरात्मिका । सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधा मात्रा-
 तिमका स्थिता ॥ २ ॥ अर्घं मात्रास्थिता नित्या यातुच्चार्या विशेषतः ।
 त्वमेव संन्या सावित्रा त्वं देवि जननी परा ॥ ३ ॥ त्वयैतद्वार्यते विरयं
 त्वयैतत्सृज्यते जगत् । त्वयैतत्पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा ॥ ४ ॥
 विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने । तथा संहतिरूपान्ते जगतो-
 ऽस्य जगन्मये ॥ ५ ॥ महाविद्या महामाया महामेधा महास्मृतिः । महा-
 मोहा च भवनी महादेवी महासुरी ॥ ६ ॥ प्रकृतिरत्वं च सर्वस्य गुणत्रय-
 विभाविनी । कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिरथ वारुणा ॥ ७ ॥ त्वं श्रीस्त्व-
 मीश्वरी त्वं ह्रीस्त्वं बुद्धिबोधलक्षणा । लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः
 क्षान्तिरेव च ॥ ८ ॥ खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा । शङ्खिनी
 चापिनी चाणसुशुण्डीपरिधायुधा ॥ ९ ॥ सौम्यासौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वति-

सुन्दरी । परापराणां पामा त्वमेव परमेश्वरी ॥ १० ॥ यच्च किञ्चित् चव-
चिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके । तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे
मया ॥ ११ ॥ यया त्वया जगत्स्रष्टा जगत्पात्यत्ति यो जगत् । सोऽपि
निद्रावशं नीतः कस्त्वां स्तोतुमिहेश्वरः ॥ १२ ॥ विष्णुः शरीरग्रहणमहमी-
शान एव ए । कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान्भवेत् ॥ १३ ॥
सा त्वमित्थं प्रभावैः स्वैरुदारैर्देवि संस्तुता । मोहयैतो दुराधर्पावसुरौ मधु-
कैटभौ ॥ १४ ॥ प्रबोधं च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु । बोधश्च
क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ ॥ १५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकोनाशीतितम आह्निके रात्रिसूक्तं नाम प्रथम परिच्छेदः ।

हौं ऋषिरुवाच ॥ १ ॥ शक्रादयः सुरगणा निहतेऽतिवीर्ये तस्मिन्दुरात्मनि
सुरारिबले च देव्या । तां तुष्टवुः प्रणतिनम्रशिरोधरांसा वाग्भिः प्रहर्षयुल-
कोद्गमचारुदेहाः ॥ २ ॥ देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या निशेषदेव-
गणशक्तिसमूहभूत्या । तामग्निकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां भक्त्या नताःस्म

विदधातु शुभानि सा नः ॥ ३ ॥ यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो ब्रह्मा
 हरश्च नहि वक्तुमलं वलं च । सा चण्डिका त्रिल जगत्परिपालनाय
 नाशाय चाशुभभयस्य मर्तिं करोतु ॥ ४ ॥ या श्रीः स्वयं सुकृतिनां भवने-
 ऽवलदमीः पापात्मनां कृतघियां हृदयेषु बुद्धिः । अद्या सतां कुलजनप्रभवस्य
 लज्जा तां त्वां नताः स्मरपरिपालय देवि विश्वम् ॥ ५ ॥ किं वर्णयाम तव
 रूपमचिन्त्यमेतत्किञ्चातिवीर्यमसुरक्षयकारि भूरि । किं चाह्वेषु चरितानि
 तवातियानि सर्वेषु देव्यसुरदेवगणादिकेषु ॥ ६ ॥ हेतुः समस्तजगतां
 त्रिगुणापिदोषैर्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपरा । सर्वाश्रयाग्निलमिदं
 जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥ ७ ॥ यस्याः सम-
 स्तसुरतासमुदीरणेन तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मन्त्रेषु देवि । स्वाहासि वै पितृ-
 गणस्य च तृप्तिहेतु रुच्यार्थसे त्वमत एव जनैः स्वधा च ॥ ८ ॥ या मुक्तिहेतु-
 रविचिन्त्य महाव्रता त्वम् अभ्यस्यसे मुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः । मोक्षाधि-
 भिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषैर्विद्यासि सा भगवती परमा हि देवि ॥ ९ ॥

शब्दात्मिका सुचिमलर्गजुषां निधानमुद्गीथरम्यपदपाठवतां च साम्नाम् ।
 देवो त्रयी भगवती भगभावनाय वार्ता च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री
 ॥ १७ ॥ मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा दुर्गासि दुर्गभवसागरनौर-
 सङ्गा । श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासा गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्र-
 तिष्ठा ॥ ११ ॥ ईपत्सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-विम्बानुकारि कनकोत्तमका-
 न्तिकान्तम् । अत्यद्भुतं प्रहृतमात्तरुपा तथापि चर्वन्नं विलोक्य सहसा महि-
 पासुरेण ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तु देवि कुपितं भ्रुकुटीकराल-मुद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि-
 यन्न सद्यः । प्राणान्मुमोच महिप-स्तवती चित्रं कैर्जीव्यते हि कुपितान्तक-
 दर्शनेन ॥ १३ ॥ देवि प्रसीद परमा भवती भवाय सद्यो विनाशयसि
 कोपवती कुलानि । विज्ञातमेतदधुनैव यदस्तमेतन्नीतं बलं सुचिपुलं महिषा-
 सुरस्यं ॥ १४ ॥ ते संमता जनपदेषु धनानि तेषां तेषां यशांसि न च
 सीदति धर्मवर्गः । धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा येषां सदाभ्युदयदा
 भवती प्रसन्ना ॥ १५ ॥ धर्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माण्यत्यादृतः

प्रतिदिनं सुकृती करोति । स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रमादा-ल्लोकत्रयेऽपि
 फलदा ननु देवि तेन ॥ १६ ॥ दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः स्वस्थैः
 स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि । दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या
 सर्वोपकारकरणाय सदाद्रिचिन्ता ॥ १७ ॥ एभिर्हर्तैर्जगदुपैति सुखं तथैते
 कुर्वन्तु नाम नरकाय चिराय पापम् । संग्राममृत्युमधिगम्य दिवं प्रयान्तु
 मत्वेति नूनमहितान्विनिहंसि देवि ॥ १८ ॥ हृष्टैव किं न भवती प्रकरोति
 भस्म सर्वसुरानरिषु यस्मिन्निहोपि शस्त्रम् । लोकान्प्रयान्तु रिपवोऽपि हि
 शस्त्रपूता इत्थं मतिर्भवति तेष्वहितेषु साध्वी ॥ १९ ॥ खड्गप्रभानि करचिस्फु-
 ररौस्तथैवैः शूलाग्रकान्तिनिबन्धेन दशोऽसुराणाम् । यन्नागता विलयमंशुम-
 दिन्दुखण्ड-योगयाननं तव विलोकयतां तदेतत् ॥ २० ॥ दुर्धृत्तघृत्तशमनं
 तव देवि शीलं रूपं तथैतदविचिन्त्यमनुल्यमन्यैः । वीर्यं च हन्तुहृते देवपरा-
 क्रमाणां वैरिष्वपि प्रकटितैव दया त्वग्रेत्यम् ॥ २१ ॥ केनोपमा भवतु
 तेऽस्य पराक्रमस्य रूपं च शत्रुभयकार्यतिहारि कुत्र । चित्ते कृपा समरनिष्ठु-

रता च दृष्टा त्वय्येव देवि वरदे भुवनत्रयेऽपि ॥ २२ ॥ त्रैलोक्यमेतदखिलं
 रिपुनाशनेन त्रातं त्वया समरमूर्धनि तेऽपि हत्वा । नीता दिवंरिपुगणा
 भयमप्यपास्त-मस्माकमुन्मदसुरारिभवं नमस्ते ॥ २३ ॥ शूलेन पाहि नो
 देवि पाहि खड्गेन चाम्बिके । घण्टास्वनेन नः पाहि चापड्यानिःस्वनेन च
 ॥ २४ ॥ प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च चण्डिके रक्ष दक्षिणे । भ्रामणेनात्मशू-
 लस्य उत्तरस्यां तथेश्वरि ॥ २५ ॥ सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विच-
 रन्ति ते । यानि चात्यंतघोराणि तैरक्षास्मांस्तथा भुवम् ॥ २६ ॥ खड्गशू-
 लगदादीनि यानि चाम्बाणि तेऽम्बिके । करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रक्ष
 सर्वतः ॥ २७ ॥ ऋषिरुवाच ॥ २८ ॥ एवं स्तुता सुरैर्दिव्यैः कुसुमैर्नन्दनो-
 ऽङ्गैः । अर्चिता जगतां धात्री तथा गन्धानुलेपनैः ॥ २९ ॥ भक्त्या सम-
 स्तैस्त्रिदशैर्दिव्यैर्धूपैः सुधूपिता । प्राह प्रसादसुमुखी समस्तान्प्रणतान् सुरान्
 ॥ ३० ॥ देव्युवाच ॥ ३१ ॥ त्रियतां त्रिदशः सर्वे यदस्मत्तोऽभिवाञ्छितम्
 ॥ ३२ ॥ देवा ऊचुः ॥ ३३ ॥ भगवत्या कृतं सर्वं न किञ्चिदवशिष्यते ॥ ३४ ॥

यदयं निहताः शत्रुरस्माकं महिपासुरः । यदि चापि वरो देयस्त्वयास्माकं
महेश्वरि ॥ ३५ ॥ संस्मृता संस्मृता त्वन्नो हिंसेयाः परमापदः । यश्च मर्त्यः
स्तवरेभिस्त्वां स्तोष्यत्यमलानने ॥ ३६ ॥ तस्य वित्तद्धिविभवैर्धनदारादि-
सम्पदाम् । वृद्धयेऽस्मत्प्रसन्ना त्वं भवेयाः सर्वदाम्बिके ॥ ३७ ॥ ऋषिरुवा
च ॥ ३८ ॥ इति प्रसादिता देवैर्जगतोर्थे तथात्मनः । तथेत्युक्त्वा भद्रकाली
बभूवान्तर्हिता नृप ॥ ३९ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकोनशीतितम आह्निके शकादिस्तुतिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

ह्रीं ऋषिरुवाच ॥ १ ॥ देव्या हते तत्र महासुरेन्द्रे सेन्द्राः सुरा वह्नि-
पुरोगमास्ताम् । कात्यायनी तुष्टुयुरिष्टलाभाद् विक्रासिचक्राब्जविक्रा-
सिताशाः ॥ २ ॥ देवि प्रपद्वासिहरे प्रसीद प्रसीद मातर्जगतोऽखिलस्य ।
प्रसीद विश्वेश्वरि पाहि विश्वं त्वमोश्वरो देवि चराचरस्य ॥ ३ ॥ आधार-
भृता जगतस्त्वमेका महीस्वरूपेण यतः स्थितासि । अपां स्वरूपस्थितया
त्वयैतद् आप्यायते कृत्स्नमलङ्घ्यवीर्ये ॥ ४ ॥ त्वं वैष्णवीशक्तिरनन्त-

चोर्षा विश्वस्य बीजं परमासि माया । संमोहितं देवि समस्तमेतत् त्वं वै
 प्रसन्ना भुवि मुक्तिहेतुः ॥ ५ ॥ विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः स्त्रियः
 समस्ताः सकला जगत्सु । त्वयैक्या पूरितमम्बयैतत् का ते स्तुतिस्तव्य-
 परापरोक्तिः ॥ ६ ॥ सर्वभूता यदा देवी मुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । त्वं स्तुता
 स्तुतये का वा भवन्तु परमोक्तयः ॥ ७ ॥ सर्वस्य बुद्धिरूपेण जनस्य हृदि
 संस्थिते । स्वर्गापवर्गदे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥ कलाकाष्ठादि-
 रूपेण परिणामप्रदायिनि । विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि नमोऽस्तु ते
 ॥ ९ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरस्ये त्र्यम्बके गौरि
 नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥ सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि ।
 गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥ शरणागतदीनार्त-परित्राण-
 परायणे । सर्वस्यास्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥ हंसयुक्त-
 विमानस्ये ब्रह्माणीरूपधारिणि । कौशाम्भःक्षरिके देवि नारायणि नमोऽस्तु
 ते ॥ १३ ॥ त्रिशूलचन्द्राहिधरे महावृषभवाहिनि । माहेश्वरीस्वरूपेण

नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥ मयूरकुक्षद्वृते महाशक्तिधरेऽनघे ।
 कौमारीरूपसंस्थाने नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥ शङ्खचक्रगदाशङ्ख-गृहीत-
 परमायुधे । प्रसीद वैष्णवी रूपे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ गृहीतो-
 ग्रमहाचक्रे दंष्ट्रोद्धतचसुन्धरे वराहरूपिणि शिवे नारायणि नमोऽस्तु ते
 ॥ १७ ॥ नृसिंहरूपेणोग्रेण हन्तुं दैत्यान् कृतोद्यमे । त्रैलोक्यत्राणसहिते
 नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥ किरीटिनि महावज्रे सहस्रनयनोज्ज्वले ।
 वृत्रप्राणहरे चैन्द्रि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥ शिवदृतीस्वरूपेण
 हतदैत्यमहाबले । घोररूपे महारावे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ २० ॥ दंष्ट्राकरा-
 लवदने शिरोमालाविभूषणे । चामुण्डे मुखडमयने नारायणि नमोऽस्तु ते
 ॥ २१ ॥ लक्ष्मि लज्जे महाविद्ये श्रद्धे पुष्टिस्वधे ध्रुवे । महारात्रि महाविद्ये
 नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥ मेघं सरस्वतिवरे भूति चाभ्रवितामसि ।
 निगते त्वं प्रसीदेशे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥ सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्व-
 शक्तिसमन्विते । भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥ २४ ॥ ए

तत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायनि
 नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥ ज्वालाकरालमत्युग्रमशेषासुरसूदनम् । त्रिशूलं पातु
 नो भीते भद्रकालि नमोऽस्तु ते ॥ २६ ॥ हिनस्ति दैत्यतेजांसि स्वर्नेनापूर्य
 या जगत् । सा घस्टा पातु नो देवि पापेभ्योऽनस्तुतानिव ॥ २७ ॥ असुरा-
 सुगवसापङ्क-चर्चितस्ते करोऽज्ज्वलः । शुभाय खड्गो भवतु चण्डिके त्वां नता
 वयम् ॥ २८ ॥ रोगानशेषानपहंसि तुष्टा रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् ।
 त्वामाश्रितानां न चिपन्नराणां त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ॥ २९ ॥
 एतत्कृणुं यत्कदनं त्वयाद्य धर्मद्विपां देवि महासुराणाम् । रूपैरनेकैर्बहु-
 धात्ममूर्तिं कृत्वाम्बिके तत्प्रकरोति कान्या ॥ ३० ॥ चित्रासु शास्त्रेषु
 विवेकदीपै-ष्वाद्येषु वाक्येषु च का त्वदन्या । ममत्वर्गतेऽतिमहान्धकारे
 चिभ्रामयत्येतदतीय विश्वम् ॥ ३१ ॥ रक्षांसि यत्रोग्रचिपाश्च नागा यत्रा-
 रक्षो दस्युबलानि यत्र । दावानलो यत्र तथाब्धिमध्ये तत्र स्थिता त्वं परि
 पासि विश्वम् ॥ ३२ ॥ विश्वेश्वरी त्वं परिपासि विश्वं विश्वात्मिका

धारयसीति विश्वम् । विश्वेश्वन्द्या भवती भवन्ति विश्वाश्रया ये त्वयि
 भक्तिनम्राः ॥ ३३ ॥ देवि प्रसीद परिपालय नोऽरिभीते नित्यं यथासुरव-
 धादधुनैव सद्यः । पापानि सर्वजगतां प्रशमं नयाशु उत्पातपाकजनितांश्च
 महोपसर्गान् ॥ ३४ ॥ प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वार्तिहारिणि । त्रैलो-
 क्यवासिनामोढ्ये लोकानां यदा भव ॥ ३५ ॥ देव्युवाच ॥ ३६ ॥ यदा-
 दाहं सुरगणा वरं यं मनसेच्छथ । तं वृणुध्वं प्रगच्छामि जगतामुपकारकम्
 ॥ ३७ ॥ देवा ऊचुः ॥ ३८ ॥ सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।
 एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ ३९ ॥ देव्युवाच ॥ इत्थं यदा यदा
 बाधा दानवोऽस्या भविष्यति । तदा तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम्
 ॥ ४० ॥ क्लीं ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे नारायणीस्तुति नाम अशीतितम आह्निकः ।

क्लीं देव्युवाच ॥ १ ॥ एभिः स्तवैश्च मां नित्यं स्तोष्यते यः समाहितः ।
 तस्याहं सकलां बाधां नाशयिष्याम्यसंशयम् ॥ २ ॥ मधुकैटभनाशं च

महिपासुरधातनम् । कीर्तयिष्यन्ति ये तद्वद्वधं शुम्भनिशुम्भयोः ॥ ३ ॥
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां चैकचेतसः । ओष्यन्ति चैव ये भक्त्या मम
 माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४ ॥ न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् दुष्कृतोत्था न चापदः ।
 भविष्यति न दारिद्र्यं न चैष्टवियोजनम् ॥ ५ ॥ शत्रुतो न भयं तस्य
 दस्युतो वा न राजतः । न शस्त्रानलतोयौघात् कदाचित्सम्भविष्यति ॥ ६ ॥
 तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः । ओतव्यं च सदा भक्त्या परं
 स्वस्त्ययनं हि तत् ॥ ७ ॥ उपसर्गानशेषास्तु महामारीसमुद्भवान् । तथा
 त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम ॥ ८ ॥ यत्रैतत्पठ्यते सम्यङ्नित्यमाय-
 तने मम । सदा न तद्विमोक्ष्यामि भ्रातृन्निधयं तत्र मे स्थितम् ॥ ९ ॥ बलिप्र-
 दाने पूजायामग्निकार्यं महोत्सवे । सर्वं ममैतच्चरितम् उच्चार्यै श्राव्यमेव
 च ॥ १० ॥ जानताऽजानता वापि बलिपूजां तथा कृताम् । प्रतीक्षिष्याम्यहं
 प्रीत्या बहिर्होमं यथा कृतम् ॥ ११ ॥ शरत्काले महापूजा क्रियते या च
 वार्षिकी । तस्यां ममैतन्माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ॥ १२ ॥ सर्वो-

धाधाचिनिर्मुक्तो धनधान्यसुतान्वितः । मनुष्यो मत्प्रसादेन भविष्यति न
 संशयः ॥ १३ ॥ अत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः । पराक्रमं
 च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥ १४ ॥ रिपवःसंक्षयं यान्ति कल्याणं
 चोपपद्यते । नन्दते च कुलं पुंसां माहात्म्यं मम शृण्वताम् ॥ १५ ॥ शान्ति-
 कर्मणि सर्वत्र तथा दुःस्वप्नदर्शने । ग्रहपीडासु चोग्रासु माहात्म्यं शृणुया-
 न्मम ॥ १६ ॥ उपसर्गाः शमं यान्ति ग्रहपीडाश्च दारुणाः । दुःस्वप्नं च
 नृभिर्दृष्टं सुस्वप्नमुपजायते ॥ १७ ॥ बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-
 कारकम् । संघातभेदे च नृणां मैत्रीकरणमुत्तमम् ॥ १८ ॥ दुर्धृत्तानामशेषाणां
 बलहानिकरं परम् । सर्वं ममैतन्माहात्म्यं मम सन्निधिकारकम् ॥ १९ ॥
 अतं हरति पापानि तथारोग्यं प्रयच्छति । रज्ज्वां करोति भूतेभ्यो जन्मनां
 कीर्त्सनं मम ॥ २० ॥ अरण्ये प्रान्तरे वापि दावाग्निपरिवारितः । दस्युभिर्वा
 वृतः शून्ये गृहीतो वापि शत्रूभिः ॥ २१ ॥ राज्ञा क्रुद्धेन चाज्ञप्तो बध्यो
 वन्धगतोऽपि वा पततसु चापि शस्त्रेषु संग्रामे भृशदारुणे ॥ २२ ॥ सर्वोवा-

धासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोपि वा । स्मरन् ममैतच्चरितं नरो मुच्येत
सङ्कटात् ॥ २३ ॥ ऋषिरुवाच । एवं भगवती देवी सा नित्यापि पुनः पुनः ।
मम्भूय कुरुते भूप जगतः परिपालनम् ॥ २४ ॥ तथैतन्मोह्यते विश्वं सैव
विश्वं प्रसूयते । सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति ॥ २५ ॥
व्याप्तं तथैतत्सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर । महाकाल्या महाकाले महामारी
स्वरूपा ॥ २६ ॥ सैवकाले महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यजा । स्थितिं करोति
भूतानां सैव काले सनातनी ॥ २७ ॥ भवकाले नृणां सैव लक्ष्मीवृद्धिप्रदा
गृहे । सैवाभावे तर्था लक्ष्मीर्विनाशायोपजायते ॥ २८ ॥ स्तुता संपूजिता
पुण्यैर्धूपगन्धादिभिस्तथा । ददाति वित्तं पुत्राँश्च मतिं धर्मं गतिं शुभाम्
॥ २९ ॥ क्लीं ।

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकाशीतितम आह्निके देव्याश्चरित माहात्म्ये नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशायनमः । श्रीशिव उवाच । देवि त्वं भक्तिसुलभे सर्वकार्य-
विधायिनि । कलौ हि कार्यसिद्धयर्थम् उपायं ब्रूहि यत्नतः ॥१॥ देव्युवाच ।

शृणु देव प्रवक्ष्यामि कलौ सर्वेष्टसाधनम् । स्नेहात्तव मया दुर्गा-ससरलोकी
प्रकारयते ॥ २ ॥ अस्य श्रीदुर्गाससरलोकीस्तोत्रमन्त्रस्य नारायण-ऋषिः ।
अनुष्टुप्छन्दः । श्रीमहाकाली-महालक्ष्मी-महासरस्वत्यो देवताः । श्रीदुर्गा-
ससरलोकीपाठे विनियोगः ॥ ३ ॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि
सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ ४ ॥ दुर्गे स्मृता हरसि
भीतिमशेषजन्तोः स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि । दारिद्र्यदुःख-
भयहारिणि का त्वदन्या सर्वोपकारकराय सदाद्र्चिता ॥ ५ ॥ सर्वमङ्गल-
माङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु
ते ॥ ६ ॥ शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे सर्वस्पास्तिहरे देवि नारायणि
नमोऽस्तुते ॥ ७ ॥ सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते । भयेभ्यस्त्राहि नो
देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तुते ॥ ८ ॥ रोगानशेषानपहंसि तुष्टा रुष्टा तु कामान्
सकलानभीष्टान् । त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां
प्रयान्ति ॥ ९ ॥ सर्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि । एवमेव त्वया

कार्यमस्मद्द्वैरी विनाशनम् ॥१०॥ य एतत् परमं गुह्यं सर्वरक्षाविशारदम् ।
देव्या सम्भाषितं स्तोत्रं सदा साम्राज्यदायकम् ॥११॥ शृणुयाद्वा पठेद्वापि
पाठयेद्वापि यत्नतः । परिवारयुतो भूत्वा त्रैलोक्यविजयी भवेत् ॥१२॥

श्रीदुर्गासप्तश्लोकी समाप्ता । शुभमस्तु ।

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकाशीतितम आह्निके श्रीदुर्गासप्तश्लोकीनाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया । दासोयमिति मां मत्वा
क्षमस्व परमेश्वरि ॥ १ ॥ आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम् ।
पूजां चैव न जानामि क्षम्यतां परमेश्वरि ॥ २ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं
भक्तिहीनं महेश्वरि । यत् पूजितं मयादेवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ३ ॥
अज्ञानाद्विस्मृतेर्भ्रान्त्या यन्न्यूनमधिकं कृतं । तत् सर्वं क्षम्यतां देवि प्रसीद
परमेश्वरि ॥ ४ ॥ दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेष जन्तोः स्वस्थैः स्मृता
मतिमतीव शुभां ददासि । दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या सर्वोप-
कारकरणाय सदाद्र्चिता ॥ ५ ॥ त्वदधीनोऽस्म्यहं मात स्तत्कृपा मयि तिष्ठतु ।

यथा सम्पूर्णकामः स्याम् तद्विधेहि दयां कृणु ॥ ६ ॥ क्षणमात्रं न शक्नोमि
 जीवितुं त्वत्कृपां विना । न जीवन्ति- यथा मात जलं त्यक्त्या जलेचराः
 ॥ ७ ॥ यदि स्यां तत्र पुत्रोऽहं माता त्वमग्न्य मामकी । दयापयोधरस्तन्य-
 सुधाभि रेधयस्व माम् ॥ ८ ॥ पापिनामहमेवाग्र्यो दयालूनां त्वमग्रणीः ।
 दयनीयो मदन्योस्ति तव कोऽत्र जगत्रये ॥ ९ ॥ विधिनाहं न मृष्टश्चेन्न
 स्यात्सव दयालुता । आमयो हि न सृष्टश्चेत् औपधस्य दृथोदयः ॥ १० ॥
 आपनस्तु मग्नः स्मरणं त्वदीयं करोमि दुर्गे करुणापरे शिवे । नैतच्छठत्वं
 मम भावयेथाः क्षुधातृपात्ता जननीं स्मरामि ॥ ११ ॥ मत्समः पातकी नास्ति
 पापघ्नी त्वत्समा न हि । एवं ज्ञात्वा जगन्मातः यथायुक्तं तथाकुरु ॥ १२ ॥
 कामेश्वरि महादेवि सच्चिदानन्दविग्रहे । गृहाणार्चोमिमां प्रीत्या प्रसीद
 परमेश्वरि ॥ १३ ॥ गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भ-
 वतु मे देवि त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥ १४ ॥ यदक्षरं परिश्रष्टं मात्राहीनं च
 यद्भवेत् । पूर्णं भवतु तत् सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥ १५ ॥ यदसाङ्गं कृतं

कर्म जानता वाप्यजानता । माङ्गं भवतु तत् सर्वं श्रीहरेर्नामकीर्तनात्
॥१६॥ श्रीहरिः ॥ श्रीहरिः ॥ श्रीहरिः ॥ श्रीजगद्भवापणमस्तु । श्रीजग-
दम्बा सुप्रसन्ना भवतु ।

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे एकाशीतितम आह्निके अपराधक्षमापणं नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

पितरि निहते दैत्ये राजासनसुसंस्थितः । प्रह्लादः पीडयामास देवान्
शत्रुचिकर्षणः ॥ १ ॥ देवैर्युद्धं कृतं चोग्रं प्रह्लादस्तु पराजितः । जगाम स
तपस्तप्तं पर्वते गन्धमादने । प्रतिष्ठाप्य बलिं राज्ये विरोचनसुतं तदा ॥२॥
प्राप्य राज्यं बलिः श्रीमान् सुरैर्वैरं चकार ह । पराजिता स्ततो दैत्याः
काव्यस्य शरणं गताः ॥ ३ ॥ काव्य उवाच । अग्रेवाहं महादेवं मन्त्रार्थं
प्रव्रजामि वै । यूयं कालं प्रतीक्षध्वं कियन्तं दानवोत्तमाः ॥४॥ अथो देवाः
परिजाय काव्यं व्रतरतं तदा । ययुर्धृतायुधास्तत्र यत्र ते दानवाः अत्रिताः ॥
५ ॥ सुभीता दानवा जग्मुः शरणं काव्यमातरम् । दृष्ट्वा सा त्राससन्तस्तान्
अभयं च ददौ किल ॥ ६ ॥ काव्यमातोवाच । न भेतव्यं न भेतव्यं भयं

नापि कदाचन । मत्समीपं स्थितानां च नूनं नास्ति कुतो भयम् ॥ ७ ॥
 तत्रागताः सुराः सर्वे दैत्यान् हन्तुं समुद्यताः । वारिताः काव्यमात्रापि
 जघ्नुस्तानाश्रमस्थितान् ॥ ८ ॥ दैत्यानां निघनं दृष्ट्वा काव्यमातातिकोपिता ।
 तपसा नोदयत् निद्रां देवा निद्रावशं गताः ॥ ९ ॥ इन्द्रं निद्राजितं दीनं दृष्ट्वा
 विष्णुरभापत । मदेहं प्रविशेन्द्र त्वं नये त्वाञ्च सुरोत्तम ॥ १० ॥ एवमुक्त-
 स्ततोहीन्द्रः प्रविवेश जगन्मयम् । निर्भयो गतनिद्रश्च बभूव हरिरञ्जितः
 ॥ ११ ॥ रक्षितं हरिणा दृष्ट्वा शक्रं चापि गतव्यथम् । काव्यमाता भृशं क्रुद्धा
 यच्चनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ मयवन् नाशयास्यस्य त्वामहं सह विष्णुना ।
 परयतां सर्वदेवानाम् ईदृशं मे तपोवलम् ॥ १३ ॥ तदा सा स्तम्भयामास
 हरीन्द्रौ योगमायया । देवाः किलकिलाशब्दं चक्रुर्वै दीनमानसाः ॥ १४ ॥
 क्रोशमानान् सुरान् दृष्ट्वा विष्णुं प्राह शचीपतिः । जह्मेनां तरसा विष्णो
 यावन्नावाम् दहेत् रुपा ॥ १५ ॥ ततश्च भगवान् विष्णुः सस्मार ह सुदर्शनम् ।
 चक्रेण काव्यमातुश्च शिरश्चिच्छेद रंहसा ॥ १६ ॥ सुघोरं स्त्रीवधं दृष्ट्वा

चुक्रोध भगवान् शृगुः । वेपमानोऽतिदुःखार्तः प्रोवाच मधुसूदनम् ॥ १७ ॥
अश्रुतं वै कृतं पापं ज्ञात्वा विष्णो सुदुर्मते । मनसापि क्षमः कर्तुं न
कोपि ब्राह्मणीवधम् ॥ १८ ॥ अनागाः स्त्रीः सदाऽवध्या सापि विष्णो त्वया
हता । शपेऽहं त्वां दुराचारं अथवा चेशमानिनम् ॥ १९ ॥ सदाच्छलपरोऽसि
त्वं कीटयोने दुराशय । ये च त्वां सात्त्विकं प्राहुः सुखोऽस्ते मुनयः किल ॥ २० ॥
अवतारा ह्यसंख्याता स्तव सन्तु महीतले । शापात् गर्भं भवं दुःखं प्रायो
भुङ्क्त्व सुराधम ॥ २१ ॥ इति शप्त्वा हरिं रोपात् आदाय स्वलितं शिरः ।
काये संयोज्य तरसा शृगुः प्रोवाच धर्मवित् ॥ २२ ॥ परिज्ञातो मया कृतस्नो
धर्मश्चाचरितो यदि । सत्येन तेन जीवेत सत्यात् परतरं न हि ॥ २३ ॥
अग्निः सम्प्रोक्षिता देवी सद्यः सञ्जीविता पुनः । उत्थिता परमप्रीता भृगो-
भार्या शुचिस्मिता ॥ २४ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे द्वयशीवित्तम आह्निके विष्णुं प्रति शृगोः शापदानं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

कदाचिदभवत् काले दुर्भिक्षं क्षयकारकम् । गृहे गृहे शवानां च संख्या

नैवामवत्तदा ॥ १ ॥ पुरुषोत्ति निजां नारीम् जननी च निजं शिशुम् ।
 सुभिजं अयुतेऽथापि गीतमस्याश्रमेऽधुना ॥ २ ॥ एवं विमृश्य विप्राश्च
 कुटुम्बैर्गोधनैः सह । गीतमस्याश्रमं पूर्णं नानादिग्भ्यः समाधयुः । अन्ये
 च प्राणिनस्तत्र बहवोपि समागताः ॥ ३ ॥ दत्वाभयं हि तान् सर्वान्
 ब्राह्मणान् ग्राह गौतमः । भवतामाश्रमं ह्येतत् भवद्दासोस्मि सर्वदा ॥ ४ ॥
 येषां दर्शनमात्रेण दुष्कृतं सुकृतायते । सर्वे ते पादरजसा प्रपुनन्त्याश्रमं
 मम ॥ ५ ॥ मदन्यो वापि को धन्यो भवतां समनुग्रहात् । का चिन्ता भवतां
 विप्रा मयि दासे विराजिते ॥ ६ ॥ समाश्रितान् समाश्वास्य गौतमो मुनि-
 राद् ततः । गायत्रीं प्रार्थयामास भक्तिसन्तकन्धरः ॥ ७ ॥ भक्त्या प्रीता
 जगन्माता प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ । दत्त्वा पात्रं सदा पूर्णं गायत्रीं चाह गौत-
 मम् । यं यं कामयसे पुत्र प्राप्स्यसि तत्क्षणात् तदा ॥ ८ ॥ न रोगादिभयं
 किञ्चिन् नाभावो विद्यते क्वचित् । गीतमस्याश्रमे पूर्णं वेदमातृप्रसादतः
 ॥ ९ ॥ धनधान्यान्यलंकारान् पश्यन्सैव ददौ मुदा । पुत्रवत् ब्राह्मणाब्दानि

चुकोथ भगवान् भृगुः । वेपमानोऽतिदुःखार्त्तः प्रोवाच मधुसूदनम् ॥ १७ ॥
 अश्रुतं वै कृतं पापं ज्ञात्वा विष्णो सुदुर्मते । मनसापि क्षमः कर्तुं न
 कोपि ब्राह्मणीवधम् ॥ १८ ॥ अनागाः स्त्रीः सदाऽवध्या सापि विष्णो त्वया
 हता । शपेऽहं त्वां दुराचारं अथवा चेशमानिनम् ॥ १९ ॥ सदाञ्छलपरोऽसि
 त्वं कीदृयोने दुराशय । ये च त्वां सात्त्विकं प्राहुः सुखोऽस्ते सुनयः किल ॥ २० ॥
 अवतारा ह्यसंख्याता स्तव सन्तु महीतले । शपात् गर्भं भवं दुःखं प्रायो
 मुड्क्च सुराधम ॥ २१ ॥ इति शप्त्वा हरिं रोपात् आवाय स्वलितं शिरः ।
 कार्ये संयोज्य तरसा भृगुः प्रोवाच धर्मवित् ॥ २२ ॥ परिज्ञातो मया कृत्स्नो
 धर्मश्चाचरितो यदि । सत्येन तेन जीवेत सत्यात् परतरं न हि ॥ २३ ॥
 अद्भिः सम्प्रोक्षिता देवी सद्यः सञ्जीविता पुनः । उल्लिखता परमप्रीता भृगो-
 भोर्य्या शुचिस्मिता ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्किशोस्तुमे द्व्यशीतितम आह्निके विष्णुं प्रति भृगोः शापदानं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

कदाचिदभवत् काले दुर्भिक्षं क्षयकारकम् । गृहे गृहे शवानां च संख्या

नैवाभवत्तदा ॥ १ ॥ पुरुषोत्ति निजां नारीम् जननी च निजं शिशुम् ।
सुभिलं अयनेऽयापि गौतमस्याश्रमेऽधुना ॥ २ ॥ एवं विमृश्य विप्राश्च
कुटुम्बैर्गोधनैः सह । गौतमस्याश्रमं पूर्णं नानादिग्भ्यः समापयुः । अन्ये
च प्राणिनस्तत्र बहवोपि समागताः ॥ ३ ॥ दत्त्वाभयं हि तान् सर्वान्
ब्राह्मणान् प्राह गौतमः । भवतामाश्रमं ह्येतत् भवद्दासोस्मि सर्वदा ॥ ४ ॥
येषां दर्शनमात्रेण दुष्कृतं सुकृतायते । सर्वे ते पादरजसा प्रपुनन्त्याश्रमं
मम ॥ ५ ॥ भवन्त्यो वापि को धन्यो भवतां समनुग्रहात् । का चिन्ता भवतां
विप्रा नयि दासे विराजिते ॥ ६ ॥ समाश्रितान् समारवास्प गौतमो मुनि-
राद् ततः । गायत्री प्रार्थयामास भक्तिसन्नतकन्धरः ॥ ७ ॥ भक्त्या प्रीता
जगन्माता प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ । दत्त्वा पात्रं सदा पूर्णं गायत्री चाह गौत-
मम् । यं यं कामयसे पुत्र प्राप्स्यसि तत्त्वणात् तदा ॥ ८ ॥ न रोगादिभयं
किञ्चिन् नाभावो विद्यते क्वचित् । गौतमस्याश्रमे पूर्णं चेदमातृप्रसादतः
॥ ९ ॥ धनधान्यान्यलंकारान् पशूश्चैव ददौ मुदा । पुत्रवत् ब्राह्मणानि

पुपोप मुनिपुङ्गवान् । अन्यानपि तथा जीवान् गर्वगन्धविवर्जितः ॥ १० ॥
 ततो देवसम्भा पूर्णा यशसा गौतमस्य च । गत्वा तस्याश्रमं प्राह नारदश्च
 कृपानिधिः ॥ ११ ॥ धन्योऽसि त्वं मुनिश्रेष्ठ जगदम्बाप्रसादतः । मघोना
 गीयतेऽभीक्ष्णं तवैतद्विरजो यशः । त्रिदिवाञ्च मयायातं तवसन्दर्शनेप्सुना
 ॥ १२ ॥ ततश्च नारदो हृष्टो गायत्रीमन्दिरं गयौ । ददर्श जगदम्बां च
 प्रेमोत्फुल्लचिलोचनः ॥ १३ ॥ तुष्टाव विधिवद्देवीं प्रेमप्रसरनिर्भरः । प्रययौ
 नारदो नाकं प्रशस्य च पुनः पुनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा देवसभागीतं गौतमस्यामलं
 यशः । ब्राह्मणा मुनिसंपुष्टा बभूवुः क्लिप्तमानसाः ॥ १५ ॥ सर्वथैव प्रकर्त्तव्यं
 यशो येन विहीयते । विचिन्त्य पालयामासुरन्तरं चैव दुर्धियः ॥ १६ ॥
 सुभिचं ह्यभवत् काले सर्वदेशेषु वै यदा । नष्टधीब्राह्मणास्तेऽपि पालकं
 शसुमुच्यताः ॥ १७ ॥ मायया निर्मिता ह्येका मुमुषुर्ज्ज्वरती च गौः । प्रेषिता
 चैव शालायां होमकाले, मुनेस्ततः ॥ १८ ॥ वारिता दुङ्कृतैः सापि प्राणांस्त-
 त्याज तत्क्षणात् । गौर्हतानेन दष्टेन इत्येवं ते विचुक्रुशुः ॥ १९ ॥ गौतमो

चिस्मितोऽत्यर्थं होमं परिसमाप ह । समाधिना ततो ज्ञात्वा प्रकोपेनाभि
 चित्त्वलन् । शशाप च ऋषीन् ईर्ष्या-संविपन्नधियश्च तान् ॥२०॥ वेदमातरि
 गायत्र्यां तस्या ध्याने जपे मनोः । भवेत् विमुखायुयं विमूढा ब्राह्मणधमाः
 ॥२१॥ वेदवेदोक्तकार्येषु ज्ञानमार्गे सर्वे च । श्रौतस्मार्त्तसदाचारे
 शिवशास्त्रे शिवेपि च ॥२२॥ रुद्राक्षे चित्त्वपत्रे च यिशुद्धे चैव भस्मनि ।
 देवीमन्त्रे तथा ध्याने पुनर्देव्याः कथासु च ॥२३॥ स्थाने देव्या अनुष्ठाने
 तथा देव्यारच कर्मणि । भवेत् विमुखाः कामं सर्वदा ब्राह्मणधमाः ॥२४॥
 शिवदेवीतराणां च देवानां षट्पुपासकाः । भवेत् चाधमा मूढाः शङ्ख-
 चक्रांकनान्विताः ॥२५॥ पितृमातृसुतभ्रातृ-कन्याविक्रयिणस्तथा । भार्या-
 विक्रयिणस्तद्वद् वेदविक्रयिणः पुनः । धर्मविक्रयिणश्चापि भवेत् ब्राह्मणा-
 धमाः ॥२६॥ लज्जानतमुखा विप्रा अनुतापयुता स्ततः । दण्डवत् पतिताः
 पादे ययानुश्च पुनः पुनः । प्रसीदेति प्रसीदेति दयानिधे ॥२७॥
 तानुवाच तदा विप्रान् गोतमोऽथ दयार्द्रधीः । कृष्णवतारपर्यन्तं कुम्भीपाके

भवेत् स्थितिः ॥२८॥ कुम्भीपाकाद्विनिर्गम्य प्रवृत्ते च कलौ युगे । ब्राह्मणा
वै भविष्यन्ति गायत्रीभक्तिवर्जिताः । वेदधर्मविहीनाश्च परदाराभिलम्प-

11321:25

इति श्रीमत्किष्कौस्तुभे द्वयशीतितम आह्निके गौतमोपाख्यानं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अगस्त्य उवाच । राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन
सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ १ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रु-
विनाशनम् । जयावहं जपेन्नित्यमन्त्र्यं परमं शिवम् ॥ २ ॥ सर्वमङ्गल-
माङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनम् आयुर्वर्धनसुतामम्
॥ ३ ॥ रश्मिन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् । पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं
भुवनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः । एष
देवासुरगणैर्लोकान् पाति गमस्तिभिः ॥ ५ ॥ एष ब्रह्मा च चिण्मुरच
शिवः स्कन्दः प्रजापतिः । महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपांपतिः
॥ ६ ॥ पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः । वायुर्वह्निः प्रजाप्राण

ऋतुकर्त्ता प्रभाकरः ॥ ७ ॥ आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्ति-
मान् । सुवर्णसदृशो भानु-हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ ८ ॥ हरिदश्वः सह-
स्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तण्डकोऽशुमान्
॥ ९ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिर स्तपनोभास्करो रविः । अग्निगर्भो दितेः पुत्रः
शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १० ॥ व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः ।
घनवृष्टिरपांमित्रो विन्ध्यवीथी प्लवंगमः ॥ ११ ॥ आतपी मण्डली मृत्युः
पिङ्गलः सर्वतापनः । कवि विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १२ ॥
नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्
नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥ नमः पूर्वाय गिरये परिचमायाद्रये नमः । ज्योतिर्ग-
णानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १४ ॥ जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो
नमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १५ ॥ नम उग्राय
वीराय सारङ्गाय नमो नमः । नमः पद्मप्रबोधाय प्रचण्डाय नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय चपुषे

नमः ॥ १७ ॥ तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने । कृतघ्नाय देवाय
 ज्योतिषां पतये नमः ॥ १८ ॥ तप्तचामीकराभाय बहुग्रे विश्वकर्माणे ।
 नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ १९ ॥ नाशयत्येव वै भूतं तदेव
 सृजति प्रभुः । पायत्येव तपत्येव वर्पत्येव गभस्तिभिः ॥ २० ॥ एष सुसुप्तु
 जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष एवाग्निहोत्रं च फलं त्रैयाग्निहोत्रिणाम्
 ॥ २१ ॥ वेदाश्च क्रतवश्चैव ऋतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु तेज्येव
 परमप्रभुः ॥ २२ ॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन्पुरुषः
 कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २३ ॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् । एत-
 त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २४ ॥ अस्मिन् ज्ञेयः महाबाहो
 रावणं त्वं वधिष्यसि । एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम् ।
 श्रीरामश्च महातेजा नष्टशोकोऽभवत् तदा ॥ २५ ॥ धारयामास सुप्रीतो
 राघवः प्रथतात्मवान् । आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वेदं परं हर्षमवाप्तवान् ॥ २६ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे त्र्याशीतितम आदिके आदित्यहृदयो नाम प्रथमः परिच्छेदः-

नमः कारणमतस्याय प्रलयाब्धिचराय च । हृथशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभ-
 मृतयेवे ॥ १ ॥ अक्षुपाय वृहते नमो मन्दरधारिणे । क्षित्युद्धारविहा-
 राय नमः सूकरमूर्त्तये ॥ २ ॥ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह ।
 वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ॥ ३ ॥ नमो भृगूनां पतये
 हस्तक्षत्रवनच्छिदे । नमस्ते रघुर्याय रावणान्तकराय च ॥ ४ ॥ नमस्ते
 वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय सात्वतां पतये
 नमः ॥ ५ ॥ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने । श्लेच्छप्रायक्षत्रहन्त्रे
 नमस्ते कदिकरूपिणे ॥ ६ ॥ भगवद्धीचलोकोऽयं मोहितस्तव मायया । अहं-
 समेखसत्प्राहो आभ्यते कर्मवर्मण्यु ॥ ७ ॥ यथाऽयुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं
 तदुन्नयैः । अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्साहं पराङ्मुखः ॥ ८ ॥ नमस्ते चास्तु-
 देवाय सर्वभूतक्षयाय च । हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ॥ ९ ॥
 कृष्ण कृष्णप्रमेयात्मन् प्रपन्नभयभञ्जन । वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः
 पुत्रगधियः ॥ १० ॥ कृष्ण कृष्ण महावीर्य्य हे रामामितविक्रम । दावाग्निना

दह्यमानान् प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः । नूनं त्वद्वान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्यवसीदितुम् । धयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वतपरायणाः ॥ ११ ॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन । प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिरचावसीदतीम् ॥ १२ ॥ शान्तास्तव पदाम्भोजात् करुण-दापयर्गिकात् । पश्यामि शरणं नान्यं विभ्यतां मृत्युसंसृतेः ॥ १३ ॥ न्याय्यो हि दण्डः कृतकित्त्वियेऽस्मिन् तवावतारः खलनिग्रहाय । रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेः धत्से दमं पाकसुतानुशंसन् ॥ १४ ॥ अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो दण्डोऽसतां ते खलु कल्मषापहः । यद्दन्दशूकत्व-ममुष्य देहिनः क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव सम्मतः ॥ १५ ॥ तपः सुतप्तं किमेनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन । धर्मोऽयं वा सर्वजनानुकम्पया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥ १६ ॥ कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः । यदुवाञ्छया श्रीर्ललनाचरत् तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥ १७ ॥

१

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे त्र्यशीतितम आह्निके अवतारस्तोत्रं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

वासुदेवतरुच्छाया नातिशीतातितापदा । नरकद्वारशमनी सा किमर्थं
 न सेव्यते ॥ १ ॥ आस्फोटयन्ति पितरः प्रवृत्यन्ति पितामहाः वैष्णवोऽस्म-
 त्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥ २ ॥ यः करिचर्ष्वैष्णवो लोके मिथ्या-
 चारोऽप्यनाश्रमी । पुणति सकलात् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥ ३ ॥
 ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा । तेऽपि यान्ति परं स्थानं नाराय-
 णपरायणाः ॥ ४ ॥ भक्तप्रियो भक्तभर्ता भक्तदो भक्तभक्तिमान् ।
 भक्तस्तुतो भक्तपरो भक्तकीर्तिविवर्धनः ॥ ५ ॥ भावो भाव्यो भवकरो
 भावनी भवनाशनः । गोविन्दो गोपतिर्गोपः गोपीजनसुखप्रदः ॥ ६ ॥
 आम्भ्यतामत्र संसारे नराणां कर्मदर्शने । हस्ताचलम्बनं ह्येकं येन तुल्येज्ज-
 नार्दनः ॥ ७ ॥ सा हानिस्तन्महन्निद्रं सा चान्धजडमूकता । यन्मुहूर्त्तं
 क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ ८ ॥ कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य
 कृते युगे । हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥ ९ ॥ लाभस्तेषां
 जपस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः

॥१०॥ सद्गुणचरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन - मोक्षाय
 गमनं प्रति ॥११॥ जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् । संसारसागरं तीर्त्वा
 स गच्छेद्दृष्टव्यं पदम् ॥१२॥ तज्ज्ञानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
 तत्कर्म यत्तदर्थाय किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥१३॥ अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्व-
 शास्त्रार्थपारगः । यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥१४॥ शक्तौ
 नापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये । संसारतुलवर्गाणामुद्वेजनकरो हि सः
 ॥१५॥ न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य चक्रिणः । स नरो बधिरो
 ज्ञेयो सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥१६॥ नाग्निं संकीर्तिते विष्णोर्यस्य न पुलको-
 द्रमः । काथो नरपशोस्तस्य विज्ञेयः कुणपोपमः ॥१७॥ आलोल्य सर्वशा-
 स्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥१८॥
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः । यो नित्यं ध्यायते देवं
 नारायणमनन्यधीः ॥१९॥ गंगास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु । यत्पापं
 विलयं याति स्युते नश्यति तद्धरो ॥२०॥ प्राणायामसहस्रैस्तु यत्पापं

नश्यति ध्रुवम् । क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥ २० ॥ ज्येष्ठा भवेद्यथा गाढतमसोऽभास्करोदये । तथैव कलुषौघस्य नामसंकीर्तनाद्धरेः ॥ २१ ॥ आसोनो वा शयानो वा लिष्ठन् वा यत्र तत्र वा । नमो नारायणायेति मन्त्रैकशरणो भवेत् ॥ २३ ॥ संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यष्टौनेऽपमे । कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्वृक्षैर्वा समागमः ॥ २४ ॥

इति श्रीभक्तिकाम्युमे चतुरशोऽध्यायः । आदिर्लक्ष्मीपदावर्तकैर्कव्यमाहात्म्यं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

पूर्वयोगिनिसहस्राणि दृष्टान्येव ततो सथा । आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ १ ॥ जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । यन्मया परिजनस्यार्थं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ २ ॥ एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् । यदि योग्याः प्रमुच्येऽहं तत्पदो भर्षवरम् ॥ ३ ॥ अशुभक्षपकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योग्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नररथयम् ॥ ४ ॥ अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योग्याः प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं

योगमभ्यसे ॥ ५ ॥ अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः
 प्रमुच्येलं ध्याये ब्रह्म सनातनम् ॥ ६ ॥ श्रीरामरामरामेति ये जपन्ति च
 सर्वदा । तेषां मुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥ ७ ॥ मानसं
 वाचिकं पापं कर्मणा समुपार्जितम् । श्रीरामस्मरणेनैव तत्क्षणान्नश्यति
 द्रुवम् ॥ ८ ॥ भजे भजे न्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ।
 भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम् ॥ ९ ॥ भवान्धि-
 पोतं भरताग्रजं तं भक्तप्रियं भानुकुलप्रदीपम् । भूतार्तिनाशं भुवना-
 धिपं तं भजामि रामं भवरोगवैद्यम् ॥ १० ॥ लोकाभिरामं रणरंगधीरं
 नित्यं चिदानन्दमयस्वरूपम् । सत्यं शिवं शान्तिमयं शरण्यं सनातनं राम-
 महं भजामि ॥ ११ ॥ वेदान्तवेद्यं कविमीशितारमनादिमध्यान्तमचिन्त्य-
 मायम् । अगोचरं निर्मलमेकरूपं नमामि रामं तमसः परस्तात् ॥ १२ ॥
 अशेषवेदात्मकमादिनाथमजं हरिं विष्णुमनन्तरूपम् । अपारसंचित्सुख-
 मेकरूपं परात्परं राममहं भजामि ॥ १३ ॥ तत्त्वस्वरूपं पुरुषं पुराणं स्व-

तेजसा पूरितविश्वमेकम् । राजाधिराजं रविमण्डलस्थं विश्वेश्वरं राम-
 मष्टं भजामि ॥ १४ ॥ योगीन्द्रसंघैश्च सुसेव्यमानं भाराधणं निर्मलमादि-
 देवम् । नतोऽस्मि नित्यं जगदेकनायमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ १५ ॥
 मुनीन्द्रगुह्यं परिपूर्णकामं कलानिधिं कलमयनाशदेतुम् । परात्परं पत्न्यरमं
 पवित्रं नमामि रामं महतो महान्तम् ॥ १६ ॥ वरं न याचे रघुनाथयुग्म-
 त्पादाब्जभक्तिः सततं ममास्तु । इदं प्रियं नाथ वरं प्रयाचे पुनः पुनश्चा-
 मिदमेव याचे ॥ १७ ॥ रघुवर तव मूर्तिमीमके मानसाब्जे नरकगतिहरं
 ते नामवेयं मुखे मे । अनिशममलभक्स्या भक्तकं त्वत्पदाब्जे भवजल-
 निधिमग्नं रत्न मामार्तवन्धो ॥ १८ ॥ जयगोपवपुः कृष्ण जय गोपीजन-
 प्रिय । जय गोवर्द्धनोद्धर्ता जय गोकुलवर्द्धन ॥ १९ ॥ जय रावणबीरस्य
 जय चाणूरनाशन । जय बुद्धिगुणोद्भूतो जय कालीयमर्दन ॥ २० ॥ जय
 सर्वजगत्साक्षिन् जय सर्वार्थसुरधक् । जय वेदान्तविद्वेष जय गोविन्द
 माधव ॥ २१ ॥ जय सर्वाश्रयाव्यक्त जय गोपाल चान्युत । जय सुद्धम

भ को.

॥५२८॥

चिदानन्द जय नित्यनिरञ्जन ॥ २२ ॥ जयाव्यय निरालम्ब जय राम
 सनातन । जयनाथ जगत्पूज्य जय विष्णो नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥ जयस्य
 गोविन्द महानुभाव जयस्व विष्णो जय पद्मनाभ । जयस्य सर्वज्ञ जया-
 प्रमेय जयस्व विश्वेश्वरचिरमूर्ते ॥ २४ ॥ जयति जयति देवो देवकीनन्दनो-
 ज्यं जयति जयति कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः । जयति जयति मेघश्यामलः
 कौमलांगो जयति जयति पृथ्वीभारनाशो मुकुन्दः ॥ २५ ॥

इति श्रीभक्तिकौस्तुभे चतुरशीतितम आह्निके श्रीमद्भगवद्विजयगीतिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

तवैतत् सुतुष्टेरनन्यन्निमित्तं तवेच्छाप्रतीक्षा मनोधीशरीरा ।
 तदेवैव धर्मं तदा वै हि बोधः तदेवैव भक्तिः तदा वै हि दास्यम् ॥ १ ॥
 अहंकारनिष्ठो विमोघो हि बोधो भवेत्सर्वधर्म्मं विमोघो विमोघः ।
 अहंकारनिष्ठा विमोघा हि भक्तिः अहंकारमुक्तो जनोचन्धमुक्तः ॥ २ ॥

प्रकाशक—

श्रीयुत् राजवैद्य शक्तिचरण राय,

“विशारद”

अलोपी चाम, प्रयाग ।

मुद्रक—

रामप्रसाद वाजपेयी,

कृष्ण-प्रेस, प्रयाग ।